नं. — ४९६२

ग्र. नाम तारा सहस्रनाम
व्याख्या सिद्धार्थ
[illegible] मणिः

कर्ता श्री विश्वेश्वरः

पत्र सं. १२१ — सं. १९४१

विषय. तन्त्रम्.

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

॥ तारासहस्राभिधानां व्याख्या गुह्यार्थदर्पणम् ॥
विश्वेश्वरमहापाध्यायरचिता रञ्जनी नृणाम्।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गी॰
स॰टी॰
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ इंदीवरच्छदकदंबकसुंदरांगं तं दारकेंद्रपरिवंदितया
दपद्मं आनंदतुंदिलममंदविदद्विनीयं देदीप्यतां हृदि सदा विशदं तदोजः १
नत्वा मननतावरणयुगलं भक्तिवाहुल्यपूर्वं स्वस्ति श्रीमद्गुर्जनशिरोरत्नलक्ष्मी
धरस्य नारायणनाम्नो द्वादशशतमिदं स्वीयबोधानुरूप्यात्तस्य व्याख्यायत इह तत्तद्गे
नविशेषस्वरेण २ तत्रायमाद्यो वस्तुनिर्देशप्रतिपादकः श्लोकः कैलासेति केल
योर्जलभूम्योरस्ति केलसनमस्येवा कैलासः स्फटिकं तस्यायं कैलास इति
स्वामी शिखरासीनमिति पाठे तत्रास्थितमित्यर्थः शिखरदेवमिति पाठे प्यार्थिकः
सएवार्थः महादेवशब्दः अपि विशेषावच्छिन्नं दैवतं ते योगरूढः तथा च स्कंदपु
राणे महतामपि देवानामहमेव महान्यतः तमेतोप्यधिकोस्म्यतो महादेवस्त
तो ह्यहं अत्र संदेयः स्पष्टतालोकः तत्रासीनमित्यनेन तत्स्वस्वरूपत्वात्पद्मासम
योजितः कालानुरोधः प्रतिभानवत्वमेते गुणाः कामदुघाः क्रियास्विरत्यु
क्तेः इहसीति गीयतमुक्ते तत्रापरेण महावस्थां तस्यानु वितनातं भवस्त्रीत १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सेवंयार्थंभवानीत्युक्तं नापृष्टःकस्यचिद्ब्रूयान्नचान्यायेनपृच्छतइतिवचनात्
उत्तरदानार्थंश्रीत्येत्युक्तं परमेश्वरेतिसर्वज्ञत्वात्प्रष्टव्यार्थनिर्वचनसामर्थ्यंसू
चनं तथाचईश्वरपदे ज्ञानादिमत्परंपरमपदार्थनित्यसर्वविषयस्ततदेकदेशो
ज्ञानेऽभेदान्वयः महेश्वरपदे रूढिंविहाययोगार्थमात्रपुरस्कारेणसकलजग
दात्मपूजासकत्वार्थकं अतःसर्वसामंजस्यं श्रीदेव्युवाचेति उत्कर्षार्थकंश्रीशब्द
प्रयोगः वचपरिभाषणइत्यस्यलिटिवचिस्वपीतिसंप्रसारणस्य उवाचेतिरूप
कथमितिनिर्देशानेति तस्यसर्वनियंतृत्वमुक्तं सर्वज्ञेतिप्रष्टव्यार्थनिर्वचनयोग्य
त्वं साधकामंत्रयेसाधयंतितेऽनमोलोकोत्तरांसिद्धिं मंत्रादेः सर्वप्रसिद्धत्वात् सि
द्धमंत्रोयदामंत्रीबालिशस्यापिमंत्रेति करदत्तादिशात्याश्चसोपिलोकात्कारे
त्वेनेति फेत्कारिणीस्मरणात् कथंकेनप्रकारेण लभंतइतिप्रश्नः येनय
थालभंतेतत्प्रकारांतरंमेमहंपृच्छन्त्येकथयेतिप्रार्थनेलोट् अन्येषामपिप्रश्न
नात्तत्त्वाहमर्थं मइति तथा चान्यप्रश्ननिरूपितामपकर्षराहित्यंलभ्यते सइति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कथयेत्यनेनव्रीनीयते देदभ्रियरे पीतिसूत्रात् यथाचवक्ष्योदहं पिनाथकथयाहि
सातांश्चर्षेश्चपिप्रहतिस्तथाशाह्कौलस्माईदौस्पष्टं यद्यपिसिद्धिप्राप्त्युपायोमम
जिज्ञासाविषयइतिप्रश्नवाक्यादेवानादिनात्पर्यबलेनस्वकथनप्रतीयतएव
तथापिस्पष्टार्थंकथनीयेत्युक्तिः श्रीशंकरउवाचेतिस्पष्टं विनेति पूजापंच
विधा तदुक्तं मंत्रतंत्रप्रकाशे पूजापंचविधाप्रोक्ता पंचरात्रादिपंचके तास्त्राभि
गमनंचोपादानेज्याध्यानयोगकाः तत्राभिगमनेनाममंत्रिभिः परिगम्यते सं
मार्जनोपलेपादिसंस्कारोदेवमंदिरे उपादानेभवेद्देवपूजासाधनमेलनम्
ततश्चापिभवेदिज्यागंधपुष्पादिभिः पुनः पीठपूजान्तदेवस्यसांगावरणपूज
ने मंत्रार्थभावनापूर्वंजपोमंत्रस्यकीर्तितं तत्काव्याध्ययनेसम्यक्त्वाध्यायो
मंत्रिभिः स्मृतः गुरुदेवात्मनामैक्यभावनेयोगउच्यते ध्यानरूपप्रपंचसारे
योमनसिदेवतायाभावः स्यादेस्यमंत्रिणः सम्यक् संस्थापयेद्यत्तत्रेत्येवंध्या॰
नेवदंतितत्त्वविदः गयपशब्दात्स्वार्थेप्रत्यायएर् सचत्रिविधः तथाचविश्वहेस्वरा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तंत्रे निजकर्णगोचरो यो मानसः स जपः स्मृतः उपांशुर्निजकर्णस्य गोचरः परि
कीर्तितः निगदस्तु जनैर्वेद्यस्त्रिविधो जप ईरितः बलिभेदमाह तंत्रे द्विविधो ब
लिराख्यातो राजसः सात्त्विकस्तु बुधैः राजसो मांसरक्ताढ्यः फलत्रयविभूषितः मधु
पायससंयुक्तो मधुरत्रयलोलितः सात्त्विको मांसरहितः शेषमन्यत्तु राजसवत्
अत्र लभेत इत्यत्र कर्मानुक्तेः पूर्वश्लोकस्य सिद्धेरध्याहारः अत्र सिद्धिकामस्यानियोज्य
त्वे सिद्धेः फलत्वे तावद्रात्रिसत्रन्यायेनायाति पठनीयं सदा देवीति विधौ भाव्या
विशेषानभिधानात्तदाकांक्षायाः सत्त्वात् न चैतत्पूजादिफलद्वेषस्यैवानुवादमात्र
मिति प्रधानाधिकारेण निर्वाहे अंगेन कल्पनस्यासंभवात् अन्यथा प्रयाजादाव
पि तत्कल्पनापत्तेः अन्यत्र पूजादिव्यतिरेकेण सिद्धिलाभाभिधाने परार्थत्वा
दर्थवादमात्रे अंगेषु फलश्रुतिरर्थवादः इति न्यायात् अन्यथा तद्विधानवैयर्थ्य
ापत्तेः एवं च स्तोत्ररूपगुणमात्रविधानमेतदिति अंगत्वमात्रग्राहकमा
नाभावात् सिद्धिं कथं लभेत इति कथमावाप्तायामस्य प्रहन्याजपायुपा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ना॰स॰
टी॰
३

कारकसिद्धावपि अनेकफलकामनया स्तोत्रपाठविधेः प्रत्यक्षत्वात् अवेष्टि
न्यायेनैतत्पाठमात्रमपि प्रधानेनोच्यं नन्वत्रैतयान्नाद्यकामं याजयेदिति
दृष्टयकविधिश्रवणादवेष्टियागस्य स्वतंत्रकर्मत्वे प्रकरणवशाद्राजसूययागता
मिति सिद्धांतः प्रकृते तु पठनीयमिति विधिरंगतयोपपन्न यइदं पठति स्तो
त्रमित्यादीनां तु यच्छेषाय नियद्धत्वान्न विधित्वसंभवः पठनीयमित्यंगविधिप्रा
प्तस्यैवानुवादसंभवादिति चेत्सत्यं अत्रापि शिवस्यानेन प्राप्याामित्यादिदेशवि
शेषपुरस्कारेण पाठफलसंबंधश्रवणाद्यः शृणुयादिति निःश्रितविधिसमभि
व्याहारात् न हि श्रवणस्यागत्यं वा यत्के किंचिदस्ति नापि रागादित्वस्तत्प्राप्तिः एते
भ्यः शृणुयादित्यस्य पवक्षरहृयोगितेय प्रामाण्यं तावहि विषमावपर्यक तथाच वाश
हेन पाठाविधिरवपर्यु सीकार्यः नैवं मदीक्षितस्याप्येतत्पाठाधिकारापत्तेः
इष्टत्वात् अत एव स्तोत्रांतरेष्वपि सर्वशिष्टानां तथानुष्ठानमिति दिक् नाम्नामिति
आदशाभ्यः संख्याभ्य संख्येये चेति भाष्योक्तेः षष्ठी अशेषतत्वतिहितीयार्थे तसिल् अथ

३

वाभावप्रधानात्तृतीयार्थे अथवा उपेति तं क्रियमपादाने सर्वतंत्रादेरुत्पत्तेरित्यर्थः
कुशलात्प्रवर्तितीतिवत् यद्यपि दितयोगे वत्र्यर्थाभावस्तथापि भक्तानामित्य
त्रयोक्तोऽनुसृताच्छेषपाषष्ठी भगवत्पादाश्रवणप्रहृत्तत्वदेवं स्पृष्टमेवमिति नवकमंबं तथा
पि अस्यावश्योपादेयत्वसूचनार्थं तत् नामास्मि वच्मीत्यादिवत् तदेवं वक्तारो
वेयाः सिद्धिकामोक्षिकाश्रीसिद्धिः प्रयोजनं नामसह संप्रतिपाद्यं तेन ग्रंथस्य
प्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणः संबंधः भवति प्रशस्यादौ तेन वक्तव्यः संबंधः सप्रयोजन इति
प्रशस्यादौ तेन वक्तव्यः संबंधः सप्रयोजन इति प्रकृतत्वात् विनेति यदि तृतीया
र्थे निपातस्य प्रयोगः येन फलं लभते तत्फलं फलैर्हेतुः हेतुहेतुमतोरभेदा
यथा अन्यथा प्रयोजनाभिहारादिव्यतिरेक प्रयुक्त फलस्यात्रानुक्तत्वा दसंगततैः
स्यादिति ध्येयं इदानीमस्य महाप्रयोजनतां प्रकटीकुर्वन् ऋष्यादीन् वक्तुमार
भते अस्येत्यादिना गद्येन तेषां ज्ञानस्यावश्यकत्वात् तथा च हेमाद्रौ याज्ञवल्क्यः
आर्षं छंदश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ता॰स॰
टी॰
४

स्यतः अविदित्वा तु यः कुर्याद्याजनाध्ययनं जपं होममंतर्जलादीनि तस्य
चाल्पफलं भवेत् यस्तु जानाति तत्वेन आर्षं छंदश्च दैवतं विनियोगं ब्राह्म॰
णं च मंत्रार्थज्ञानमेव च एकैकस्य ऋचः सोपि वेदमालेलिधिवद्भवेत् देवता
याश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः सर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन् वेत्ति यो हि
जः अधिकारी भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता
च येन वै मंत्रस्य तस्य तत्प्रोक्तमृषेर्भावस्तदार्षकं छादनाच्छंद उद्दिष्टं वाससी
इव चाकृतः आत्मा संछादितो देवैर्मृत्योर्भीतैस्तु यत्पुरा आदित्यैर्वसुभिरु
द्रैस्तेन छंदांसि तानि वै यस्य यस्य तु मंत्रस्य निर्दिष्टा देवता तु या तदाका
रं भवेत्तस्य दैवतं दैवतोच्यते पुराकल्पे समुत्पन्ना मंत्राः कामार्थमेव च अ
नेनैतत्कार्यं विनियोगः स उच्यते यत्नमूलमभूत्ताद्धृतिरपि योहषा अ
विदित्वा छंदो दैवतं ब्राह्मणेन मंत्रेण याजयत्यध्यापयति वा स्थाणुं वर्छति ग
र्तं वा पद्यते इत्यादि अथाह कात्यायनः एतान्यविदित्वा योधीतेऽनुब्रूते जप ४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्विजुहोतियजतेयाजयते तस्यब्रह्मनिर्ध्वीर्यंजातयामंभवत्यथांतराश्यगर्तेंका
यते स्याणेवच्छंदोनिप्रमीयते वापापीयान्भवत्यथविज्ञायेनानियोधीते तस्यवी
र्यवदथयार्थविन्नस्यवीर्यवत्तरंभवतिजपितावप्रपंचसारे ऋषिवर्णादिकोपात्
स्तोगत्याप्रापणेनच पात्याभ्यानत्स्वरूपेष्वगुरुः स्यादृषिवाचकः इच्छादानार्थ
कौधातुस्तच्छंदादिस्तुदादिकः तयोरिच्छांददातीतिच्छंदोमंत्राणेवाचकं ग्रात्म
नोदेवताभावप्रदानादेवतेतिच पदेसमस्ततंत्रेषु विद्वद्भिः परिकीर्त्तितं ऋषा
र्गतिप्रापस्तुभयार्थः षिधातुर्ज्ञानार्थः ज्ञानप्रदत्वादृषिपदस्यगुरुर्वाच्यः छंद
धातुरिच्छार्थः दाधातुर्दानार्थः इच्छापदंछंदपदस्यार्थः इतिनैरुक्तव्युत्पत्तिरि
त्यर्थः तथावोक्तंसारसंग्रहे ऋर्वर्णादिस्तुगत्यर्थोधातुः प्राप्त्यर्थकस्तथा षि
र्वर्णोर्थस्तुविज्ञानमा···· प्रापकश्चसः अनयोरूपसंपत्तौऋषिर्गुरुरितीरितः
छंदीतिधातुरिच्छायांदादिदानार्थकोभवेत् छंदोवक्तिमनोर्वर्णाद्वयोरिच्छा
प्रदानतः कौडार्थकाददातीतिसंपन्नेदेवतापदे सायकायात्मनोभावंददातीतिज

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ना॰स॰
टी॰
५

गुर्यतः दिवेः क्रीडार्थाद्देवशब्दः उक्तार्थपरश्चत्वर्थः श्रीरुद्रयामले रुद्रस्य वो॰
॰धकायात्म नरे भागे ऋषिरेको भवत्ततः स्वदोम्यनामयाश्रित्य मनिवेषयस्ता
शिवः अरतिगादिसद्वेनियानननाडास्मिकशब्दः साधुः मूले लग्नकचेजटेत्य
मरः पिंगोग्रैकजटां ध्यायेदिति फेत्कारिण्यां वाक्यप्रमाणपदसागरपारगस्य
लक्ष्मीधराभिधगुरुर्यस्य तनूद्भवेन विश्वेश्वरेण विहिते गिरिजाभिधार्थचिंताम
णिमयमगात्प्रथमो मयूखः १ किरणसहस्राभिर्वैतन्त्रौरेमोहांधकारविच्छेदि
तारानामसहस्रं सर्वोत्कर्षेण वर्तते १ तत्रान्यासामपि स्त्रीतांतानां भगवत्याः
सर्वात्मकत्वस्तवनार्थं नामान्यत्र वर्ण्यंते उक्तं च वराहपुराणे नियोसौम्यानि ना
मानि यानि स्त्रानोद्भवानि च तानि तस्या विशालाक्ष्या द्रष्टव्यानि वरानने कूर्म
पुराणेपि शक्तयो गिरिजादेवी शक्तिमंतो थ शंकरः मत्स्यपुराणे तत्र याव
हितेकिंचिद्ब्रह्मांडेस्मिंश्चराचरे इति दक्षोक्तिः मार्कंडेयपुराणे विद्यास्सम
स्तास्तव देवि भेदाः स्त्रियः समस्ताः सकला जगत्स्वित्यादि अत एव तत्रैव श्रु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न्यासोवलमाश्रित्ययुष्मसेवातिमानिनीतिष्ठंभोमौ अहंविभक्त्यावक्त्रभिरहस्त्वपे
यंदास्थितेन्यनेनग्रंथेनवैसवादीनांभगवत्याकेवलयोक्तिः संगच्छते लिंगपुरा
णेपि शंकरः पुरुषाः सर्वे स्त्रियः सर्वा महेश्वरी ङ्लिंगशब्दवाच्यायेतेवरुद्राः प्रकी
र्त्तिताः स्त्रीलिंगशब्दवाच्यायाः सर्वाः गौर्याविभूतयः सर्वेस्त्रीपुरुषाः प्रोक्तास्तयो
रेवविभूतयः यस्ययस्यपदार्थस्ययायाशक्तिरुदाहृता सासाविश्वेश्वरीदेवीश
र्वः सर्वोमहेश्वरः शक्तिमन्तः पदार्थायेतेवैशर्वस्यविभूतयः पदार्थशक्तयोया
यास्तागौरीतिविदुर्बुधाः अष्टौप्रकृतयोदेव्यामूर्त्तयः परिकीर्त्तिताः तथाविकृ
तयस्तस्यादेहवद्धाविभूतयः विस्फुलिंगायथांतद्वदग्नौचवहुधास्थिताः जीवाः
सर्वेतथाशर्वांहंहसत्यमपागताः गौरीरूपाणिसर्वाणिशरीराणिशरीरिणां
शरीरिणस्तथासर्वेशंकरांशाव्यवस्थिताः श्राव्यंसर्वंमुमारूपंश्रोतादेवोमहे
श्वरः विषयित्वंविभुर्धत्तेविषयात्मकतामुमा स्रष्टव्यंवस्तुजातंतुधत्तेशंकर
वल्लभा स्रष्टासएवविश्वात्मावालचंद्रार्द्धशेखरः दृश्यंवस्तुप्रजारूपंविभर्त्तिभव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नेश्वरी इच्छादिशक्तीश्वरो देवः शक्तिदंडः शिरस्यामणिः रसजातमसमारूपं प्रयजानेव
सर्वेशः देवोरमयिनाशंभुशीतावभुवनेश्वरः मेतत्परवस्तुतोऽयत्रे महादेवीमहेश्व
री मेता सएव विश्वात्मा महादेवो महेश्वरः वोद्धव्यवस्तुरूपेव विर्निहरवल्लभा दे
वः सएव भगवान् वोड्डावालेंडशेश्वरः पीठाकृतिरुमादेवी लिंगरूपश्च शंकरः
प्रतिष्ठाप्यविधानेन पूजयंति सुरासुराः येयेपदार्थालिंगाकारेणतेशार्वे विभूत
यः अर्घाभगांकितायेयेतेगौर्याविभूतयः स्वर्गपाताललोकान्तेब्रह्माण्डाव
रणाष्टके ज्ञेयं सर्वं समारूपं ज्ञाता देवो महेश्वरः विभर्त्तिदितत्वत्ता देवी त्रिपुरां
तकवल्लभा देवस्तत्र भवोयत्र भगवान्तकान्तकः सर्वाकारौस्थितावेतौ नरै
श्रेयोर्थिभिः सदा पूजनीयौ नमस्कार्यौ चिन्तनीयौ च सर्वदा समयाचारपूर्व
स्त्रीजातिरूपासर्वत्रसर्वाऽङ्गतियामता साशक्तिरूपा विज्ञेया पुरुषः शिवरू
पवान् एवं च लाक्षणिकत्वमन्येषां नाम्नां द्रष्टव्यं अतएव तदुच्चारणेन तद्देवता
नामग्रहणजन्यफलानि प्रायेण भवन्ति तदैकतामावात् नामग्रहणविधिना

6

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तद्वाचकानामेवोपादानादिति तानि च पूजायां चतुर्थ्यन्तत्वेन विपरिणमयितव्यानि
होमपूजनयोः स्वाहान्यासतर्पणयोर्नम इति स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधी
यते इति च स्कन्दपुराणस्यैव प्रमाणत्वात् न च तेषां नामत्वमेव नास्तीति वाच्यम्
एतन्नामपाठेन तत्तत्स्वधर्मविशेषे हृद्यादिसंज्ञावत् शाकयच्छेदेन नामत्वे वाच
काभावात् स्तोत्रवाक्यत्वेन पृथक् पापक्षयार्थं प्रयोगो नास्तीति तत्कमेव अ
न्यथा सहस्रनामसंज्ञाविलोपापत्ते एवं च न्यायप्रसिद्धपदार्थे कूर्मपुराणाद्यु
क्तसहस्रनामस्तोत्रेषु नामभिः कण्ठरवेण पूजाविधानमपि संगच्छते अत्र च
एवं नाम्नां सहस्रेण तुष्टाव वृषभध्वजं स्नापयामास च विभुः पूजयामास पङ्क
जैरिति लिङ्गपुराणीयं ततो नामसहस्रेण तुष्टाव परमेश्वरं प्रतिनाम सप
द्मैश्च तमिष्ट्वा वृषभध्वजं इत्यादित्यपुराणीयमाख्यानमप्युपोद्बलकं भव
तीति दिक् नमस्कारस्वाहेति चतुर्थीविधानात् तत्र सौकर्यार्थं रूपनिर्णय
प्रक्रियां वक्ष्यामः आदौ तेषु चतुर्थ्येकवचने याडापः इति याटि कृते वृद्धिः नद्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ता॰स॰
टी
७

नेषु आटिपाणिकृतेहृद्भिः इकारोकारान्तेषु ङिः तिङ्सु अश्वेत्यपसे विसर्गाविया
नाङ्गुणः अन्यदा नदीसाम्यमेव तत्र रूपे भेदो याह दिकः कार्य्यं हलन्तानां
तु पुंवद् देवरूपमिति दिक् तत्र प्रधानत्वात्सर्वमंगलायतनत्वात् देवतामा
नाम प्रथममनुपन्यस्यति ॐ तारेति ॐ अत्र व्युत्पत्ति महाथर्वणीश्रुतिः ता
रयतीति तारेति एवं पञ्चादितादजिति प्रकारः सूचितः भैरवीतन्त्रमपि ता
रकत्वात्सदा तारा सर्वमोक्षप्रदायिनीति अवश्यपेक्षायां वसंसारएव तथा
त्येन पर्यवस्यति अतएव मोक्षरूपपरमपुरुषार्थहेतुत्वं वक्ष्यते तत्राग्रे वव
नेषु स्फुटीभविष्यति अथवा तारः प्रणवः तत्पुरःमंत्रत्वात् वेदाद्यमनुखे पुरःका
चे तारा त्रिभुवनतारिणीति फेत्कारिणीयवचनात् प्रणवो ह्यस्य सा ब्रह्मस्वरूप
तया ख्यापावकत्वाद्वा ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति श्रुतेः सु
ग्रीवभार्य्यारूपत्वाद्वा तथाच मत्स्यपुराणे दक्षप्रनिर्देशुक्तिः तारा किष्किंधप
र्वतेश्वरि बृहद्देवासमनता तारा सुग्रीवगुरुयोषिता रिति विश्वः १ रात्रिरिति देवा ७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्त्वरूपत्वात् रात्रिरूपा यतो देवी दिवारूपो महेश्वर इति वचनात् रात्रिपर्य्यटनेनैव रात्रौ
शक्तिप्रपूजनं प्रकुर्वीत कथमीशानमङ्गकः कौलिको भवेदिति तस्याः पूजाकालत्वे
नोक्तं निशि भ्रमन्ति भूतानि शाकयः मूलभूत इत्यादिस्मृतिवचनाच्च ब्रह्मवचने
नमेनाकुंदिगतायां भगवत्या स्वयाश्यामीकृतत्वाद्वा शक्तिविशेषरूपत्वाद्वा २ म
हारात्रिरिति योगिनीविशेषरूपत्वात् एतत्पूजायां तस्याः प्रशानत्वाद्वा ३ केचन्दी
रतंत्रे अर्द्धरात्रात्परं यच्च मुहूर्त्तद्वयमेव च सा महारात्रिरुद्दिष्टेति द्वितीयतृतीयरात्रि
प्रहरयोर्महानिशात्वं महानिशा तु विशेया मध्यस्थप्रहरद्वयमिति हेमाद्रौ देवलवच
नात् अत एव वीरपूजा महेशानि जामिन्याः प्रहरे गते इति वीरचूडामणावुक्तम् ४
कालरात्रिरिति तदुक्तं वराहपुराणे संहारकारिणी देवी कालरात्रिश्च या विदुः
संहारिणीति सा देवी कालरात्रिः प्रकीर्तितेति तथा वज्ञानार्णवे रुद्रस्तु परमेशानशि
वो निश्चल एव हि प्रसेती रुद्रशक्तिस्तु नमोरूपा वरानने एतेन ब्रह्मांडनाशकत्वेनेश्व
रसिद्धिरिति तत्र प्रमाणमपि सूचितं तथा वन्यायकुसुमांजलौ ब्रह्मांडादिद्व्यणुक

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ता॰स॰
टी॰
८

पर्यंतेहिजगत्प्रसवत्वादिनाप्येष विनाशयन् पाययमानश्चटवत् सर्वभूतानि
कौंतेयप्रकृतिंयांतिमामिकां कल्पक्षयेपुनस्तानिकल्पादौविसृजाम्यहमि
ति यद्वास्य प्राधिदेवतात्वात् तथाशौनकः एवमादीनिवाक्यानिश्रुत्युक्तानिबहू
न्यपि स्वभावात्यानानिवेत्तेषांकालरात्रिमिदेवता प्रजाविधानेपूर्वोक्तंकुर्यादत्रा
पियत्नतः ४ कपालिनीति स्यात्कर्परः कपालोस्त्रीत्यमरः कपालयति मृ
द्धोद्धंसीतिस्वामी उक्तंचफेत्कारिणीतंत्रे कपालोत्पलसंयुक्तसव्यपाणि
युगान्वितामिति ५ कालिकेति कालश्यामलमेवकाश्यत्यमरः ङीषंतात्स्वा
र्थेकः उक्तंहिमार्कंडेयपुराणे तस्यांविनिर्गतायांतु कृष्णाभूत्सापिपार्वती का
लिकेतिसमाख्यानाहिमाचलकृताश्रया तथाचवीरचूडामणौ याकालीसा
महातारायातारा कालिकास्मृता उभयोर्भेदभावेनसिद्धिहानिस्तुजायते का
लीतंत्रे यथाकालीतथातारा यथातारातथोन्मुखी उन्मुखीछिन्नमस्तेत्यर्थः
अतस्तद्विषय कवचसाम्यमपात्रातिदेशाद्विषयेकवचत्रयं गंधर्वतंत्रे यथाकाली

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तथा तारायां तारा कालिकैव सा उभयोर्न हि भेदोऽस्तीति अथवा मस्तकशीर्षं नलेखु
कं इति विश्वः ललाटमलिकं गोधिरित्यमरः केऽमूर्द्धनि अलिकानि कपालानि य
स्याः सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहाविति सप्तम्याः पूर्वनिपातविधानादेव ज्ञापकाद्व्य
धिकरणेऽपि बहुव्रीहिः तथा च तन्त्रचूडामणौ श्वेतास्थिपट्टिकायुक्तकपालपंच
शोभितां पंचमुद्राविभूषितामिति फेत्कारिण्यां ६ कामदेति कामः स्मरेऽभि
लाषे चेति विश्वः तं ददातीति आत इति कः इच्छाविषयीभूतार्थदानेतात्पर्यं उक्तं च
फेत्कारिण्यां यामवाप्य महात्मानो धर्मकामार्थमुक्तिषु नासाध्यमेति वै किंचित्
कवयः शुद्धबुद्धयः ७ मायेति तदुक्तं कूर्मपुराणे तस्य सर्वजगन्मूर्तेः शक्तिर्मायेति
विश्रुता तयेदं भ्रामयेदीशो मायावी पुरुषोत्तमः मायान्तु शर्वशक्तीनामिति निवृत्त
श्रोक्तं अत एव मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं इति श्रुतिः तत्र मायेति
सत्वरजस्तमसां साम्यावस्था मूलप्रकृतिरिति सांख्यमते वेदान्तिनां तु आवरण
दिशक्तिमत्यविद्यैव तदर्थः शिवमेवेश्वरं प्राहुर्माया गौरी विदुर्बुधा इति लिंगपु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

राणे ऽक्षरस्याप्रकाश्यत्वमित्युक्तत्वात्ताद्दश्याणश्चाविद्याविषयत्वात्तद्रूपत्वोक्तिः यद्वामा
याबीजस्वरूपमेवत्वात् प्रत्येकबीजानामपि मंत्रत्वश्रवणात् बीजमंत्राः स्वतंत्रा
स्सत्वारिण्याः सर्वसिद्धिदाः ८ महामायेति महेश्वरादिवर्गादे महामायाहरे
श्चैषा तया संमोह्यते जगदिति मार्कंडेयपुराणात् यद्वामयज्ञानरूपितायास्त्व
सायान्मायात्वानेवपुनास्त्विते निर्गुणदर्शनाच्चमायापदंज्ञानपरम् स्फुटैवेदमदो
तसिद्धौ तत्रमहामायापदहत्यवर्णोन्यैतत्परमितिबोध्यं ९ महोत्सवेति
महान्उत्सवोऽस्याः महत्उद्धवउत्सवइत्यमरः अतएवपुनरुक्तवदाभासोयमलंका
रः किंवामहत्तेजः तत्रप्रतिवादिनामर्थानुरोधात् ततोदमत्त्वेणाऽस्मात् क्षिप्
ईद्दशाः सर्वोपशाः पूजादिरूपोपयथ्याः यत्नः सर्वोषशैयागाः इत्यमरः उक्तंदिहरुद्र
यामले वादेमदसियावाक्यस्तंभिनीप्रतिवादिनां विद्याहानिकरीवैरिविड्वेषा
वलिदानतः फेत्कारिणीतंत्रे मंत्रसत्तानमात्रेणाऽनुभावद्वयंभवेत् ताल्का
लिकीवकविताप्रैरनभिभाष्यता १० महादानरतेति महादानमत्रविद्यादान

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्रूपं विद्यादानात्परं दानं श्रूयते नाधिकं किलेत्यादित्यपुराणात् तथा वोक्तं कालीतंत्रे
संस्कृताः प्राकृताः शब्दा लौकिका वैदिकास्तथा ते सर्वे वशमायांति साधकस्य च नान्य
था रुद्रयामले अव्याहतमतिः प्राज्ञो विजयी वाक्पतेरपि मत्स्यसूक्ते यद्युक्तान्यानरोभा
तिवाचस्पतिरिवापरः ११ यज्ञेति इज्यते पूज्यते इति यज्ञा यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इत्यत्र
मंत्रभाष्यकारैरपि कर्मपरत्वेन व्याख्यानात् यद्वा यज्ञो यस्यास्तद्देशभूतत्वादित्यर्थ
देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागस्यैव यज्ञत्वात् १२ यज्ञोत्सर्वविभूषितेति यज्ञेरूपयागादौ उत्स
वेन शंकाराहित्यादिरूपेण साधकनिष्ठेन विभूषिता संतुष्टेति यावत् उक्तं च रत्नार्णवे
विचिकित्सापरो मंत्री जायते गुरुतल्पगः अतएव महेशानि निर्विकल्पः सदा भवेत् १३
चंद्रवक्त्रेति चंद्र इव वक्त्रं यस्याः इति बहुव्रीहिणा उपमा प्रत्याय्यते तदुक्तमाचार्यदंडिना
समासश्च बहुव्रीहिः शशांकवदनादिषु सादृश्यप्रसूचक इति शेषः १४ चकोराक्षीति
चकोरस्याक्षिणी इवाक्षिणी यस्याः उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च बहु
व्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात्षच् षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् १५ चारुनेत्रेति सुंदरे रुचिरे चारु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ता॰स॰
टी॰
१०

इत्यमरः रम्यवस्त्रेति वार्थः कर्पूरेंदुनिभा स्मितां वरयुगामिति मंत्रभेदे ध्यानोक्तेः १६
सुलोचनेति शोभनानि लोचनानि यस्याः इत्यस्वपदविग्रहो नित्यसमासत्वात् १७ त्रि
नेत्रेति चंद्रसूर्याग्निमयलोचनेति भावः तथा नीलतंत्रे बालार्कमंडलाकारादि लोच
नत्रयभूषिताम् १८ चलपद्माक्षीति चलत्वेन नेत्रचापल्यार्थं विशेषणं स्पष्टमन्यत् १९
कुरंगाक्षीति पदेः कुरंगो हारिणो मृगः स्यादिति हलायुधः २० मनोहरेति रम्येति भा
वः अविद्यापहारकत्वाद्वा यद्वा मनसि हरो यस्यास्तद्विषयकानुरागवत्त्वात् २१ ब्रा
ह्मीति ब्रह्मो जाताविति निपातनादंतलोपः तथा च वराहपुराणे देव्या मूर्तित्रयं उक्ता
या सा ब्राह्मी शिवा मूर्तिस्तपा सृजत वै प्रजाः सौम्यरूपेण सृष्टाणी ब्राह्मी सृष्टिविधा
नतः २२ नारायणीति उक्तं हि मत्स्यपुराणे नारायणी सुपार्श्वेतिति वराहपुराणे
या सा रक्तेन वर्णेन सुरूपा तनुमध्यमा प्रोवाच क्रयरा देवी वैष्णवी तेजगामह एषा
नारायणोपास्या विद्या सर्वसमृद्धिदेति एतदीयभेदोक्तेर्वा २२ ज्योत्स्नेति चंद्रो विध
नेत्रस्तेन तथा ज्योत्स्ना तमिस्रेत्यादिना निपातः यद्वा स्नायद्वेशुद्धिपरे स्नाशोवेभावे।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्विप् उत्कृष्टास्त्रायस्याः इति वेश्मर्थे बहुव्रीहिः ज्यामौर्वी ज्या वसुंधरेति शाश्वतः ज्यायां भू
मौ उत्कृष्टेति तत्पुरुषः अन्येभ्यः सुद्विदेवेभ्यः उत्कृष्टा भक्तानां सुखदातृत्वातिशयेहेतुरित्यर्थः २४
चारुकेशीति स्वांगादिति ङीप् २५ सुलोचनेति सुलोचः सुखेन लोचयितुं शक्यः नो
नमस्कारो यस्याः नमतेर्डप्रत्ययः पकारान्तरे कोशे तथादर्शनात् सुखाराध्येति यावत् २६
वाराहीति प्राक्तिविशेषरूपत्वात् काशीखंडे अन्यास्तिकाश्यां वाराही कृतवा
राहसन्निधौ नो प्रणम्य नरो भक्त्या विपदब्धौ निमज्जति अथवा वहाहिः सर्पश्रेष्ठः
अहिर्हेत्रा सुरे सर्पे इत्यभिधानात् तस्येयं वाराही अतोभ्यः सर्वमहं न्यास्वि मूर्तिं नागत्रय
ष्टगत्रयष्टगीनिभावचूडामणिवचनात् अतोभ्यश्चर्षिरेतस्याहृहतीच्छंदेदं विनश्यति
अतोभ्य नागसेपवृजटाजूटं वरप्रदामिति तंत्रचूडामणिवचनाच्च वामनपुराणे
महोग्रसुधालारौद्रादंष्ट्राष्टनवसुंधरा वाराहीपृष्ठतोजाताशेषनागोपरिस्थिता
वाराही मातृभेदे स्याद्वृष्टिनामौषधेपि चेति विश्वः २७ वारुणीति वरुणस्त्ररुभेदस्क
प्रतीचीपतिसूर्ययोरिति विश्वः यद्वा वारुणी वंशिष्टः तस्येयं तदाराध्यत्वात् वशिष्टा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तास·
टी·
११

रापिताद्देवीनच शीघ्रफलाय तत्र इत्यादौ श्रणयोह्वारादेहकत्वात् २८ विद्येति मुक्तिहे
तुज्ञानं तथाच मार्कंडेयपुराणे सा विद्या परमा मुक्तेर्हेतुभूता सनातनी ज्ञप्पइत्य
त्तुहन्तो विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशंसंतीति श्रुः
तेस्तद्रूपत्वाद्वा यद्वा समयाचारे मंत्राः केचित्प्रकथ्यंते केचिद्विद्याः प्रकीर्तिताः
पुंनाम देवता मंत्रा विद्या स्त्रीनामतः स्मृताः शारदातिलके प्युक्तं मंत्रविद्याविभे
देन हि विद्या मंत्रजातयः मंत्राः पुंदेवता ज्ञेया विद्याः स्त्रीदेवताः पुनः २९ महाविद्ये
ति तथाच मुंडमालायां काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी भैरवी छिन्नम
स्ता च विद्या धूमावती तथा बगला सिद्धविद्या च मातंगी कमलात्मिका एता द
श महाविद्या महाविद्याः प्रकीर्तिताः अत्र तंत्रडलेभालोके षडाम्नायनमस्कृताः ३०
महेश्वरीति पुंयोगलक्षणो ङीष् महाकलेमहेश्वरीति मत्स्यपुराणात् ३१
पिंगाक्षं चितकेशाति त्रहि चस्मह्वैपाद पूरण इत्यमरा बकारो वर्णः एवं तथा
दीनामपि वोध्यं पिंगाक्षां कुंचितावक्राग्रकेशा यस्याः इति त्रियदो वहुव्रीहिः उमे

११

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तियोगिनं कालपरिच्छेदा तथावादे तात्मतत्त्वरूपेत्यर्थः तदुक्तं कूर्मपुराणे मां विद्धि
परमां शक्तिं महेश्वरसमाश्रयां अनन्यामव्ययामेकां यां पश्यन्ति मुमुक्षवः ४० नित्यम
पीति नित्यं ब्रह्मस्वरूपं ततोऽन्यदा नैमित्तिकमिति तत्स्वरूपेत्यर्थः कूर्मपुराणे शक्तिशक्तिम
तोर्भेदं वदन्ति परमार्थतः अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः परमार्थतस्त्वा
स्यान्तराद्वैतसंवेद्यः ४१ नंदेति नंदयति भक्तानिति तथा नंदा हिमवतः पृष्ठे इति मात्स्ये ४२
भद्रेति भद्रं करोतीति एवं नात्यन्ताय विरूपे भक्तानां विशेषः तिथिविशेषा वा अहं
भद्रा च भद्रा अहं नावयोरन्तरं क्वचिदिति विष्णुत्यक्तामहात्म्यो मम पूजां करोति यः
तस्य पूजाफलं तस्यास्तेनाहमवमानितेति नवरात्रिप्रकरणे सर्वं निवेद्य उदाहृतं वचना
त् ४२ नीलसरस्वतीति गीर्वाग्वाणी सरस्वतीत्यमरः ब्रह्मलोके सरः समाश्रित्य शा
पान्नदीभूता लोके भवतीति पदे वेदिकायां उक्तं च श्रीरुद्रयामले एतस्मिन्नेव
लेवकाले तु मेरोः शृंगपरायणः जयजाप्यं समास्थाय त्रियुगं च ततस्थितः मम मो
वक्त्रालिंगत्य तेजोराशि विनिर्गता ह्रदे चोलेति पत्येव नीलवर्णा भवाम्बरा ४४ गा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यत्रीति गायंतंत्रायतेयस्माद्गायत्रीतेनसास्मृतेति गायत्रीनिप्रपंचसारादयः आतो
नुपसर्गे इतिकः गौरादित्वात्ङीष् इतियदचंद्रिकायां गायत्रीब्रह्मपुराणे साहि
षागयांस्तत्रे प्राणावैगयास्तान्पङ्क्त्यास्त्रेतेनसागायत्रीनामेति तदिदंव्युत्पत्तिद्वयम
पिनिबद्धं पद्मपुराणे गायंतंत्रायतेयस्माद्गायत्रीतेनसास्मृता गयाः प्राणाः स्मृता
नित्यंश्रुतीनांपारदृश्वभिःत्रायतेजपतः प्राणान्गायत्रीतेनवास्मृता मत्स्यपुराणे
गायत्रीवेदवदने इतिदेव्युक्तिः गायत्रीवाइदंसर्वंयदिदं किंचेत्यादिवाक्यो गायत्री
पदेब्रह्मपरमितिवेदान्तिनः ४५ सुचरित्रेति शोभनंचरित्रमस्याः वरेण्येणादि
कहृत्रः ४६ कौलव्रतपरायणेति कुलसंबंधित्वात्कौलव्रतंतदागमोक्तं तत्परा
यणासक्तेत्यर्थः आश्रयेतसदाभीष्टपाणपाणपदेविडरितिशास्त्रतः महाचीनक्रमे
णैवब्रह्मज्ञानाप्तिफलप्रदेति कालीतन्त्रात् ४७ हिरण्यगर्भेतिहिरण्यग्राहेनतदं
डग्रहणं तदुद्भवत्वात्तथा तदंडमभवद्धैममितिपुराणात् तदुक्तंज्ञानार्णवे ब्रह्मणः
परमेशानि मातृत्वेसृष्टिरूपके वामाशक्तेस्तुविज्ञेयब्रह्माप्रोक्तोनसंशयः कूर्मपु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मकुं वितेनततमित्यमरः पिंगोगैरैकजटां ध्यायेदित्युक्तेः कुंचितं तं सामुद्रिकोक्तता-
त् २२ महायन्त्रस्वरूपिणीति वेदस्वरूपत्वात् यद्वा महायन्त्रं देवताकर्तृसांन्मी
येरूपयति पश्यतीति तथा सतीरूपे इति भावः साह्रनाहृतापि स्वकीयवंशुद्धात
जगतेति श्रीभागवतादौ प्रसिद्धं यद्वा महायन्त्राणां स्वं आत्मानं रूपयति रूपवंतं
करोतीति तथा स्वर्गादिष्टकार्य्यतानिरूपितकारणतानिर्वाहकदेवताप्रीति-
रूपव्यापाराश्रयत्वादिति भावः त्वमेव वेनमिंद्रः प्रजयापशुभिश्च तर्पयतीति श्रु-
त्या देवताप्रीतिरेवाशुविनाशिनां यागादीनां व्यापार इति वेदांतिनः नैयायिका-
मतेपि अदृष्टाधिष्ठातृत्वात् तथा यद्वा यत्नेषु स्वमेव रूपं स्वरूपं तद् अस्याः इष्टदे
वते हि यंत्रस्वरूपमिति मीमांसकसंप्रदायः एतेन सर्वदेवतात्मकत्वं २२
गौरीति गौरो रुणे सितेपीते इत्यमरः गौरादित्वात् ङीष् स्कंदपुराणे दक्षामि
देवते दिव्यं वपुः कनकसन्निभं गौरीति लोके व्याता च महेवं कमलोद्भवं काल्य
कुब्जेन तथा गौरीमत्स्यपुराणे [illegible] चंपकवर्णेति चंपको हेमपुष्पक इत्यमरः स्त्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ना॰स॰
टी॰
१२

12/2

पुष्पं बिल्वपत्रं च चंपकं नागकेसरम् इति मुंडमालोक्तिर्वा यद्वा रक्तोत्पलेमहीलक्ष्मीस्तंभ
नेपुष्पकमिति सोमप्रकरणे वीरचूडामणउक्तेः ३५ कृष्णांगीति यथाप्रशस्तेत्र्यव
लग्रादीनां तन्नुत्वादित्यर्थः त्वन्मामाकोटरादीति भद्रकालीध्यानाद्वा ३६ कुलध्व
जितेति कुलशब्दो द्रव्यविशेषेष्वागमपरिभाषितः तद्वकालीतंत्रादावुक्तं ३७
सर्वानंदस्वरूपेति मोक्षानंदस्यैवान्येषामंतर्भावात् एतस्यैवानंदस्य वा सर्वा
णि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानत इति भगवदुक्तेश्च ३८ सर्वसंकटतारिणी
ति तदाहुराथर्वणश्रुतिः अथ तारिणी भयतारिणी ब्रह्महत्यातारिणी महापा
तकतारिणीमिति मार्कंडेयपुराणे रक्षांसि यत्रोग्रविषाश्च नागा यत्रारयो दस्युबला
नि यत्र दावानलो यत्र तथाब्धिमध्ये तत्र स्थिता त्वं परिपासि विश्वं ३९ नित्येति क्लीबे
पुंलिङ्गाद्यमते स्यात्त्रिष्वेषां भेद्यगामि यदित्यमरः वस्तुदेशकालकृतपरिच्छेदरहितेत्य
र्थः भेदगतियोगित्वं वस्तुपरिच्छेदः अत्यंताभावप्रतियोगित्वं देशपरिच्छेदः ध्वंसप्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

राणे मयैकरोनिसकलं त्वस्याः कार्य्यमिदं जगत् नकार्यं नापिकरणमीश्वरस्येतिस्मर
मः ४८ मूर्गर्भेति मूमिर्गर्भेयस्याः तदुद्भवत्वात् वस्तुतस्तु त्रिकोणान्तर्गतयंत्रत्वा
त् सयोनिगोमयेनाष्टपत्रमब्जं सुशोभने भूपुरेयस्तुपत्राढ्यं यंत्रमेकजठात्मकं
मितिफेत्कारिणीवचनात् गोमयेनेत्यत्र चंदनेनेतिपाठांतरं देहात्मनोर्यथाभेदो
यंत्रदेवतयोस्तथेतिस्र भेदारोपनात्पर्य्यकें कौलावलीयाद्येतिपरमार्थः ४९ वि
श्वगर्भेति संहारकत्वेनकुक्षिगतलोकत्वात् तद्रूपेणसर्वानुस्यूतत्वाद्वा अस्ति
भातिप्रियंरूपंनामयेत्यंशपंचकं आद्यंत्रयंब्रह्मरूपंजगद्रूपंततोद्वयं खंवाताग्नि
जलोर्वीषुदेवतिर्यङ्नरादिषु अभिन्नाः सच्चिदानंदाभिद्यतेरूपनामनी इतिवेदान्तोक्तेः ५०
यशस्विनीति भूस्विप्रशंसायांनित्ययोगेऽतिशायनेवाऽस्यायेत्यादिनाविनिप्रत्ययः
यशश्चब्रह्मात्मतयासकलवेदान्ततात्पर्यविषयत्वरूपं तच्चोत्तरमीमांसायांप्र
थमाध्यायेस्पष्टं ५१ हिमवत्तनयेति हिमवान्निषधेविंध्यइतिपर्वतभेदेषुम
रः मत्स्यपुराणेहिमाचलंपतिनारदोक्तिः जननीसर्वलोकस्यसेभूतात्मजभावि

५

नी शिवेयं पावनीयेव तल्लिङ्गे पावकश्रुतिः कूर्मपुराणे अहं वै याचिता देवैः संजाता
परमेश्वरात् विनिंद्य दक्षे पितरं महेश्वरविनिंदकं धर्मसंस्थापनार्थाय तस्य दाराधन
कारणात् मेनादेहसमुत्पन्ना तामेवपितरं श्रिता ५२ दिव्येति दिगादित्वाद्यत्
दिव्यं स्वर्गके दिव्ये वलौ दिवि भवे न्यवदिति विश्वः वीराचारप्रियत्वादित्यर्थः
वीरदिव्ययोरल्पभेदत्वात् दिव्ये वीरे न भेदोस्ति यद्वेदं तत्तु कथ्यते पूर्णतेजापिनी।
नो मधुरः कलानावप्यसंभृतः दिव्यस्तु देववत्प्रायो वीरश्चोद्धतमानस इति भाव
चूडामणिवचनात् ५३ दिव्याम्बरविभूषणेति स्पष्टार्थं तदुक्तं पुराणे अंडजैर्वा
पिवस्त्रैरभ्यर्च्य शैलजां संभूषाभरणैः प्राक्चक्रवर्तित्वमाप्नुयात् अंडजं कौर्यासं
यद्वा दिव्यं उत्तमं अंबरं ब्रह्मरंध्ररूपमाकाशं तद्विहारित्वात् तदुक्तं नीलतंत्रे उ
त्पाद्यचोत्तरेयामे चिंतयेदुग्रतारिणी मूलादिब्रह्मरंध्रांते विशन्तं तु स्वरूपिणी
जगन्मातेति सृष्टं महदित्यादिना उक्तादेवीनिपातो जगच्छब्दः सर्वे ब्रह्मादयोऽप्ययं
मदंशाभावसंभवा इति कुलचूडामणिवचनात् ५५ जगद्धात्रीति धारणत्वा

५४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लनाद्वान्ननुयोगे षष्ठ्या स्नुजकाभ्यामिति सान्तवेयकत्वनुग्रहणेन ऽ ज्ञापनात्तदंतेन
षष्ठीसमासः तथाचश्रुतिः एतस्यवाअक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृ
ते तिष्ठत इति ५६ जगतामुपकारिणीति उपकरोतिधनादिदानेनेत्यर्थः भाष्यम
नेस्तनुग्रहणस्य उपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वाभावात् णिनिसिद्धिः जगत्पदस्य ससार्थात्म
परे तया सर्वं जन्मोदता त्रीति तत्पार्थः ५७ ऐंद्रीति ऋज्रेंद्रेत्यादिना इंद्रशब्दो निपातः
वज्रपाणिर्महादेवशचीशैलेंद्रकन्यकेति लिंगपुराणं ५८ सौम्येति सोमस्येयं
सौमा दितिष्यपरक्षोदमत्वात्ङीषभावः ५९ याम्येति यमस्येयं याम्या दित्यदि
तीतिसूत्रेयमाद्येतिवामनोक्तेर्ण्यः भाष्यमतेतत्सञ्ज्ञमयडिति दीक्षिताः याम्यापुन
र्यातनाद् इत्युदयनाचार्याः यमःस्वयं हरो देवस्तत्प्रिया गिरिकन्यकेति लिंगपुराणं
वारुणीति प्रचेता वरुणः पाशी समरः वर्हणं तिन देवा वरदश्च वरार्थिनां या
त्वैवरणे प्रोक्तस्तस्मात्स वरुणः स्मृत इति सौरपुराणात् वरुणो भगवान् रुद्रो गौ
रीसर्वार्थदायिनीति लिंगपुराणं ६१ वायवीति यद्यपि वायत्रपित्र्यमस इति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ता॰म॰
टी॰
१५

15

न्त्ययेनभावेनतथापिसंवेद्यमात्रविवक्षायांप्रौढिकोऽणकार्य्यः बालेन्दुशेखरोवा
युः शिवाशिवमनोरमेति लिङ्गपुराणे ६२ आग्नेयीति अग्नेरिति ढक् अग्नेर्नेयीति
त्यादिनाप्युपादेशः स्वाहावह्न्यात्मनस्तस्यप्रोक्तापञ्चपत्नीसती षण्मुखोभगवान्दे
वोबुधैःपुत्रउदाहृतइति लिङ्गपुराणे जातवेदाःस्वयंरुद्रोस्वाहाशर्वार्द्धकायि।
नीतिलिङ्गपुराणे ६३ नैर्ऋतीति उनैर्ऋती कर्बुरः क्रव्यादितिशब्दार्णवः ६४
दैत्यानीति दशार्थेभ्यर्थ्ये ताच्छील्यवयोवचनेत्यादिनौवानश् टेर्योगेङीष्
तदेवमष्टदिक्पालशक्तिरूपत्वेनव्याख्याने ६५ चेडिकेति चेडशब्दस्यबह्वादित्वा
न्ङीषु संज्ञायांकन्नसीतिनरसिंहपुराणात् ६७ सुमेरुतनयेति मेरुःसुमेरुर्हे
माद्रिरित्यमरः तदेकदेशोत्पन्नत्वात् उक्तंचरुद्रयामले मेरोःपश्चिमकूलेचचो
लनामाह्रदःस्मृतः तत्रयज्ञेस्वयंदेवमातानीलसरस्वती ६८ सर्वेषामुपका
रिणीतिकार्य्यमात्रहेतुतयासर्वसहकारित्वादित्यर्थः ७० वेद्येति वेदितुंयोग्या
ग्यावेद्या अर्हार्थेकृत्यः स्वपकर्षवोधनात्तुकूलव्यापारविशेषेणनतिरितिनैयायिकाः।

६१
१५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ललजिह्वेति लललौल्ये चतुर्भुजां ललजिह्वामिति फेत्कारिणीतंत्रे ललजिह्वां म
हाभीमामिति तंत्रचूडामणौ ७१ सरोजाक्षीति विशदार्थं फुल्लेंदीवरलोचनामि
तिवचनात् ७२ मुंडस्रजविभूषणेति स्रकशब्दाद्भागुरिमते टापि स्रजोदसस्य तस्येयं तु
त्वं अथवा ङ्याप्योः संज्ञाछंदसोर्बहुलमिति ह्रस्वः मुंडमालाविभूषितामिति फेत्कारिण्यां ७३
सर्वानंदमयीति तत्र हेतुवचने मयट् ईश्वरानंदस्य नित्यतयाऽश्वमेधादिजन्यता
वच्छेदकावांतरजातित्वादेस्त्वानंदविरहेण यद्यपि नानात्वमुपपन्नं तथापि स्वानंदां
तरापेक्षापकर्षराहित्यमेव ब्रह्मानंदतादात्म्यं न विवक्षितत्वात्सर्वैः स्वयुक्तं ७४ सर्वे
ति तन्नास्ति त्रिषु लोकेषु यत्तया तु विना क्वचिदिति महाभारतात् अत्र संज्ञात्वा
भावेन सर्वस्येइति ह्रस्वं ज्ञेयं जगत्प्रपंचस्य ईश्वरोपादानकत्वेन ईश्वराभिन्नतयाव
दातिमतेनेदं नेह नानास्ति किंचन मृत्योः समृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती
ति श्रुतेः यद्वा षर्व हिंसायामिति धातोः सर्वेति हि नास्ति सर्वा रुद्ररूपत्वादित्यर्थः ७५
सर्वानंदस्वरूपिणीति पूर्वोक्तश्रुत्यत्वात् शर्वः शिव इति अमरव्याख्यातारः तदानंद

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्म॰
टी॰
१६

स्वरूपयति स्वरूपभागं करोति निजं नयतीति यावत् यद्वाश्रमभेदोपचारेणतादृप्योक्तिः दत्तिरिति दत्तिर्गुरुत्ववत्तोपि ब्रह्मांडस्य पतनाभावः तस्य तन्न प्रतिरोधक यत्नाश्रय इति यावत् धृतिर्धारणधैर्ययोरिति विश्वः धृतिः पिंडारके तथेति मात्स्ये ७७ मेधे ति धारणसमर्थबुद्धिस्वरूपत्वात् मः शिये मारमायोचेति विश्वः तस्मिन् कामे दधाती ति मेधा धातः कः प्रत्ययः कालिकारूपत्वात् महाकालो यविभ्यति नामिति कुलचूडामा णिदर्शनात् ७८ लक्ष्मीरिति तथासिद्धपुरे लक्ष्मीतिमात्स्य पुराणात् विश्वरूद्रांतरे ङ्गेत यत श्रीरुद्रांतरे तथा तन्त्रासिकानामस्त्यानो काव्यशास्त्र विगर्हितमिति का॰ ल्पतरुलिखितवराहपुराणात् ७९ श्रद्धेति फलापर्षभाविनिश्चयः श्रद्धा भक्ति त्व श्रद्धा तेज्ञानत्वाप्यजाति विशेषावित्यपि केचित् एतेन कर्ममोक्षमार्गद्वयोपयोगि त्वमेव श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविरिति श्रुतेः श्रद्धावित्तो भूत्वा त्मन्ये वात्मानं पश्येदिति श्रुतेश्च ८० पन्नगशायिनीति पंङ्क्षांतगच्छतीति व्युत्पत्त्याष्टषो दरादित्वेकौसयामङ्कलक्षणयायोगार्थे वितो ग्राह्यः शेते श्वासित्यितिमात्रमर्थः जला

७९

१६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शायइत्यादिवत् तथा च नेत्रचूडामणौ सुभ्रवर्णो महादेवः शवहृद्धिमलासनो यद्वा पन्नगे
शाययति स्वापयति नारायणमिति ण्यन्तात्तृणिनि प्रत्ययः योगनिद्रास्वरूपत्यादिति भा
वः ययात्यया जगत्स्रष्टा जगत्पात्यत्ति यो जगत् सोपि निद्रावशं नीतः कस्तां स्तोतुमि
हेश्वर इति मार्कंडेयोक्तेः ८१ रुक्मिणीति रुक्मिणी द्वारवत्यामिति मत्स्यपुराणम् रु
क्मिण्यभिन्नलक्ष्म्यभिन्नत्वेन रुक्मिण्यभेदः राघवत्वे भवेत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्म
नीति विष्णुपुराणात् ८२ जानकीति जनकस्यापत्यं स्त्री तया चित्रकूटे तथा सीतेति
मत्स्यपुराणात् पूर्वेषां व्याख्यानमेतत् ८३ दुर्गेति दुःखेन गम्यते ज्ञायत इति चंद्रिकायां
दुःखेन गंतुं शक्यते स्यामिति माधवी मार्कंडेयपुराणे तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमाख्यं म
हासुरं दुर्गा देवीति विख्यातं तन्मे नाम भविष्यति काशीखंडेपि अद्यप्रभृति मे नाम दुर्गे
ति ख्यातिमेष्यति दुर्गदैत्यस्य समरे पातनादतिदुर्गमात् दुर्गमेत्यपि दुर्गस्यैव नामांतरं
तस्मिन्निमग्नांल्लोकान्मामेमार्गेणे दुर्गमासुर इति ८४ सत्येति अबाध्यस्वरूपेत्यर्थः॥ वेदांत
मतेस्सत्ताया ब्रह्ममात्रधर्मत्वात् तत एव घटादिसत्ताव्यवहारात् अस्ति भाति प्रियं रूपं ना

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ता॰स॰
टी॰
१८

सर्वेत्यपशापर्वकं आर्यंत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो ऽद्वयमित्युक्तेः ८५ सत्यवतीति सत्यं
नित्यं ज्ञानं यादिकं अस्त्यस्याः इति मतुप् ८६ रतिरिति रतिः स्मरस्त्रियां प्रोक्तेति विश्वः
पीठशक्तिविशेषरूपत्वाद्वा रतिः प्रीतिस्तथैव चेति सिद्धसारस्वतात् ८७ कामा
द्रेति पर्वतविशेषस्यत्वात् कामाद्रिश्चित्रकूटश्चेति विश्वयमेदिनीकरात् अत एवाने
कशक्तिसहिता कामाद्रौ पूजयाम्यहमिति कुमारीपूजायां मंत्रवर्णः कुलचूडा
मणौ तस्माद्रत्नगुणं प्रोक्तं कामाद्रौ योनिमंडले तस्य फलं महादेवि यत्नं किं कथ्य
ते प्रिये ८८ मोक्षदेति अपुनर्निवृत्तिर्मोक्ष इति सर्वमतपरमार्थः तदुक्तं किरणा
वल्यां नहि मुक्तस्य दुःखं पत्याय यतः तत कश्चिदभ्युपैतीति कूर्मपुराणे तस्मा
द्विमुक्तिमन्विच्छन् पार्वतीं परमेश्वरीं आश्रयेत्सर्वभूतानामात्मभूतां परां शिवां
रुद्रयामले ब्राह्मणो मुक्तिमाप्नोति मंत्रस्यास्य प्रसादतः ८९ अनंतेति कूर्मपु
राणात् अस्यास्त्वनादिसंसिद्धमैश्वर्यमतुलं महत् तत्संबंधादनंतैषा रुद्रेण
परमात्मनेति ९० नारसिंहीति नृसिंहशक्तिरूपत्वात् विदितं यत्नीसटा मातेत्रा

१८

17

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हतनक्षत्रतारकाः नखिनीहृदयाजातानारसिंहीसुदारुणेति वामनपुराणोक्तेः ९१
सरस्वतीति सरस्वतीनदीभेदेश्रीवाग्देवतयोर्गिरीति विश्वः ९२ महादेवरतेति मा
तिव्रत्येनतदासक्तत्वात् ९३ चंडीति चंडीकात्यायनीहिंस्राकोपनस्त्रीषु संमतेति
विश्वः ९४ चंडदोर्दंडखंडिनीति चंडस्यदैत्यविशेषस्यबाहुस्तंभौदंडौदृढत्वात् द
ढत्वात्तौखंडयतीतितच्छीला ९५ दीर्घकेशेति सामुद्रिकलक्षणत्वात् ९६ सु
केशीपिंगकेशीतिस्पष्टार्थं ९७।९८ महत्कचेतिबंधादसंख्याततामावः ९९ भवानीति
भवत्यस्मात्सर्वमितिभवः तस्यस्त्रीभवानीपुंयोगादितिङीप् इंद्रवरुणेत्यादिनानुगा
गमः स्थानेश्वरेभवानीतिमत्स्यपुराणे १०० वाक्यप्रमाणपदसागरपारगस्यलक्ष्मीध
राभिधपुरुषस्यतनूद्भवेन विश्वेश्वरेणविहितेगिरिजाभिधार्थचिंतामणावविहयम
यूषेसमोद्वितीयः प्रतियत्परमाणुसर्वविद्यानिवसंतीत्यपियथार्थनेस्तदानः प्रकटी
भवतीहतेजपेपुष्पवर्णेंदीवरेरणेवागुरूणां ग्रथद्वितीयशतव्याख्या भवपत्नीति
पत्युर्नोयज्ञसंयोगेइतिङीष्यानियागाशिष्टेनकारः पत्नीपाणिगृहीतीस्यादित्यमरः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अथवा पातीति व्युत्पत्त्या भवस्य जगतः पत्नी रक्षणकर्त्रीत्यर्थः तिरोधत्तामक्षिनौ
दासपत्नी इति भरतस्य विमलबोधादिभिस्तथा व्याख्यानात् १ भवभीतिहरेति
भवः संसारसन्तक प्रियशोककरजन्मसु इति विश्वः भयभीतिभिरिति वार्त्तिकात्समा
सः हरतेरच् प्रत्ययः मोक्षदायिनीत्यर्थः २ शचीति पुलोमजा शचीन्द्राणीत्यमरः
शचश्वचगतौ देवलोके तथैन्द्राणीति मात्स्ये ३ पौरंदरीति वाचंयमपुरंदरौ चेति निपा
तात्साधुः तस्येदमित्यण्ततात् ङीप् तत्पत्न्येत्यर्थः ४ विष्णोर्जायेति विष्लृ व्याप्तौ विषेः
किच्चेत्यौणादिको नुप्रत्ययः वेवेष्टि सर्वं व्याप्नोतीति विष्णुः मात्स्येपि आप्तेत्येव विश्वात्मा
त्रैलोक्यं सचराचरं तस्माद्विष्णुरिति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा जायायास्तद्धि जायात्वं यद
स्यां जायते पुनरिति मनुः एषैव रक्ता रजसि वैष्णवी परिकीर्त्तितेति वराहपुराणम् ५
माहेश्वरीति महेश्वरशब्दो व्याख्यातः ततोऽण् प्रत्ययः एषैव कृष्णा तमसि रौद्री देवी
प्रकीर्त्तितेति वराहस्मरणात् माहेश्वरी त्रिनेत्रा च वृषारूढा त्रिशूलिनी महाहिवल
यारौद्री जानाकुंडलिनी लक्षणात् इति वामनपुराणे इन्द्राण्यन्वात्माहेश्वरीजातेत्यन्वयः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

परेति सर्वोत्कृष्टेत्यर्थः परशब्दस्य प्रपंचसारादौ त्रिपुराव्यवहारात्सा वा ग्राह्या तत्रा
येसर्वनामतात्परस्यैइतिरूपंचतदर्थो कुतः परस्मिन्पुरुषे रजो वेति मारविस्थु अन्ये
परायैइतिभेदः ७ सर्वेषांजननीति अतिस्पष्टोर्थः सर्वपदंनित्यपदार्थातिरिक्तप
रं ८ नित्येति प्रागभावप्रतियोगित्वेसतिध्वंसाप्रतियोगित्वं नित्यत्वमितार्किकाः
अनेनअन्यनिष्ठकरणतानिरूपितकार्यतानाश्रयत्वेसति अन्यमात्रनिष्ठकार्य्यता
निरूपितकारणताश्रयत्वंउक्तं अन्यथासर्वेषांजननीत्यस्यानुपपत्तेः अथवाल
लिताकामेश्वर्य्यादिषोडशनित्यास्वरूपेत्यर्थः ९ वार्वगीति वारूणीरम्याणिपगानि
यस्याः सोगादितिसूत्रेऽसंयोगोपधादित्यस्यप्रतिप्रसवत्वेनअंगगात्रकंठेभ्यश्चे
ष्यतेइतिवृत्तिकारोक्तेः अनुक्तसमुच्चयार्थचकारेणैतदर्थसंग्रहइतिदन्यास
कारादिव्याख्यानात्ङीष् १० दैत्यनाशिनीति दित्यदितीत्यादिनाऽपत्यार्थे
एयः नाशयतेस्ताच्छील्येणिनिः इत्थंयदायदाबाधादानवोत्थाभविष्यति
तदातदावतीर्य्याहंकरिष्याम्यरिसंक्षयमिति मार्कंडेयपुराणात् अथवादैत्याः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त॰स॰
टी॰
१९

स्वर्गादयः मोक्षदत्वात्तन्नाशिनीत्यर्थः असुर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताइति ईशावास्यभाष्येआचार्यैस्तथाव्याख्यानात् ११ घोररूपेति घोरंभीमेहरेइतिविश्वः ललजिह्वामहाभीमामिति तंत्रचूडामणिवचनात् शिवस्वरूपेत्यर्थोवा उक्तशक्तिग्राहकत्वात् १२ महेशानीति पुंयोगलक्षणेङीष् महतीचासौईशानीचेतिवा सेवेयः १३ कामिनीति कामयतइतिताछील्येणिनिः कामइच्छाऽस्त्यस्याइतिवा नित्ययोगेइनिः ईश्वरेच्छायानित्यत्वस्वीकारात् १४ वरवर्णिनीति उत्तमावरवर्णिनीतिस्त्रीप्रकरणेअमरः वरोवर्णोस्यास्तीतिस्वामी यद्वावराश्रेष्ठावर्णिनीयस्याः ब्राह्मणत्वात्समासांतः अभेदविवक्षयाकर्मधारयोवा छिन्नमस्तारूपेणवेदडाकिनीवर्णिनीयुक्तोवामदक्षिणयोगात्इतितंत्रोक्तेः १५ महाविद्येति महतीनित्याविद्याज्ञानंयस्याः नित्यज्ञानवतीतियावत् १६ महामायेति महतीअवच्छेदकभेदेनबहुविधामायाअविद्याअनादिरनिर्वचनीयावेदांतप्रसिद्धायस्याः आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेवकेवलमितिवेदांतिवचनाद्ब्रह्मणोऽविद्याश्रयत्वात्

१९

तद्रूपेत्यर्थः अविद्यायाएकत्वेपिउपाधिभेदान्नानात्वस्वीकारात् इंद्रोमायाभिःपुरु
रूपईयतेइत्यादिश्रुतेः अथवाअमांदर्शानिधियियादितिस्वमंत्रसायनायारत्यसंवं·
धेनप्राप्नोति अमायाकप्रत्ययेरूपं महतीवासौमावेतिकर्मधारयः तस्यांविशि
ष्टपूजनविधानात् यद्वानविद्यतेमायाविपरीतज्ञानसंशयज्ञानाभावरूपा
यत्रतथा महच्छब्देनकर्मधारयः भ्रमसंशयाभावत्वेसतिसर्वज्ञानाश्रयःइत्य
र्थः तत्रचत्रिविधोमोहः संभवःसर्वपाप्मनां अज्ञानेसंशयज्ञानंमिथ्याज्ञान
मितित्रिकंइतिस्मृतेः अथवामहतीसर्वविषयकत्वनित्यत्वाभयधर्मयुक्तामा
ज्ञानेतांयातीत्यर्थः यद्वा महतीमालक्ष्मीःतांयातिसर्वस्वेषणनइतिश्रुतेः ९७
महामेधेति धीर्द्धारणावतीमेधेत्यमरः अथवामहतीमेधायस्याइतिपंचम्यर्थेव
हुव्रीहिः यस्यकाषणाद्भक्तानांमहाबुद्धिलाभोभवतीत्यर्थः अव्याहतमतिः शा
न्तेइत्यादिप्रागुक्तयामन्त्रादिवचनात् अथवामहान्मेधोहिंसायस्याः मेधतेर्हिं·
सार्थाः कल्पद्रुमादावुक्ताः ततोभावेघञ्वालिप्रियत्वादित्यर्थः तथाचचंडिकोव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लिदानेननीषयेत्साधकः सुधीरिति कालिकापुराणे १८ महोत्सवेति उत्सः प्रसव
णेवारिप्रयाहोनिर्झरोऽस्त्ररइत्यमरः महांतेउत्सवातिगर्व्हेतीवागातिगेयनयोरस्मात्
कः नदीतीरेनगोपांतेइतिकृत्यासाधनस्थानोक्तेः १९ विरूपेति विकृतंरूपंयस्या
भीषणत्वात् विशिष्टंवासर्वोत्कृष्टत्वात् विगतंरूपंयस्याःब्रह्मरूपत्वादितिवा ए
तद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणानभिवदन्त्यस्थूलमनणवह्रस्वमित्यादिश्रुतेः २० वि
श्वरूपेति नडक्रमात्स्य सर्वदासर्वभूतेषुद्रष्टव्यासर्वतोमवि सर्वभूतेषुयत्किंचि
द्दृहितेनमयाविना २१ मृडानीति मृडयतेः सुखार्थात्पचाद्यच् ततोङीषुद्रवोस्मिवि
हणेत्यादिनाआनुक आर्याविकामृडानीतिहलायुधः २२ मृडवल्लभेति दयिते
वल्लभेप्रियमित्यमरः वल्लेतिसौत्रःप्रीत्यर्थइतिस्वामी यद्वाभावेकप्रत्ययान्मृडंसु
खजनकत्वसंबंधेननद्दतीलभाभक्त्यादिरूपाप्राप्तिर्यस्याः दुलभष्प्राप्तौ षड्भिदा
दिभ्यइत्यङ् २३ कामरूपेति कामेनस्वेच्छयात्तरूपंयस्याः अष्टसिद्धियुक्तत्वात् शरीरसा
पेक्षकर्माणि सृष्ट्यादौशरीरपरिग्रहाद्वा शरीरसापेक्षकर्माणिशरीरस्यापिग्रहणादिक्ष

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दयनाचार्यैरुक्तत्वात् उक्तं च भगवद्गीतायां यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं कामरूपाख्यंपीठं अस्य स्यादित्यर्थः श्रीआदिना
दत्वा तथा च मुंडमालायां कृते जालंधरे पीठं त्रेतायां पूर्णपर्वते उड्डियाने द्वापरे तु
कामरूपे कलौ युगे महाफलप्रदे लोके नास्ति पुण्यस्थितिरिदं महत् पंचाशत्पीठमध्ये
तु कामरूपं महाफलं जपपूजाबलिस्तोत्रादि विलक्षगुण्णं भवेत् बहुधा कथ्यते दे
वि किं तस्य गुणवर्णने योनिरूपेण यत्रास्ते स्वयं कोटिगुणात्मिकेति समयाचारे
चत्वारः पीठानि सुभगे शक्तिदेहे ध्रुवाणि च तानि चत्वारि वक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतराणि
च शक्तेः सर्वशरीरे स्यात्पीठं पूर्णगिरं मतं तस्याः शिरसि सुभगे उड्याणं कीर्तितम
या स्तनौ जालंधरं ज्ञेयं कामपीठं भगं स्मृतमिति अथवा कामरूपस्य दर्शनमात्रतः
इत्यादि कुलचूडामणिदर्शनाच्च २४ महेशानीति महत्पूजायां महाध्वजकाहल
क्ष्मीसमाहारेन्द्रीहितः महत्प्रातेन ...... महेशंश्चानयति जीवपतिमहेशानी
कर्मण्यपतनात्ङीष् भक्तानां सम्प[illegible]हेतुत्वात् २५ नित्योत्साहेति भक्तानामिष्टार्थ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त.स.
टी.
२१

दानेषु नित्यउत्साहोऽस्याः सर्वदानदासक्तेत्यर्थः यद्वा ईश्वरप्रयत्नस्य नित्यत्वात् उत्साह
पदेन यत्नाभिधानात् प्रकृतिरूपत्वाद्वा २६ मनस्विनीति भूमनिंदाप्रशंसास्विति वा
र्तिकात् प्रशस्तं मनोऽस्याः शीघ्रप्रसादत्वादित्यर्थः अत एव मात्स्य तां प्रति जगति
काप्रणनामिमतं ददौ ऊढतिसिद्धगुते भवती यथेति वीरोक्तिः क्षिप्रप्रसादा जगतां
सदा नीलसरस्वतीति वचनाच्च २७ वैकुंठनाथयत्नीति वैकुंठशब्देन भागवतादौ
वैष्णवलोकार्थं प्रसिद्धः स्पष्टमन्यत् २८ शंकरवल्लभेति पदद्वयं व्याख्यातं २९ कोटि
चंद्रप्रतीकाशेति कोटिचंद्रा इति समासः विंशत्याद्याः सदैकत्वे इत्यमरः प्रतीकाशे
ति उपसर्गस्य घञीति दीर्घः सदृशार्थश्चायं प्रतीकाशोपमादय इति दंडाचार्योक्तेः
सूर्यकोटिप्रतीकाशं चंद्रकोटिसुशीतलामिति नीलतंत्रे ३० घ्रातसूर्यसमप्रभे
ति सूर्यशब्दो राजसूयेत्यादिना निपातनात्साधुः उभयत्र कोटिशतशब्दे योर्बहु
त्वमात्रे तात्पर्यं यद्वा शतं बहवः सूरयः पंडितास्तेषां प्रसादेन मकत्राग्रस्तेन यवाप्
य् तादृशी मा ज्ञानं यस्याः इति पंचम्यर्थे बहुव्रीहिः ततः घ्रातसूर्यसमा प्रकृष्टा भा जातं

21

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यस्याः इति विषयत्वार्थे कषष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः बहुपंडितनिरस्कारहेतुज्ञानजनकभक्ति
विषयमस्तीत्यर्थः ज्ञानस्य भक्तिनिष्ठत्वानर्थलभ्यं २१ जह्नुकन्येति जह्नोर्ऋषेर्भेदकैस्य
न्या तथा तेन स्वीकृतत्वात् स्कंदमविष्णोन्तरयोः यथा गौरी तथा गंगा तस्माद्देव्यास्तु
पूजने यो विधिर्विहितः सम्यक्सोपि गंगाप्रपूजने तेनैव पुराणे विष्णुरुद्रान्तरं चैव
श्रीगौर्योरंतरं तथा गंगागौर्यन्तरं चैव यो ब्रूते मूढधीस्तु सः २२ मनोज्ञेति मनोज्ञं
मन्जुलमित्यमरः अथवा आत्मरूपत्वात् मन एव ज्ञं यस्याः इत्यर्थः मनसैवानुद्रष्टव्य
मिति श्रुतेः २३ पार्वतीति पर्वास्यास्तीति पर्वतः पर्वमरुद्भ्यामिति तकारः पर्वतस्या
वपर्वतादिति मान्तस्य तस्यापत्यमित्यण् पार्वती शिवसन्निधाविति मान्तस्य २४ हरव
ल्लभेति स्पष्टं २५ काश्यपीति द्रोणिर्ज्या काश्यपी दितिरित्यमरः भारते दानधर्मे
एवं वर्षसहस्राणि दिव्यानि विपुलव्रतः त्रिंशतः कश्यपो राजन्भूमिरासीदनंदि
तः अथागत्य महाराज नमस्कृत्य च कश्यपं पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महा
त्मनः भार्गवेण यज्ञाने कश्यपाय प्रतिपादितत्वात् इति स्वाम्यादयः आयारम्भ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त.स.
टी.
२२

ताजगतस्त्वमेकामहीस्वरूपेणायतस्थितासि इतिमार्कंडेयोक्तेः अथवामूलाधा
रास्थितत्वादेतत् महीमूलाधारे इत्याचार्यभणनात् अथवा काश्यपिः सूर्यः त
स्येयमितिप्रत्यक्षलक्षणः संबंधः श्रीविद्यामंत्रेचैतत् तथावर्णार्णवे लो
पामुद्राख्यविद्यायाद्वितीयायाः महेश्वरि कामराजेभृगुर्हित्वातार्त्तीयेसकगाः शिवः
एषाविद्याचवारोहे त्रिपुरासूर्यपूजिता अथवा कश्यपः स्यान्मुनौमीनभेदे इतिविश्वः
सोस्त्यस्यावाललेनेतितथा उक्तंचकालिकापुराणे मत्स्याः स्वगात्ररुधिरेर्वडिकाव
लयोमताइति यद्वाकश्यपस्येयंजनकत्वसंबंधेनेत्यर्थः मरीचिर्भगवान्रुद्रः संभूति
र्वल्लभाविभोइतिलिंगपुराणोक्तेः २६ कमलेतिअशेषआद्यजंतंश्रीगौर्योवितन्वंत्यति
उक्तवचनात् अथवापद्मावतीरूपत्वात् पद्मासनस्थांकरपंकजाभ्यांरक्तोत्पलेसंदध
तीत्रिनेत्राइतिध्यानात् अथवाकमलस्वरूपावद्धजूटत्वात् नीलोत्पलललसन्मालावद्धज
टाभयेकरीमितितंत्रचूडामणिवचनात् २७ कृत्स्नेति सर्वव्यापिनीत्यर्थः नत
यारहितंकिंचिद्ब्रह्मांडेऽस्मिन्सचराचरे इतिमात्स्येदत्तोक्तेः अथवाकृत्स्नइतिप्रत्यपवि

22

२२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शेषसंज्ञा कर्त्तरिकृदितिपाणिनिस्मृतत्वात् तेषांमताशैवंमाशौचेषुजर्थेभावेकाशसेता
स्यस्याः कृत्स्नाअशेषआदित्वादच् अथवाकाशकृत्स्नोमुनिविशेषः इंद्रश्चंद्रः काशकृ
त्स्नापिशलीशाकटायनः पाणिन्यमरजैनेंद्राजयंत्यष्टादिशाब्दिकाइतिवोपदेवः अ
स्मीमेत्यादिवदेकदेशप्रयोगः तत्सदृशंकरोतीतिकृत्स्नामाकरणशानहेतुरित्यु
भयार्थः यद्वा जीवब्रह्मणोरभेदज्ञानहेतुरित्यर्थः तथाचवेदांतसूत्रे अवस्थितेरि
तिकाशकृत्स्नइति अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्येति जीवब्रह्मणोरत्यंतमभेदात्
आत्मनस्तुकामायसर्वंप्रियंभवतीतिजीवलिंगमविरुद्धमितिकाशकृत्स्नावायो
वदतीत्यर्थः ३९ कंजपत्रायतेक्षणेति कमितिजलार्थेनिपातः तत्रजातत्वात्कंजंपद्मं
तस्यपत्रपदायतानिदीर्घाणिईक्षणानियस्याः वाचकलुप्तोपमेयमितिज्ञेयं यद्वा
कमलपत्रवदायतेसजातीयोत्तरसंवलितेईक्षणेयस्याः तथाचश्रुतिः तदैक्षत
बहुस्यांप्रजायेयेति तत्तेजोसृजततत्तेजऐक्षतबहुस्यांप्रजायेयेति तदपोसृजततत्था
पऐक्षंतबहुस्यांप्रजायेमहीति ताअन्नमसृजंतेत्यादि अत्रपदमत्रपृथिवीपरम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

23

ईक्षणेमायाहन्तिविशेषः ईक्षणेनराणांयथानैवेयर्थ्यंतथावेदान्तग्रंथेषुस्पष्टं ३९
रोमकोब्रह्माअकारोविष्णुः हकारःशिवः मःशिवश्चेद्रमावेधा अकारोवासुदेवः
स्यात् हस्तथापद्मालिनिकीर्त्तितइतिनानार्थयुनिमंजरी एतेषामीश्वरीत्वधि
ष्ठातृत्वादितिभावः ४० वृषारूढेति शिवस्यार्द्धांगासक्तत्वात् माहेश्वरीवृषारूढा
त्रिशूलवरधारिणी महाहिवलयाप्राप्ताचंद्ररेखाविभूषणेतिमार्कंडेयात् अ
थवा वृषःशब्दब्रह्मतदारूढात्तदेकगम्यत्वादित्यर्थः त्रियावृद्धोवृषभोरोरवी
तीति प्रक्रम्य वृषभोवर्षणादितिभाष्यात् ४१ पूर्णचंद्रनिभाननेति पूर्णचंद्रे
णतुल्यंपूर्णचंद्रनिभं अस्वपदविग्रहोनित्यसमासत्वात्ततोबहुव्रीहिः ४२ मान्ये
ति सर्वैःसम्माननार्हत्वात् अर्हार्थेकृत्यः ४३ मानवतीति ईर्ष्याप्रणयादिकमा
नभेदवतीत्यर्थः सर्वस्त्रीस्वरूपत्वाद्वा अनवच्छिन्नपरिमाणवत्वाद्वा ४४ ध
न्येति धनंगणंलब्धेतियावत् धन्यःपुण्यवतिस्मृतइतिविश्वः ४५ हिमगिरेःकन्ये
ति हिमप्रधानत्वात्हिमगिरिस्तस्येष्टमन्यत् ४६ अपर्णेति तपस्यमानतयापर्ण

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नामयित्वागादिति पुराणवार्त्तोऽत्रतपवक्तुमारसंभवे यिभाणितं स्वयंविशीर्णद्रुमप
र्णहत्तितापराहिकाष्ठा तपोऽस्तयापुनः ततप्प्याकीर्णमतंप्रियंवदां वदन्त्यपर्णामिति तां २ताप:
पुराविदः अथवा तङ्गिनी ग्राह्या तथा च मात्स्ये मेना तु सुषुवे तिस्रः कन्या योग
वतीशुभाः उमैकपर्णापर्णा च तीव्रव्रतपरायणाः हृदस्यैकाहितस्यैका जैगीषव्य
स्य चापरा दत्ता हिमवता बालाः सर्वलोकतपोधिकाः अथवा अपगतं नष्टं ऋणं त्रिवि
धं यस्य सो ऽपर्णः जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते यज्ञेन देवेभ्यः स्वाध्याये
न ऋषिभ्यः स्वधया पितृभ्य इति श्रुतेः तादृशं करोतीति णिजंतात् स्वार्थाय च् यद्वा अपग
तं ऋणं यस्या इति पंचम्या बहुव्रीहिः ऋणत्रयापाकरणहेतुः तदुपायसंपादनद्वारे
तिभावः अनेनैतत्सेवाया आवश्यकत्वं सूच्यते ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृणवाक्ये
न संयोगादिति षाष्ठाधिकरणन्यायेन तस्य नित्यत्वावगमात् ४७ पद्मपत्राद्यीति अस्य
ष्टार्थं यमेवाचकत्वं सोयमासमागतेति विशेषो ग्राह्यः यद्वा शतपत्रेति प्रसिद्धानु
रोधेन पद्मपत्रपदस्य शतपत्रतयापद्मनाक्षीत्यर्थः ततः प्रातेन नेत्राणां निरीक्षिणा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न॰स॰
टी॰
२४

४८

मियन्मुनीन् कौरत्नेयिषोतिमनुजाः पातालीमितिमातन्तनइतिमार्कण्डेयपुराणात्
नागयज्ञोपवीतिनीति नागशब्देनकर्कोटकग्रहणं सामान्यस्यविशेषपर्यवसा
ननियमात् तथैव कर्कोटककृतोपवीतिकामित्युपनिषद्दर्शनात् प्रोक्तेनेदक्षिणे
पाणावुपवीत्युच्यतेद्विजइतिमनुः नागएवयज्ञोपवीतंइतिकर्मधारयादितिप्रस
यः यद्वानागेनयज्ञोपवीतिनीतिसमासः नागमियंयथायज्ञोपवीतंतद्वतीत्यर्थः

४९

24

महाशङ्खधरेति द्वावेवानिम्यन्तरेकेवुललाटास्थिसत्वीषुचेनिविष्टः नेत्रान्तर
मपि शिरोनेत्रान्तरस्यास्थिमहाशङ्खःप्रकीर्तितेति तद्धारणेवकपालहस्तत्वात्
एतन्मन्त्रजपेतन्मालाविधानाद्वा महाशङ्खमयीमालाज्ञेयानीलसरस्वतीतिते
त्रोक्तेः ५० कान्तेति कान्तंमनोरमंरुच्यमित्यमरः यद्वा कोब्रह्माहम्निलार्केषु
शामनेसर्वनाम्निच पावकेचमयूरेचमस्तवशीर्षजलेषुके इतिविश्वः ब्रह्मादिरत्न
त्वङ्गर्भयस्याः अन्तशब्दोस्वरूपार्थोवीतिस्पष्टंभाष्ये ५१ कमनीयेति कमुकान्तौ
अस्मादनीयररम्येत्यर्थः सर्वेषामिच्छाविषयीभूतेतिवा ५२ वगान्मजेति न

२४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गशाहेनआरानयादितिनञ्कत्वाशेषस्याहे ५३ ब्रह्मणीति निनेदत्वात्स्मृतोद्भवाः ब्रह्मा
णीसुखतोभवत् हंसयुक्तविमानस्यासादात्सूत्रकमंडलुभृतिवामनपुराणात् यद्वा
ब्रह्मवेदस्त्राणतिवदतिब्रह्मणिकर्मण्यण् नैयायिकमतेवेदानामीश्वरकर्तृत्वात् न
स्माद्यज्ञात्सर्वहुतऋचःसामानियज्ञिरे इतिश्रुतेः एवंअरे ऽस्यमहतोभूतस्यनिःश्व
सितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदो ऽथर्वांगिरसइत्यादिश्रुतेश्च ऋद्धवहणेत्यादिसूत्रे
लाघवार्थं अनेकेषवविधेयत्रानुग्वचनं अन्यत्रापितद्विधानार्थमितिहरदत्ताद
यः ब्रह्माणंआनयतिजीवतीतिकर्मण्यणि पूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वं वेदरूपमिति
दीक्षिताः ५४ वैष्णवीतिपरमात्मायथादेवयकएवत्रिधाभवत् प्रयोजनवशाद्देवीएव
मेषात्रिधाभवदितिवराहपुराणात् बाहुभ्यांगरुडारूढाशंखचक्रगदासिनी
शार्ङ्गबाणधराजातावैष्णवीशक्तिरद्भुतेतिवामनपुराणात् ५५ शोभाजीयेति
शोभासुखंभवत्यस्मादितिशंभुरितिकेचित् माधवस्यपादानेडुप्रत्ययविधानादि
दंचिंत्यं किंतुसुखद्यपोजीवतीत्यर्थः यद्वाणिजर्थमंतर्भाव्यसुखंभावयतीत्यर्थः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गं॰स॰
टी॰
२५

25

प्रशमयतीति शोद्वृत्ता मेर्यनादन्ते भ्यो यितृ प्रपतत इति विट् गंगा गणं प्रशमयित्री भवतीत्य
र्थः भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि अथर्ववेदे अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् इत्यादि
श्रवणादित्याह शिष्टैर्व्याख्याते ५६ गंगाजलेश्वरीति गं गमिति गच्छतीति गंगा अगं गच्छ
तीति वा ति स्वामी तस्याः सायनस्थानत्वादित्यर्थः तथा च वीरतंत्रे शून्यागारे श्मशाने या
दि जपति जडस्ते कालिंगे तडागे गंगागर्भे गिरौ वा शुचिरमलमतिः सर्वदा भक्तियुक्तः
विद्यां श्रीनीलवाण्याः भुवनजनपतिः सर्वशास्त्रार्थवेत्ता देहान्ते योगिमुख्यः परमसु
खपदं ब्रह्मनिर्वाणमेति ५७ भागीरथीति भगीरथेन राज्ञा कन्यासेन स्वीकृत
तात् अथवा भाग्यवुद्धि भीनामिति शुत्पत्तेः गीर्वाणीशब्द रूपा तेरथे देहे येषां ते भागीर
थ्याः फलितार्थकथनेनैव तत् तडभयसुंको रथो देहे येषामिति समासः तेन रथस्य
पूर्वनिपाताप्रसिद्धं शंकानवकाशः अवच्छेदकसंबंधेनैतज्ज्ञानशब्दयोरपि शरीरत्वेन
तात् तेषामियं सेवत्यसंबंधेतीति अण्प्रत्यये रूपं एतेन एतद्यासकानां वादिवि
जयसामर्थ्यं योतितं ५८ मनइति बुद्धिकर्मेन्द्रियसहकारित्वादित्यर्थः तथा च सांख्याः

२५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उभयात्मकमत्र मनः संकल्पकमिंद्रियं च साधर्म्यादिति मनो महान्मतिर्ब्रह्मा बुद्धिः
पूः ख्यातिरीश्वरः प्रज्ञा चितिः स्मृतिः संविद्विपुरश्चेति स्मृतः मन्यते सर्वभूतानां
यस्माच्चेष्टाफलं ततः सौक्ष्म्यात्तेन विभक्तं तु येन तन्मन इति लिंगपुराणात् मनोह
त्रिप्रयोजकत्वाद्वा मनसोयमनोविदुरिति श्रुतेः ५९ बुद्धिरिति महत्तत्त्वरूपेत्यर्थः
अत्र सांख्याः सांतःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् तस्मात्त्रिविधं करा
णं द्वारि द्वाराणि शेषाणि एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणाः गुणविशेषाः कृ
त्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छंति तन्मते कार्यस्य कारणमिलत्वाद्बुद्धितत्त्व
जनकप्रकृतिरूपत्वाद्वा पुंस्यंते पुरुषार्थं सर्वान्भावान्हितास्तथा यस्माद्बोध
यते चैव बुद्धिस्तेन निरुच्यत इति लिंगपुराणाद्वा ६० नित्यानंदमवीति यागा
दिजन्यसुखस्यान्येषामपि सत्वात् नित्येति यन्मते आनंद एवात्मा तेषां स्वरूपे य
न्मते तत्तयोर्भेदस्तेषां प्रादुर्भावो मयट् ६१ हरप्रियेति स्पष्टं हकार रकारो भय
यदि इनमंत्रत्वाद्वा ६२ गिरिसुतेति अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलसमरः अथवा गिरिरिति॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

26

गीः शब्दस्य सम्यक्वचने रूपे तत्रसुताजननीईश्वरीवा शुभसवैश्वर्ययोरित्यनुस्मारा
त् हलदन्तादितिविभक्तेरलुक् पृथक्पदेवा [illegible] हरपत्नीति हरतिहरापत्नीरसिका
वेतिकर्मधारयः पूर्वोकारीत्यापत्नीशब्दस्यवत्वकार्यंकृते ९७ तपस्विनीति तपःसह
स्राभ्यामितिविनिः ऋत्रेभ्यइतिङीप् व्रतोपवासनियमःशरीरोत्तापनेनतपः इतिदे
वलः इदंचशिवप्राप्त्यर्थमवधेयं यद्वातपः कृच्छ्रकार्यो इन्नीन्द्राणाविशेषः तदेवस्तव
इत्यामितिक्रतेः यस्यजानमयेतपइतिश्रुतेश्च ९९ महाव्याधिहरेति तेचोक्ताग्रंथां
तरे वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगंदराः अर्शांसिग्रहणीत्यष्टौमहारोगाः सुदा
रुणाइति ९८ देवीति दीव्यतीतिपचादौदेवट्इतिपाठात् ङीप् ईश्वरस्यरूपेत्यर्थः
नदेवः पुंडरीकाक्षोनचदेवस्त्रिलोचनः अन्नादिनियनेकिंचिदेवतंदेवउच्यते इत्युक्तेः
शुंभासुरनिषूदनीति शुंभासुरेतिविशेषणसमासः तंनिषूदयतिहंतितथा
नितरांइत्यनेनएकवीरंहतस्यजन्मांतरेपितत्त्वज्ञते वैवस्वतेंतरेप्राप्तेत्यारभ्य
विंध्याचलनिवासिनीतिमार्कंडेयपुराणात् ९८ महापुण्यप्रदेति स्याद्रमंमस्ति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यांपुण्यश्रेयसीसकलंतेहृषडस्यमरः कृत्ज्ञादिनापुण्यावहत्वादित्यर्थः तथाचभविष्यपु
राणे अग्निहीनादिकर्माणिदेवयज्ञाः सदक्षिणाः चंडिकाभ्यर्चनस्यैतेकोट्यंशेनापि
नोसमाः तथा दुर्गार्चनरतोनित्यंमहापातकसंभवैः दोषैर्नलिप्यतेवीरपद्मपत्रमि·
वांभसा छिन्नामित्याचभूतानिहत्वासर्वमिदंजगत् प्रणम्यशिरसादेवींसर्वपापैःप्र
मुच्यते ६९ भीमेति भीमादेवीहिमाद्रौस्थितिमात्स्ये मार्कंडेयपुराणेपि पुनश्चाहंयदा
भीमरूपेणकृत्वाहिमाचले रक्षांसिक्षपयिष्यामिमुनीनांत्राणात् तदामांमुनयः सर्वे·
स्तोष्यंत्यानम्रमूर्तयः भीमादेवीतिविख्यातंतन्मेनामभविष्यति ७० मधुकैटभ
नाशिनीति एतद्व्याख्याहरिवंशात् एकंमृदुतरंमेनेकठिनंवेदवापरं नाममनीषता।
योऽस्वकेसविभुःकमलोद्भवः मृदुस्तयंमधुर्नामकठिनः कैटभोऽभवत् अत्रतन्मो
हनादिद्वारानाशकत्वंबोध्यं प्राणवियोगस्यविष्णुनाकृतत्वात् अतएवमधुकै
टभनाशंचमहिषासुरघातनंइत्यादिमार्कंडेयेतत्प्रभावमध्येगणिते ७१ शांखिनीति
वैसवीरूपेशंखंदत्तेयं अथवा पंचकपालमद्धान्वितत्वात् अथवास्त्रीभेदरूपत्वात् तथा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न॰ र॰
टी॰
२७

वज्राजार्णवे जातिभेदस्वरूपं नीलांबरतंत्रे वीरवंदिते हस्तिनी शंखिनी पद्मा इति प्रका
रं मध्यमा प्रोक्ता शंखिनी भवेत् शंखिनी तु तथा भद्रे विशुद्धा पापवर्जिता सर्वदेवप्रिया सा
हि शांतसौरभ्यशोभिता कामशास्त्रमपि पद्मिनीतं दत्तचित्रिणीतनः पुंशंखिनीत
दनु हस्तिनी विदुः उत्तमा प्रथमभाषिता ततो हीयते पुनरेव तरोत्तरं ७२ चक्रिणी
ति तथा च महिषमर्दिनीध्याने मात्स्यं त्रिशूलं दक्षिणे दधानं खड्गं चक्रं तथैव च
ग्रथ वा चक्री व्यालः सरीसृप इत्यमरः कुंडलिनी स्वरूपेति यावत् तथा च शारदा
तिलके तत्र विद्युल्लताकारा कुंडली परदेवता परिस्फुरति सर्वात्मा सूक्ष्मादि सूक्ष्मजगा
कृतिः ७३ धात्रीति धात्री जनन्यामलकी वसुमत्युपमातृषु इति विश्वः यद्वा धात्र्याः
पुष्पे धात्री पुष्पे जातीप्रभृतयः स्त्रीलिंगा इत्यमरः पत्रे वा ग्राह्यं तत्रियपत्मात् आमल
क्याः तु पत्रेण तुष्टा पुष्पेण पार्वतीति मुंडमालावचनात् ७४ हस्तेन पुस्तक धारि
णीति सरस्वतीरूपत्वात् मुद्रामक्षगुणं सुधाढ्यकलशं विद्यां च हस्तांबुजैर्बिभ्राणां
विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतामाश्रये इति शारदातिलकात् पुस्तं च पुस्तके लेख

27

२७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कर्मविज्ञानयोरपीति विश्वः अथवा बाला त्रिपुरा तद्रूपेण ज्ञेयं तथा च तत्प्रकरणे ज्ञा
नार्णवे वामेन पाणिनैकेन पुस्तकं चापरेण च अभयं च प्रयच्छन्तीः साधकानां वरानने
संपत्प्रदभैरवीरूपेण वा पुस्तकं चाभयं वामे दक्षिणे चाक्षमालिकामिति तत्रैवोक्तेः ७५
चामुंडेति अत्र मार्कंडेयपुराणे यस्माच्चंडं च मुंडं च गृहीत्वा त्वमुपागता चामुंडेति ततो
लोके ख्याता देवी भविष्यसि वराहपुराणे तु देवी तु त्रिशिखेनाजौ तेन दैत्यं समताडयत्
तया च ताडितेनास्य दैत्यस्य शुभलोचने चर्ममुंडं च तत्रास्य पृष्ठगे च वमस्व हः हरोस्तदा
नवैद्र च चर्ममुंडं दत्तं यतः अथ यस्मात् भैरदे वि चामुंडा तेन सा भवत् वामनपुराणे तु
समेत्य सा च ''देवि गृह्णीतां ग्रीवरोत्तमौ ग्रथितौ दैत्यशीर्षाभ्यां नागराजेन वेष्टितौ तौ
च शीर्षौ समादाय चंडा यामूर्द्धि विमृते वचं च प्राह वैनाव च्छक्षाकर्म सुदारुणं शेख
रौ च चंडमुंडाभ्यां यस्माद्धारयसे शुभे तस्माल्लोके न वा ख्याति श्चामुंडेति भविष्यति ७८
चपलेति चपलः पारदे म[illegible]स्ये चोरके प्रस्तरांतरे चपला कमला विद्युत्पुंश्चलीपि
प्पली सुरेति विश्वः अत्र पुंश्चली वा ग्राह्या कुलसुजायामाक्रम्यात् तथा च कुलवृद्धा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न.स.
टी.
२८

मणो वेश्यानायितकन्यावरजकीयोमिनीतथा विशेषवैदग्ध्ययुता: सर्वापवक्तु लोगना
इति ७७ तेगेति सर्वोत्कृष्टत्यादितिभाव: यद्वाव्यापकतयोर्द्ध्वदेशसंयोगितात् ग्रथ
श्रोर्द्ध्वप्रसृतत्रयस्यैकैकमितिरिक्तते: ७८ मंदेति मंदामंदाकिनीराम्नेत्यादि विश्व:
मंदाभंदेश्वरेनयेतिमान्स्य ७९ दैत्यनिकृंतनीति दैत्यान्निकृंततिछिनतितच्छी
लातथा तत्त्वकृतीछेदनेइत्यस्मास्मिनोनुमानमानुपपत्ति: शेषत्रयादीनामितिशा
प्रत्ययेपरेतछियानात् शास्यत्वमार्वधातकयवविहितत्यात् एानेत्वार्द्धयातक
त्यादितिवेत्सत्य छांदसत्वाडपपत्ते: एतेनयथासौम्यकेनतत्त्वविनिकृतेनेने सर्व:का
ष्र्णापमंविज्ञानंस्यादिति छांदोग्येपनिश्वत्रयोगोव्याख्यात: ८० शांतिरिति शांति:
शमेपिकल्याणेइतिविश्व: कूर्मपुराणे चतश्र:शक्तयोदेव्या:स्वरूपत्वेनसंस्थिता:
अधिष्ठानवशात्तस्या: शृणुध्वंमुनिपुंगवा: शांतिर्विद्याप्रतिष्ठावनिवृत्तिरितिता:
स्मृता: अथवा रोगमृत्युग्रहादीनांविनाश:शांतिरीरितेतितंत्रांतरोक्तलक्षणाषट्
कर्मोत्तावाग्राह्या ८१ निद्रेति स्यात्रिद्राशयनंस्वापइत्यमर: तथाचहरिवंशेकृतोा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्तिः निद्रा च सर्वभूतानां मोहिनी वा लयात्तथा ८२ महानिद्रेति संहारकत्वादित्यर्थः
महती चासौ अनिद्रा निद्रारहिता चेति बहुव्रीहिगर्भः कर्मधारयः नित्यज्ञानवत्त्वा
दित्यर्थः ८३ गुह्यनिद्रेति गुह्यं रहस्युपस्थे स्यादिति विश्वः मूलाधारशायिनीत्यर्थः
मूलपद्मे कुंडलिनी यावन्निद्रायिता प्रभो तावत्किंचिन्न सिद्ध्येत यंत्रमंत्रादिकार्चनमिति
गौतमीयोक्तेः ८४ रेणुकेति रेणुकापि हरेणौ स्याद्यमदग्निस्त्रियामपीति विश्वः
यद्वा रेणुः सिंदूरं अर्थात् युक्तं कं शिरो यस्याः तादृशा स्त्रीस्वरूपेत्यर्थः चामरे रवि
बिंबे चेति नीलतंत्रात् रविबिंबपदेन च सिंदूरान्वितललाटव्याख्यानात् एतत्स्थाने द
ष्टुजपं कुर्यादित्यर्थः ८५ कौमारीति कुमारसंबंधिनी शक्तिः कौमारीशक्तिहस्ता च
मयूरवरवाहना योद्धुमभ्याययौ दैत्यान् अंबिका गुहरूपिणीति मार्कंडेयात् स्कंदाख्ये
वह्निकौमारी बर्हिपत्रा सशक्तिनी समभ्रूता वेदे वर्षे योद्धुं सा वाम्बुपायया विति वामन
पुराणाच्च कौमं भौमारी शिवा मारी चंडिकांजनदलये इति विश्वः सैव काले महामा
रीति मार्कंडेये ८६ कुलजेति महावंशोत्पन्नत्वात् अथवा कुलाचारगम्यत्वा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तज्जोतनं ८७ कुंतीति कुंतीपांडुप्रियापौच शल्लकोगुग्गुलद्रुमेति विश्वः यद्वा कुंतः
मात्मनरक्षंतिपतीति कुजेतादिकापि कुंतीतिरूपं ततः सा चासौ ई लक्ष्मीश्चेति कर्म
धारयः तदाश्रयत्वादित्यर्थः शूलचक्रंदंडशक्तिवज्रचापाभिधारिणीमिति भविष्य
वचनात् ८८ कौलव्रतपरायणेति श्रीएवं च रहस्ये मे समयाचारसंयुतं येन ह्रीमानः
सिद्ध्यतिजपकोटिसहस्रशतैः इति कुलचूडामणिवचनात् ८९ वनदुर्गेति तत्सेवेषिकि
रातादिभिः पूजनात् तथा च हरिवंशे भगवद्वाक्यं वासस्तव महादेवि वनेषूपवनेषु च
शबरैर्बर्बरैश्चैव पुलिंदैश्च सुपूजिता मयूरपिच्छध्वजिनी लोकाननुक्रमसि सर्वशः अथ
वैयत्परिताग्राह्याकैः रातीधनकुसमोज्वलो मयूरातपत्रकेतनिकामिति प्रपंचसारात् ९०
सदाचारेति सत्यशास्त्रधामदाक्षिणत्वेषामाचारोयस्याः कुलाचारस्यैतन्मते विहित
त्वात् तदुक्तं समयाचारे आचारो द्विविधो देवि वामदक्षिणभेदतः पंचमुद्रादिसहि
तो वामाचारः प्रकीर्तितः पंचमुद्रादिरहितो दक्षिणाचारसंज्ञिकः सदानित्यं चारोयस्याः
सर्वत्रगामिनीत्यर्थः ९१ द्रौपदीति द्रुपदोराजविशेषः अपत्यार्थे अण् ९२ द्रुपदात्मजे

29

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ति तथाचकाशीखंडे उमाचिद्यजगद्धात्रीद्रुपदस्यमहीभुजः यजतोवह्निकुंडाव
पाडुश्चक्रेनिसुंदरीति पूर्वेणव्याख्यातं अथवाद्रुपाणांवृन्दाणांपदंस्थानेपर्वतइति
यावत् तस्यकन्यातिभावः ४२ सृष्टिरिति तत्कारितेष्वभेदोपचारात् सेवसृष्टिर्भवत्य
जेतिमार्कंडेयपुराणे सर्गाद्यकालीतेति ४४ सर्गस्यलोकसृष्टेराद्यकालेप्रागभाव
कालेभवात्तत्रविद्यमानत्वात् अनेनास्याः प्रकृतित्वमुक्तं कार्यमात्रस्यतदानी
मभावात् एतेनसर्गाद्यकालेव्यवहारादि प्रवर्तकत्वेनतत्रप्रमाणमुपन्यस्तं
समानकालीनेत्यादिवत्स्वः यद्वाअक्षेतिषेवादेः सहितासर्गाद्या केसर्वेषांआली
नातन्मयत्वात सर्गाद्यावासौकालीनावेत्तिकर्मधारयः ४५ निशुंभप्राणनाशिनी
ति निशुंभप्राणनाशिनीति निशुंभः शुंभानुजोदैत्यविशेषः स्पष्टमन्यत् ४६ प
द्मिनीति पद्मिनीस्त्रीविशेषेपिसरस्यामेवुजेपिचेतिविश्वः दधतीनीलपद्मेवेति
तंत्रचूडामणिदर्शनात् ४७ वसुधेति वसुद्रव्यंदयातिपृथ्वीरूपत्वात् अथवाव
सेवअग्निंदधातितन्मयभालनेत्रत्वात् यद्वा वेणेषण्एआदेवडपदेशादत्वात्तअनेमि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न॰ द॰
टी॰
३०

निकमात्रं श्रितिद्वप्रतिषेधयुक्तिसिद्धांतात् ततो यज्ञे भाकत्वत्पयः वस्यशोव
सप्तषोडशः खेनमानं स्याद्यावदाह्लादकत्वात् ९८ पृथ्वीति महापरिमाणत्वत्या
श्राकाशं शंकरो देवः पृथिवी पाकर प्रियेति लिंगपुराणोक्तेः ९९ रोहिणीति रो
हिणी कद्रु रोहिण्यां रोहिणी लोकनायका केदारे गौतरेमेव सोमवल्कोचरोहिणी
तिविश्वः यद्यावत्याः रक्तत्वात् रूपणलोहितत्वेवोध्ये श्रावि भ्रमी मामरणानिवृत्ता
मितितत्रोक्तेः रोहिणी नक्षत्रविशेषो वा तस्याश्च देवत्वात् तथा च मत्स्यपुरा
णे देहत्यागसमये दक्षं प्रति सती वाक्यं मदेशो शागना षष्ठिमेव विद्यातंगया
स्त्वेति तदानप्रक्रमेव सप्तविंशतिः सोमाय नक्षत्राख्या ददौ प्रभुरिति उक्ते त
त्र षष्ठिकन्यानां मध्ये याया अश्विन्यादिका तत्रेदमेव व्याख्यानमवसेयं विशिष्यतत्रा
मानि च तत्र दर्शयिष्यामः अथवा सोमात्मकस्य देवस्य महादेवस्य हरिभिः दयि
ता रोहिणी प्रोक्ता बुधसैव शरीरजइति लिंगपुराणोक्तेः अत एव तत्रोक्तं चंद्रा
द्वैषो घरमंडो रोहिणीह दवल्लभेति अथवा रोहिण्याः सप्तनक्षत्रतात्मजा दोषा

हि ४

३०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्राह्येन विधानादिदं ज्ञेयं बलदेवजननीरूपनाह्वा ९ वाक्यप्रमाणपदसागरपारगस्य
लक्ष्मीधराभिधयज्वनस्तनूद्भवेन विश्वेश्वरेण विहिते गिरिजाभिधार्थचिंतामणौ विहम
सूषड्निस्तृतीयः २ अथ तृतीयशतस्य व्याख्याने विंध्यवासिनीति अत्रार्थे हरद्रूनोयवासे
न ब्रह्मणोग्रे देव्या नीलतवस्या गोकुले सति मत्स्यपुराणे तवासौ वाभवद्भीमा चंटाहस्ता त्रि
लोचना नानाभरणभूषणांगी पीतकौशेयवासिनी नामब्रवीत्ततो ब्रह्मा देवीं नीलांबुजत्विषं
निशुंभश्च रजादेह संपकीर्ते मम आज्ञया संप्रमाकृतकृत्यतमेकानेशणपुराह्यासि यथषसिंहः
प्रोद्भूतो देव्याः क्रोधाद्धरानेनैस ततेस्त्वं वाहनं देविके तेनोवास्त महाबलः पांचालोनामयद्वो
यं यक्षलक्षपदानुगः दत्तस्ते किंकरो देवि महामयाशतां कुलः इत्युक्ता कौशिकी देवी वि
ध्यशैलं जगाम हेति १ शिवेति शिवा गौरीत्युपक्रम्य शिवा क्रोष्टेति पाश्वतः शिवास्व
नः श्रेयस्करी तादिति स्वामी कुलचूडामणौ पशुरूपधरां देवीं यो नार्चयति निर्जने शिवा
रावेण तस्याशु सर्वं नश्यति निश्चितं २ शक्तिरिति शक्तयो गिरिजा देवी शक्तिमंतोथ शंक
र इति कूर्मपुराणे पशुपक्षिनरभेदविशिष्टा शक्तिर्वा पशुशक्तिः पक्षिशक्तिः नरश

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ना॰स॰
टी॰
३१

क्तिरिति क्रमात् इति चूडामणिवचनात् शिवागमेप्युक्तं शक्तिः शिवः शिवः शक्तिः
शक्तिर्ब्रह्मा जनार्दनः शक्तिरिन्द्रो रविः शक्तिः शक्तिश्चन्द्रो ग्रहा ध्रुवं शक्तिरूपं जगत्स
र्वं यो न पश्यति तारकी ३ महाशक्तिरिति कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वा महत्तमप्रतिहत
त्वं यस्याः शक्तिरायुधविशेषः शिवारूपा वा यस्याः तथा च कुलचूडामणौ एकयाभ्य
र्चिते यत्र शिवया देवभैरव तत्रैव सर्वशक्तीनां प्रीतिः परम दुर्लभा उत्कृष्टा प्रीतिर्भव
तीत्यर्थः ४ शांकरीति शंकरस्येयमित्यण् ५ शक्तिदुर्लभेति शक्तयस्तिस्रः प्रभा
वोत्साहमन्त्रजा इत्यमरः ताभिर्दुर्लभा भक्तिमात्रगम्यत्वात् तथा च कूर्मपुराणे भग
वच्छक्तिः यत्तमेनिष्कलं रूपं चिन्मात्रं केवलं शिवं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमनन्तमम्
तं परं ज्ञानेनैकेन तल्लभ्यं क्लेशेन परमं पदं ६ दैत्यप्राणहरेति व्यक्तार्थमेतत् यद्वा
दैत्यान्प्राणिति पालयति दैत्यप्राः प्रा धातोः कः प्रत्ययः तस्य प्राणशब्दः प्राणैरेणेत्यादौ
पठिताद्ब्रह्मार्थाद्ध्वजन् शुम्भादीनां गर्वं शाल्कापहारित्वात् ७ दात्रीति सर्वाभिणषा
नामिति यावत् अत एव कर्मविशेषाप्रयोगः ८ दयेति दयदानगतिरक्षणहिंसादा

31

३१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नेषु दयनेरन्तिसर्वोपद्या:अनियवाघव् परेवावेश्वंवर्गोवामित्रहेहरिवामदा आय
नेरन्तिनवेन्तदयेषायरिकीर्त्तिनेतिदाहस्यनिवचनात् ९ दामोदरप्रियेति उलू
खलेवंयनाद्दामोदरसंज्ञेमिहरिवंशादौ १० कान्तिरिति कान्तिशोभाभिलाषयो:
रितिविश्व: पीतशाक्तिरूपताद्वा क्षेमंकरीति कुशलेक्षेममस्त्रियामित्यमर:
क्षेमप्रियेत्यादिनाखविमागम: पालिविशेषरूपेतियावत् तथाचनमस्कुर्या
दित्यनुहृदौक्तुलचूडामणौ क्षेमंकरीनथावीक्ष्य जंबुकीशिवरूपिकामित्यादि
बुद्धिरिति भक्तानांतद्विशेषावहत्वात् वेदान्तिनोमतेज्ञानस्वरूपताद्वा १२ बौद्धावा
रपरायणेति बुद्धयवबौद्ध: स्वार्थेप्रज्ञायण् बुद्ध:कल्कीतितेक्रमादितिभगवदव
तारगणनेमत्स्यपुराणे तस्यावतारकालरूपेपरायणे तत्प्रियत्वात् तदुक्तं म:
हाचीनक्रमेणैवतद्यानीलसरस्वतीति १३ श्रीविद्येति प्राधान्यार्थश्रीशब्दप्रयोग:
षोडशाक्षरीचेयमितिज्ञानार्णवे वक्त्रकोटिसहस्रैस्तुजिह्वाकोटिशतैरपि वर्णि
तुंनैवशक्येयंश्रीविद्याषोडशाक्षरीतिक्तं: १४ भैरवीति बाला भैरवी सुंदरीति त्रय

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त॰स॰
टी॰
३२

स्त्रिपुराभेदाः त्रिपुरात्रिविद्यादेवीनित्यानामार्णवात् तत्रैव यथाश्रीत्रिपुराबालान
था त्रिपुरभैरवीति योगिनीविशेषो वा भैरवी वा हंसं प्रोक्ता योगिन्यस्ताः प्रपूजयेदि
त्याथर्वणात् यद्वा भीरूणां स्त्रीणां प्रियमभेदसेवं येनेति भैरवी विशेषात्त्वंगनाभी
रुरित्यमरः १८ भवेति भवगेयेत्यादिनानिपातः भवतीति शुत्यन्तासर्वदाविद्यमा
नत्वलाभः यद्वा भक्तानां कल्याणहेतुत्वाद्वा १९ भारतीति भारतमस्यास्त्यास्तत्व
प्रयोजकत्वात् कोविदाप्राप्यकवयोभारतादीन्प्रचक्रिरे इतिफेत्कारीयात् कवचप्र
संगे आसां पात्रस्थयोये न भारतादीन्प्रचक्रिरे गंधर्वतंत्राच्च २० भयनाशिनीति तथा
च ब्रह्मसंहितायां पर्वते उजटे वापि निर्जने वा वनेः पथे जलावर्ते पयोदं दृष्टिभये चौरादि
भयप्रागते नगरे हट्टके वापि महाराजानलेषु च नदीतीरे व्यालभये हाकिन्यादिभये
षु च जपेडक्तविधानेतान्भयमाशु विनाशयेत् हरिवंशे संग्रामेषु च घोरेषु अग्निप्रज्व
लितेषु च नदीतीरेषु वीरेषु कान्तारेषु भयेषु च प्रवासे राजवंधे च शत्रूणां च प्रमर्दने
प्राणात्ययेषु सर्वेषु त्वं हि रक्षा न संशयः २१ तापसीति अपवेतिमत्वर्थीयोऽण् श्रमेत

32

३२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तादेवसिद्धेतपःसहस्राभ्यामितिविनिवियानस्यत्रणादिभिः सहसमावेशज्ञायकत्वात् ता
मग्निवर्णांतपसाज्वलंतीमितिमंत्रलिंगात् २१ तारिणीति तारयतिसंसारादित्यर्थः २२ती
क्ष्णेति अतिभीषणत्वात् विद्रावयतिमुक्तास्येतिमत्स्यसूक्तारव्यावनादिशेषेवाइदंक्ष्णेयं
तीक्ष्णदैत्यविनाशिनीति तीक्ष्णस्वामसत्वात् वक्ष्यमन्यत् २३ दात्रीति दोग्धवरवंडने
त्वलेतान्ङीप् जाड्यंत्यस्यकपालेकेत्रिजगतांहंत्त्वग्रतारास्ययमितिफेत्कारिणीतं
त्रात् २४ दानपरेतिसर्वेत्वलेतान्ङीप् दानदासक्तत्वात् यद्वास्वकर्मानुरूपफ-
लदानात् आशापात्रहृयेरितिभाष्योक्तेः २५ कालीति कालीतिकृष्णवर्णत्वात् का
लीकालिंजरेगिराविति मात्स्ये लिंगपुराणे ततःप्राणमयोरुद्रः प्रादुरासीत्प्रभोर्मुखा
त् अर्द्धनारीश्वरोभूत्वाबालार्कसदृशद्युतिः तदेकादशधात्मानं प्रविभज्यव्यवस्थितः
अर्द्धेनस्येनसर्वात्मासृजत्सोशिवासुमां सावासृजत्तदालक्ष्मीं दुर्गांश्रेष्ठां सरस्व-
तीं वामांरौद्रीं महामायां वैष्णवीं वारिजेक्षणं कलांविकरणीं चैवकालींकमलवा
सिनीं बलिविकरणींचैवबलप्रमथनीं तथा सर्वभूतस्यदमनीं ससृजेचमनोन्म

© Dharmartha Trust J&K: Digitized by eGangotri

त॰स॰
टी॰
३२

नी तथा[illegible]बहवः सृष्टास्तयानार्यः सहस्रशः २६ दुर्गेति देवीविशेषोयेग्रा[illegible]सः २७
दैत्यविना[illegible]तितमोगुणपरिणामतयादैत्यमोहादयः तेषांविशिष्टस्यसवासनस्य
प्रतियोगिकस्यनाशस्यजनकत्वात् तथाचश्रुतिः भिद्यतेहृदयग्रन्थिःछिद्यन्तेसर्वसंशया
स्तीयन्तेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरे २८ पद्मेति श्रीरूपत्वात्पद्महस्तत्वाच २९ पद्मा
वतीति माडपयायाइतिवत्ते शरादित्वाद्दीर्घः तथाचताराभेदप्रकरणेवीरचूडामणौ
पद्मावतीमहादेवीमहानीलसरस्वतीत्यादिप्रक्रम्यत्रयोदशमहाविद्यास्ताराया परि
कीर्तिताः ३० हंसेति नीलवर्णत्वात् हकारःशिवःसवाचकः शक्तिश्चनिर्दिष्टाचकः तयोरे
क्येपरंब्रह्महंसइत्यभिधीयते इतिश्रुत्याहंसोस्यस्यास्तादात्म्यसर्वेयमेतिवार्थः यद्वा
हंसोवेदव्यासोस्यस्याउपासकत्वात् वेदव्यासोपियकृतासर्वज्ञःपठनाद्यतइतिभैरव
तन्त्रात् हितायजगतांदेवीदक्षिणराधितापुरा कार्यार्थंदक्षिणेतस्याः शुक्लोवामेत
यासितः आत्मानंविभजस्वेतिप्रोक्तादेवेनशंभुना सातथोक्ताद्विधाभूताशुक्लाकृ
ष्णाचवैद्विजा इतिलिंगपुराणाद्वा ३१ पुष्टेति पुष्पपुष्टोनिष्ठोतः सर्वदायकत्वेनतात्

33

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यें ३२ तुष्टेति तुष्टप्रीतौ पूर्ववत् आप्तउर्वशीतिकामइतिश्रुतेः ३३ ऊरुस्थसत्तेनारायग
णोरूद्भवतात् ऊरूद्भवानरसखस्यमुनेः सुरस्त्रीइतिदर्शनात्पोदरादित्यात्मास्तुः ऊरू
प्रभृतेवर्षिकामायतेइत्यादयोनिरुक्तादिषुत्पन्नथाविस्तरभयाल्लिख्यंते ३४ वज्रिणीति
अज्ञेन्द्रेत्यादिनावज्रशब्दोनिपातः ३५ वज्रहस्तेति वज्रंहस्तेयस्याः प्रहरणार्थेभ्यः परेनिष्ठा
सप्तम्याविति परनिपातः सप्तम्याः वज्रमिंद्रः समुत्पन्नंकालिष्णाद्मरादिपइतिमार्कंडे
यपुराणेतदुक्तत्वोक्तेः वज्रवायाभिधाविरिणीतिनवरात्रिप्रकरणेपूज्यमूर्तिलक्षणेभवि
ष्यपुराणे ३६ नारायणीति आपोनाराइतिप्रोक्ताआपोवैनरसूनवः अयनंतस्यताः पूर्वंते
नारायणः स्मृतइति पुराणव्युत्पत्तिः नरशब्देनततांस्तुच्यतइतिपंचरात्रादिव्याख्याननतय
वंतया ३७ शिवेति व्याख्यातप्राये शिवंसुखंअस्त्यस्याइतिवा शिवयतिभक्तान्सुखयति
इतिवा मुक्तिदानेनाशिवहत्याकरोतिवा ईशानस्यजगत्कर्तुर्देवस्यपरमात्मनः शिवादे
वीत्युपेहमाथतत्साध्यपुराजतइतिलिंगपुराणात् ३८ खड्गिनीति खड्गेनतिस्त्रिंशश्चंद्रहा
सासिरिष्टयइत्यमरः खड्गोत्यस्याःपूजाधारसेवयेनेत्यर्थः तथाचदेवीपुराणे हेमराजत

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न॰स॰
टी॰
३४

34

मृद्धात्तशीलविद्यार्पितापिवा खड्गमूलेर्चितादेवी सर्वकामफलप्रदा पययस्याखड्गंप्रोक्तं
तस्मिंस्तांप्रतिपूजयेत् यद्वा गंडके खड्गखड्गितौ इत्यमरः सोस्त्यस्याः वलितेनेत्यर्थः कुल्स
सारस्यमांसेन तथा खड्गेन वेडिका वर्षाण्येवप्रतान्येवतृप्तिमाप्नोति निश्चितमिति कालिका
पुराणोक्तेः ३९ खड्गहस्तेति स्पष्टमेतत् तथा च तंत्रचूडामणौ खड्गेन दक्षिणस्यार्द्धे शोभि
तां वीरनादिनीमिति ४० कर्त्रीकर्परधारिणी कर्त्री आयुधविशेषः स्यात्कर्परः कपालोऽ
स्त्रीत्यमरः कर्परोल इति ललवाङ्गलकालेति स्वाम्यादयः उक्तं च फेत्कारिण्यां खड्गंदीचव
कर्त्रिकर्परसंभजेति ४१ देवांगनेति अंगनात्कल्याणे इत्येतगं णस्तथात्याशस्त्यार्थे वामादित्वा
न्नप्रत्ययः यद्वा देवा अंगने गृहचत्वरे यस्याः सेवार्थं तत्रोपास्थितत्वात् यद्वा देवप्रमुक्तं अंग
नं यस्या इत्येवसमासः अर्थस्तु प्राग्वत् अथवा देवे इंद्रियं तद्विषयकं अंगनं ज्ञानं साक्षात्का
रूपं यस्याः इंद्रियपदस्य अतींद्रियोपलक्षणात् तथा अतींद्रियज्ञानवतीत्यर्थः देवः सुरे घनेरा
ज्ञिदेवमाख्यानमिंद्रिये इति कोषः अंगिगतौ अस्य ल्युटि अंगनमिति रूपं यद्वा देवानां अंग
ने ज्ञाने यस्याः पूर्वपदे सप्तमी वा पिते विषयत्वे षष्ठ्यर्थः तेषामपि ब्रह्मज्ञानाधिकारात् तथा ·

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चवेदांतसूत्रे भावेत्तबादरायणोःऽस्तिहि ग्रस्यार्थस्तु⋯⋯ ब्रह्मविद्यायांदेवानामनधिका
रेपि शुद्रब्रह्मविद्यायांअधिकारस्यभावेसत्वो वादरायणआचार्योमन्यते यतोदर्शनमः
स्तितथाहिदेवानांप्रत्यक्षत्वात्तस्यवत्तदभवदिति तथा इंद्रोवैदेवानामभिप्रवव्राजविरोचनोसुरा
णामित्यादि ४२ देवमान्येतिस्पष्टार्थः ४३ देवकन्येति कुलचूडामणौ कदाचित्यतिरूपोसि
कदाचिद्रुरुरेवच कदाचित्सुव्रतापन्नः कदाचिद्विक्षिप्तएवहि इत्यादिभैरवेप्रत्युक्तिः ४४ पुर
लोमजेति प्राचीनूपत्वात् पुलोमादैत्यइतिरामायणादौ मुनिरितिस्वाम्यादयः ४५ स्वरिव
नीति नित्ययोगेमतर्थीयः ब्रह्मरूपत्वात् ४६ स्वदात्रीति सिद्धविद्यानेनसाधनक्लो
शाभावात् स्वर्गापवर्गादिदानाद्येत्यर्थः तथावमेडमालायां दशविद्याकथनानंतरे सुः
खदामोक्षदानित्याक्लेशसाध्यानतादृशी येनतेनप्रकारेणसिद्धिंयास्यतिभूतले तथा
नात्रसिद्धाद्यपेक्षास्तिनक्षत्रादिविचारणा कालादिशोधनंनास्तिनचामित्रादिदूषणंइ
त्यादि ४७ सर्वसौख्यविवर्द्धिनीति स्वपदात्स्वार्थेष्यञ् विशेषेणवर्द्धयतितथासर्वसौ
ख्यतिकर्मयात्रयः षष्ठीतत्पुरुषोवा ४८ पृतिशीलमस्यस्याः तर्शआदिः शुवौत्व

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वतीतिपीलेइत्यमरः ४९ पीलवतीतिपूर्ववदर्थः ५० सूक्ष्मेति सूक्ष्मंस्याकवतेयामेष्यणीमह
द्भिमोल्पकेत्पवदितिविश्वः [illegible]जाभोदत्तजत्रीक्षणश्चापितूपंपरेन्नाभिजानंतिमायामयेन
स्तवेत्येवतांतामममीस्थूलरूपामितिप्रपंचसारात् ५१ सूक्ष्माकारेति विशन्तेतत्स्वरूपि
णीमितिनीलतंत्रात् ५२ वरप्रदेति तपोभिरिष्यतेयस्तु देवेभ्यः सवरोमतः इत्युकल
क्षणंवरंप्रकर्षेणददातितथा प्रकर्षस्तेदेवांतराशक्यदानकत्वरूपः ५३ वरेणेति
व्रियतेसर्वोत्कृष्टत्वादिति वरेण्या वृञ् इति औणादिकएण्यः ५४ वरप्रदेति भक्ता
र्थं ५५ वाणीति वणतिशब्दायतेतथा वचनाधिष्ठात्रीदेवतायानामेदं वाणस्यास्तुरवि
पौषस्येयमितिवा तस्यरुद्रेणपुत्रीकृतत्वात् वाणश्चेदभेदस्तुत्वा तिलकेमालतीबाणा
स्तुलसीभृंगराजकं तमालंशिवदुर्गार्थे निषिद्धंविहितंभवेत् इतिभविष्यपुराणोक्ते : ५६
ज्ञानतीति प्रशस्तंज्ञानमस्याः प्राशस्त्यंचसन्मात्रविषयकत्वं ५७ ज्ञानदेति मोक्ष
देतुज्ञानंददातिभक्तानांतथा तडुक्तमाथर्वणब्राह्मणे एतस्याःज्ञानमात्रेणजीवन्मु
क्तोवैभवत्येव नामेत्यसर्वज्ञानवान्भवतिइत्यादि ५८ अमलेति प्रपंचान्तर्गतत्वादा

विद्यादोषरहितेत्यर्थः अविद्यासंसृतिर्वंधोमनोमोहोमलंतमः इतिसंकल्पजालस्यनामान्ये
तानिराघव इतिवाशिष्ठोक्तेः ५१ उग्रकालीति आन्महत इत्यात्वे महाकालीचरुद्राणीयोगिनी
प्रक्रमेस्मृते सावाग्राह्या ५८ भद्रकालीति श्रेयस्करत्वाद्भद्रावासौकालीतथा भद्रकालीचया
योल्पास्तुमायामोषधीभिदीतिविश्वः इतिवाएणीरमाज्येष्ठाभद्रकालीयथाक्रमात् षट्कर्मदे
वताःप्रोक्ताःकर्मादौताःप्रपूजयेत् इतिवारिककर्मदेवतावाबोध्या ताराचोग्रामहोग्राचरु
द्रानीलसरस्वती कामेश्वरीभद्रकालीत्यष्टौचतारिणीस्मृतेतिमायायांतंत्राद्धा ५२ दक्षिणे
ति वैदग्ध्यादित्यर्थः यद्वाव्यापकत्वाद्दक्षिणभागसंप्रक्तत्वं ब्रह्मवेदममृतंपुरस्तात्पश्चाद्ब्र
ह्मदक्षिणतश्चोत्तरेणेतिश्रुतेः दक्षिणाकालीत्यर्थोवा तथाकुलचूडामणौ सर्वसि
द्धिप्रदादेवीहेलयापिनिवर्तिता अतएवदक्षिणानाम्नीत्रिषुलोकेषुविश्रुता यज्ञांगदक्षिणा
वा यज्ञांगंषवेषस्यदक्षिणास्मरसइतिश्रुतेः तथायहविशेषे ऋत्विजांचैवदक्षिणेति लिं
गपुराणे संमतेतुमहादे...रुद्राणीदक्षिणास्मृता ५६ भृगुवंशसमुद्भूतेति भृगुशुक्रेप्र
तापेचयमदग्नौपिमालिनीति विश्वः भृगोःरुद्रस्यवंशःसमुद्भूतोयतइतिवाबहुव्रीहिः सं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न॰र॰
टी॰
३९

36

दादिजननादित्यर्थः सइममेवात्मानं द्वेधापातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतामिति
श्रुतेर्वा ९४ भार्गवीति भृगोरपत्यं स्त्री हृष्यत्वादित्यर्थः साहि पूर्वं भृगुकन्या वासीत् त
तोऽर्वासमसः शापात्क्षीरा पुनः समुद्राद्भवेति स्थितं विष्णुपुराणे तदुक्तं भृगोः ख्यात्यां
समुत्पन्ना श्रीः पूर्वमुदधेः पुनः देवदानवयत्नेन प्रसूतामृतमंथने यद्वा भार्गवी दूर्वा
तया होमविधानात् तथाच सिद्धसारस्वते दूर्वातिलाज्यहोमेन दीर्घमायुरवाप्नुयात्
सह स्ववीर्या भार्गव्यादिनिर्दूर्वापर्यायेष्वमरः भार्गवी हैमवत्यां स्यात्कमलादितदूर्व
योरिति विश्वः ९५ भृगुवल्लभेति ब्रह्मायमिति होमासा मत्स्यपुराणीयः वधार्थमिदस्यस
मुद्यतायादेव्याशिरोच्छेदिसदर्शनेन योषिद्वधाद्विस्मयो विगर्हन् भृगुः पुनः प्रत्युद
जीवयत्तो भृगुभंगादिहा देवः ख्यातिस्त्रिनेयन प्रियेति लिंगपुराणाद्वा ९६ शूलिनी
ति शूलं प्रहरणे मृत्यावोतविश्वः शूलिनी संकुडुर्गायामत्र ग्रहो वाय्यः ९७ शूलेह
स्तेति त्रिशूलं खड्गकर्तृकेति ध्यानभेदश्रवणात् त्रिशूलं दक्षिणे दद्यादिति मात्स्य ९८
मयूरवरवाहनेति मयूरो वर्हिणो वर्हीत्यमरः न निर्धारणे निषेधात्सप्तमीसमासः

३९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सर्वंस्याद्वाहनेपानेइत्यमरः कौमारीरूपेणेदंवोध्यं ६९ महामांसरतेति मांसेतुत्रिविधेदे
विजलणेचरस्थचरे गोनरेभाश्वमहिषवराहाजमृगोद्भवं महामांसाष्टकंप्रोक्तंदेवताप्री
तिकारकं इतियामलोक्तेः ७० रक्तेतिलोहितवर्णेनात् यद्वा श्रेयकासुररुधिरसेपकीन्
तस्याश्चवामनपुराणे ततःस्वेदोभवद्भूरिश्रमजःशंकरस्यतु ललाटफलकेतस्माज्जातात
कन्यासृगाप्लुतेतिप्रक्रम्य तांपूजयिष्यंतिगणाःमहर्षयःपितरोगणाः यक्षाविद्याधरा
श्चैवमानवाश्चशुभंकरि स्तोष्यंतिचनसंदेहोवलिपुष्पोत्करोत्करैः चर्चिकेतिशुभेनाम
यस्माद्रुधिरचर्चिता इत्येयमुक्तावरदेनचर्चिकाभूत्तातुयाताहरस्पृष्टवासिनी महीस
मेताद्विचचारसंदर्शस्यानेगतार्हिंगुलिमद्भिमत्तमे ७१ रक्तकर्परधारिणीति वागीश्वरी
ध्यानेतु कपालंवामहस्तेतुमांसशोणितपूरितमिति पद्मपुराणाद्वा यद्वा स्त्रि
लमस्ताद्रूपेणेदंज्ञेयं स्वमस्तकंसकर्परंरक्तधाराभिपूरितं इतितदीयध्यानोक्तेः
अन्यथा तदक्षस्तात्कपालकं जगतांजाड्यसंयुक्तंदधतीदक्षिणेकरेइतितंत्रचूडामणि
विरोधापत्तेः ७२ रक्तांवरधरेति जलतारायामिदंवोध्यं स्मेरारक्तविभूषणामिति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ता॰ र॰
स्त॰
३८

वीरचूडामणिदर्शनात् अथवा त्रिपुरायां मंडलस्थं चंडितां गीमरुणतरदुकूलानुलेपां नमामीति प्रपंचसारात् अथवा तत्रैव संपत्प्रदभैरवी रक्तांवरपरीधानामिति ज्ञानार्णवात् ७३ रामेति रमन्तेस्यां रामा ज्वलादित्वात् णः स्कंदस्त्री रमणी रामेत्यमरः ७४ रमणीति रमन्तेस्यां योगिनोस्यां ब्रह्मरूपत्वादित्यर्थः अथ मर्त्यो मृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति श्रुतेः ७५ सुरनायकेति नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपीति विश्वः ७६ परमानंदजेति परमानंदे मोक्षरूपे भवा अक्षमागम्यत्वात् परमा महालक्ष्मीस्वरूपा वा सौ नंदजेति कर्मधारयो वा ७७ ज्येष्ठेति अतिशयेन प्रशस्या ज्येष्ठा प्रशस्यस्य इष्ठनि ज्यादेशः ज्येष्ठाख्या उच्चाटनदेवता वा उक्तवचनात् अन्यमात्रसर्ववर्त्तिनीति वार्थः तथा च श्रुतिः ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान ब्रह्मभूतानां प्रथममनुयज्ञेनेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्द्धितुं क इति ७८ योगिनीगणसेवितेति देवीपुराणे कापी खेडी दावेताः प्रसिद्धा अथवा महाकाली रुद्राणी उग्रा भीमा ततः परं घोरा च भ्रामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिन्यस्ताः प्रपूजयेदित्याथर्व

३८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऐणेत्याग्राहुः ७९ अंबेति लोकानां मातृरूपत्वात् यतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आका
शाद्वायुरित्यादिश्रुतेः चंडिकायां अजायत जगन्मातराकाशेन भसोनिलः समीरणाद्दहनस्त्रि
रंभसापस्ततोमही ८० सत्यवतीति नित्ययोगे इनिः व्यासमातात्वाद्वा विस्तरुद्रांशसंभवमि
तिव्यासविशेषश्रवणात् कदाचित्तत्र नायन्न इति कुलचूडामणौ शिवं प्रति भगवत्युक्तेश्च ८१
सत्येति जगत्कर्तृत्वानुमानेन ईश्वरसिद्धेः प्रमाणविषयस्य वस्तुनः परमार्थिकत्वनि
मात् ८२ सत्यभामेति सत्याः सफला भामाः क्रोधा यस्याः यन्मार्कंडेयपुराणे रोमान
शेषानपहंसि तुष्टा रुष्टा तु कामान्सकलानभीष्टान् भामक्रोधेत्यजेतः जगत्संहारेच्छा
वा भामपदेनोक्ता सात्रापीतिवा आहुः ८३ नगात्मजेति नगाः पर्वतास्तदात्मजा यस्याः
जन्यमात्रं प्रतीश्वरस्य हेतुत्वात् तेषामस्मादायजन्मत्वे वक्तृत्वात्मायकत्वयाविशिष्यनिर्देशः ८४
रौद्रेति रौद्रस्तु ग्रममीत्रिषु इत्यमरः रुद्रस्यायमिति स्वामी ८५ रौद्रस्वनेति घोराट्टहास
रवेति फेत्कारीयात् ८६ रुद्रेति ...... तीत्यर्थः मंत्रभाष्योक्ता अथवा ईषा
ययभावः क्षोदसत्वात् ८७ रौद्रदैत्यविनाशिनीति रौद्रान्जगड्डहेजकान्महिषादिदैत्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त॰स॰
टी॰
३८

38

न्विनाशयति तथा सैन्यसाहित्यं विशाल्वार्थः ८८ कुमारीति कन्याकुमारीत्यमरः
कुत्सितो मारोऽस्याः अत्र तु छत्रादेरिति स्वामी न तथा तथ्यं तेन शक्रजपहोमार्चनादिभिः
कुमारीपूजनेनात्र यथा देवी प्रसीदति इति देवीपुराणात् होमादिकं तु सकलं कुमा
रीपूजनेन विना परिपूर्णं फलं नैव सफलं पूजनाद्भवेत् इति ज्ञानार्णवाच्च अत्रः
मारस्य महाशर्यां कुमारीत्वमिति ८९ कौशिकीति कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी
त्वं भविष्यसीति हरिवंशे मार्कण्डेयपुराणे तु शरीरकोशाद्यत्तस्याः पार्वत्या निःसृ
ताम्बिका कौशिकीति समस्तेषु ततो लोकेषु गीयते इत्युक्तं कौशिकी चण्डिकायां
च नदीभेदे च कौशिकीति विश्वः यद्वा कोशाद्भवदिव्यदेवतात्वात् तथा च याज्ञवल्क्यः
देवानुग्रान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् संस्राव्यं पातयेत्तस्मात् जलं च प्रसृतित्रयं उ
ग्रान् दुर्गादित्यादीन् इति विज्ञानेश्वरः तथा च पितामहः भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्
स्नानजलं समीभावे तदेनानामादित्यस्य तु पाययेत् दुर्गायाः पा॰ घयेद्वा तान् ये च शाक्तो
पजीविनः भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणेन तु पाययेत् दुर्गायाः स्नापयेद्बालमादित्यस्य तु

३८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मेरुत्वं अन्येषामपि देवानां स्थापयित्रीमुखानि ९० विद्येति पूर्णे ति यद्व्याख्यातं दाहृतं कर्म
पुराणमत्रावधेयं विद ज्ञाने विदंयाति प्राप्नोति विद्येतिवार्थः ९१ कालदैत्यविनाशिनी
ति कृत्स्नवर्णो दैत्यान् कालं भक्तानां दैत्यांश्च नाशयतीतिवार्थः ९२ शंभुपत्नी ९३ शं
भुरता ९४ शंभुजायेति नामत्रयं व्याख्यातवर्तिपदार्थं तात् पृथक् न व्याख्यातं ९५ म
होदरीति नासिकोदरे तिङीष् खर्वीलवोदरी भीमामिति त्फे तत्र रिणीनं त्रात् ९६ शि
वपत्नीति शिवः शूली महेश्वरइत्यमरः ९७ एतेन शिवरता ९८ शिवजायेति ९९
नामद्वयमपि व्याख्यातं अंबिकेति अंबिनवीसोदयः प्राह्यार्थाः अंबते शब्दं करोति अंबिका
कर्त्तरि एवुल यद्वा अमरोगोश्च स्माद्विन् अमरोगं ददाति प्राप्नुवंति अंबारोगिणः तेभ्यः तस्मात्स
उपकारकत्वादित्यंबिका मत्वर्थे ठन् १०० वाक्यप्रमाणपदसागरपारीणस्य लक्ष्मीधराभिध
बुधस्य तनुजन्मेन विश्वेश्वरेण विहिते गिरिजाभिधार्थचिंतामणौ विहमयूखश्चतस्तृतीयः ४
दंष्ट्राकोटिकरालवक्रकुहरे स्फूर्यैंडवह्नीक्षणं सद्योहुतकसानरोत्तमांगजमहामाल्याव्युपा
लंकृते प्रेतोरस्वरणद्वयं प्रतिलसत्कांचेतराभ्याद्रिकं तेजः किंचिदनंतमेकमनिवचोगम्यंप्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पश्यामहे सांप्रतं वक्तुमर्थं शतव्याख्याने हरपत्नीति हरति लोकान् पापं वा हरः एतेन
हरस्य हर इजायेत्युक्तनामनी व्याख्याते प्राये ३ शूलिनीति शूलं यदा ट न्नोऽम्भोऽडीष् यद्वा शू
ले पूजाविधानात् खड्गे शूले चर्चिता देवीति प्रागुदाहृतवचनात् वेदयत्तो ग्रहो नाम लो
केषां सचराचरः शूले संपूजिते वत्स सर्वं भवति पूजितमिति कल्पतरौ देवीपुराणात्
मदनान्तककान्तेति मदनो मन्मथो मार इत्यमरः अन्तयतीत्यन्तकः शिवः ५ मदना
न्तकवल्लभेति व्यक्तं यद्वा मदनविजयितेनोमयत्रवौद्धोऽभिमतः नदाचारप्रियत्वादे
तत् ६ गिरिजा गिरिकन्यकेति द्वे स्पष्टार्थे ८ गिरिशस्य वल्लभेति गिरीशो गिरिशोम
इत्यमरः गिरौ शेते इति गिरिशः गिरौडः छन्दसीति डप्रत्ययः गिरिरस्यास्ति लोमादित्वा
त्शेणवा गिरिमवत्युपभोगेन तत्करोति वा ९ भूतेति भूतानि पृथ्व्यादीनि सत्यस्यास्त
दतिरिक्तत्वात् सृष्ट्यादौ तत्परमात्मनामुपादानाद्वेत्यर्थः यद्वा भूता चावत्तर्द्दृशीति तिर
स्यस्याः साधनोक्तत्वात् अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पूजयेच्च प्रयत्नतः यमत्राथ्यर्थयेतमेत्रीतितदा
प्रीतिर्नित्यदा इति स्वतंत्रोक्तेः अथवा अथवापि शाचवालग्रहादि प्रयुक्तत्वात् भूतं ब्रह्मादौ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पिशुनवादौ इति विग्रहः ९ भवेति भवं संसरत्पिशुमेवेति विग्रहः नक्काचित्तादित्यर्थः १० भवस्य
छेत्ति भवैर्जन्मभिः स्पष्टाख्यानादिरूपायाः दुर्गोयत्वात् चिन्मयस्याह्लिनीयस्य निर्गुणस्य
शरीरिणः उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पनेति श्रुतेः ११ पावनीति पावय
ति पवित्रीकरोत्यवश्यमिति णिच्यन्तात् ल्युट् पाविनीति पाठे णिनिः शारदाक्षेत्रदर्शनस्य
कृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वेन पापशुद्धिहेतुत्वात् सर्ववैष्णवमाहेश्वरसौरशाक्तादिपीठेषु द
र्शनेन योजनसंख्याकृच्छ्रसंख्येति सकलस्मार्तग्रंथदर्शनात् १२ परिपालिनीति
सर्वसंकटेभ्यः पालयति भक्तांस्तथा पारोदाणि विलुमागमः पाल रक्षणे इति चौरा
दिकाद्धा १३ अदृश्येति यद्यपि ब्रह्मात्मनोऽपि मानसप्रत्यक्षमस्त्येव मनसैवानुद्रष्टव्य
इति श्रुतेः तथापीह फलव्याप्यत्वस्य निषेधाभिप्रायेणेत्युक्तं अत एव यतो वाचो
निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इति श्रुतिः अथवा शुद्धब्रह्माभिप्रायेण विषयत्व
स्यैवायं निषेधः शुद्धब्रह्मणो हि न विषयत्वं नास्तीति वेदान्तिभिरुपगतत्वात् १४
व्यक्तरूपेति शाक्तानुसारिभिर्ज्ञानानि व्यक्तत्वात् तथा च कौर्मे ज्ञानेन कर्मयोगेन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तपसाराधनेनैव प्राप्याहं तेमहाराज नान्यथा कर्मकोटिभिः १६ इष्टेति यजदेवपूजादौ
निष्ठायां वचिस्वपीति संप्रसारणे अथवा आत्मारूपलयाविषयत्वात् पदार्थांतरे सात्मीयाधि
कप्रियत्वस्वीकारात् नवा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति
श्रुतेः १७ सेष्टप्रवर्द्धिनीति स्वेषां आत्मीयानां भक्तानामिति यावत् इष्टं प्रकर्षेण वर्द्धया
तितथा स्वोत्तात्यात्मनोः स्वे निजे धने इति हेमचंद्रः १८ अच्युतेति कालत्रयेपि स्वरूपा
न्यथात्वरहिता जायते स्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति चेति षड्भावविकाराइ
तिहस्माह वार्ष्यायणिरिति यास्कोक्तविकाररहितत्वात् १९ अप्रच्युतेति उपसर्गमा
त्रेविशेषः यद्वा वेदांतिमते ब्रह्मणो जगदुपादानत्वेन प्रकर्षेण अच्युता स्वरूपमपरित्य
ज्यैव जगद्रूपेण पर्यवसानात् विवर्त्तोपादानत्वादिति यावत् सांख्यमतेपि कार्यकार
णयोरभेदेन घटादिरूपतया नाशेपि स्वरूपेण प्रकृतेरविनाशित्वात् २० प्राणेति प्राणेति
जीवंत्यनया प्राणयति प्राणप्रहर्षे अणनिश्वासायते वा अणतेः शास्त्रार्थात्स्वार्थे च २१
प्राणदेति भक्तानां प्राणान्ददातीति तत्त्वानि क्रांतनिरासादिति भावः यद्वा ततोहमाखि

ना॰स॰ टी॰ ५१

५०

५१

लेलोकमात्मदेहसमुद्भवैः भरिष्यामिसुराः शाकैराहृतैप्राणधारकैः शाकंभरीतिवि
ख्यातिंतदायास्याम्यहंभुवी मार्कंडेयपुराणात् २२ वासवेश्वरीति वासवोहत्रहाहर्षेण
मरः वसोरपत्यमितिस्वामी यद्वा वसोर्नारायणस्यापत्यंवासवः प्रद्युम्नः शंवरवधेतस्यर
क्षितत्वात् वसुर्नारायणपुनर्वसुविश्वरूपाइतिकोशः यद्वावसवोद्रव्याणिसमृद्धोवास
वेतदात्मत्वात् २३ अयोनिधिसमुद्भूतेति लक्ष्मीरूपेणसमुद्रोत्पन्नत्वात् अथवाअयो
निधिशब्दोऽव्ययवार्थेनहद्वाचीमेरोहृदोत्पन्नत्वादस्याइतिस्पष्टमन्यत् अत्रमूलंतुप्रा
गेवोपन्यस्तं यद्वावेलारूपत्वात् समुद्रोभगवान्रुद्रोवेलाशैलेंद्रकन्यकेतिलिं
गपुराणात् २४ धारिणीति धारयत्यवश्यंलोकानितिधारिणी आवश्यकेणिनिः
ब्रह्मांडपतनप्रतिबंधकप्रयत्नाश्रयइतियावत् २५ प्रतिष्ठेति सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् प्र
तिष्ठाख्याशक्तिः प्रागुक्तकूर्मपुराणोक्तासंजाताऽस्याइतितारकादित्वादितच्वा २६
उद्भवेति उद्भवत्यस्याःसर्वमितिब्रह्मरूपेणजगदुपादानभूतत्वात् नैयायिकमते
निमित्तमात्रमर्थः २७ क्षोभिणीति ध्यानविशेषेणशत्रुंक्षोभयत्यवश्यंतया वि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न॰स॰
टी॰
८२

क्षोभयति संक्षोभत्वेनेति मत्स्यसूक्तवचनात् २८ क्षेमेति कुशलकारित्वात् २९ श्रीगर्भेति
लक्ष्मीर्गर्भे यस्याः महाकौलमतात् अथवा श्रीबीजयुक्तमंत्रत्वात् श्रीबीजापायदावि
यात्तदा श्रीः सर्वतोमुखीति मत्स्यसूक्तात् ३० परमेश्वरीति परमत्वं सृष्ट्यादिकर्तृत्वं
यद्यपि स्थेशभासेति वरजंतस्येश्वरशब्दस्य पुंयोगे ङीप्रत्ययः अन्यथा टाप एव प्रसंगात्
विन्यस्तमंगलमहौषधिरीश्वरायाश्चेति यावत् तथाश्नोतेराशुकर्मणि वरडित्यौणा
दिके वरटि टित्त्वोपपाद्या इतीश्वरीत्वान्ङीप् यद्वा ईशायातेः क्वनिपि वनिपि वानोन
त्यात् ङीप् एव नो र चेति रेफादेश उत्तैश्वर्यनिमित्तकोपि ईश्वरीशब्द इति बोध्यं ३१
करालेति करालं भीषणं न्यवदिति विश्वः कः सूर्यः रोऽग्निः अलोभूषा यस्याः सा त्रेत्रत्या
त इति वा ३२ पुष्टदेहेति पीनस्तनीं पीवरामिति रुद्रयामलात् यद्वा पुष्टमिति भावे
क्तः पुष्टिदा ईहा चेष्टा यस्याः हृष्टिहेतुत्वात् ३३ कारिणीति करोत्यवश्यं लोकांस्तथा
कारयति ब्रह्मणा तत्प्रवर्तनद्वारा वा कृ हिंसायां अस्माद्वा ३४ कंजलोचनेति कंजे पद्मे
समासगतायमेवायकल्लोयमास्पष्टमन्यत् ३५ शारण्येति तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः ॥ ३६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कमलेति कमलाकमलालयेतिमात्स्ये ३७ प्रीतेति प्रीञ्प्रीतौ कर्तरिक्तांतं यद्वा प्री
तिपदाद्भावप्रधानादर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽचूप्रत्ययः पुलस्त्यभार्यारूपत्वात् पुलस्त्यः
प्राशभृन्मौलिः प्रीतिःकांतापिनाकिनइतिलिंगपुराणात् ३८ विमलेति सर्वदोषहीन
त्वात् विमलापुरुषोत्तमेइतिमात्स्ये ३९ आनंदवर्द्धिनीतिपुत्रकार्थे तथाचब्रह्मसंहिता
यां मलवियोजयित्वात्वयानाविप्राजयेपदि सर्वसिद्धिपरिप्राप्तिदेववद्धिहरेत्नुवि ४०
कपर्दिनीति कपर्द्दोस्यजटाजूटइति शिवप्रक्रमेऽमरः उग्रःकपर्दीभवइतिहलायुधः
पद्मपत्रनखेयोगेङीप् तत्रानइत्यधिकारात् तथापिलक्षणयाकपर्दशब्दस्यैतदीयजटापर
त्वे इतिप्रत्यये अत्रेभ्यइतितांतलक्षणेङीषितिज्ञाखेयं ४१ कल्पनेति कल्पःस्यात्प्रल
येन्यायेशास्त्रेब्रह्मदिनावधावितिविश्वः प्रलयंकरोतीतिणिचतात्ल्युप्रत्ययः अथवाका
लात्मकत्वात् तथाचतत्वक्रमेकूर्मपुराणे तस्यसर्वजगत्सूतेःशक्तिर्मायेतिविश्रुता त
पदेआमयेदीशोमायावीपुरुषोत्तमः ४२ कद्रुरिति कश्यपपायत्रयोदशीतिपुराणात्कन्यकाग
तदत्तकन्यात्वयत्वात् अथवा कस्यब्रह्मणस्तद्रुःहृतवदाश्रयस्त्वता यद्वाजटायाःपिंगलवर्णे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न॰र॰
टी॰
४२

त्वात् पिंगोऽग्रे कृष्णजटो ध्यायेदिति वचनात् ४३ सुमनानन्दवर्द्धिनीति मनुते मन इति पचाद्यचि
व्युत्पत्त्याऽहङ्कारी तेनो मनश्शब्दः सम्यग्ज्ञानेन प्रीतानां मनांसि वर्द्धयतीत्यर्थः ४४ उदीर्णेति
ऋगनाविन्यस्य उत्सवस्य निद्रायांतद्ये सहदेवेति यावत् विश्वतत्त्वविकाररहितत्वेन नित्यो
पवित्रत्वाद्वा ४५ भूषणेति भूषणानि सन्त्यस्या इत्यर्शआद्यच् ४६ भवेति भवउत्पत्तिरस्या
स्तिभवी तादृशाप्राकारो यस्याः प्रकारो विश्ववी यस्याः इति हेतुपदमप्या बहुव्रीहिः प्रकारो वा म
देवस्यादाकारस्तत्पिनामह इति नानार्थकोशः तदुभयजनिकेत्यर्थः ४७ सुरसेने
ति स्कन्दभार्यादेवसेनातद्रूपत्वात् षण्मुखे दिव्यपुरवंसी देवसेना हरप्रियेति लिंगपुरा
णोक्तेः अथवा दैत्यमारणे न सेनाकार्यकारित्वात् अथवा सुरूपः प्रीतिस्तुकन्दवी भर्ता
यस्याः इत्यर्थः ४८ सुरेश्वरीति अकारार्थं सुराणां देवानां नराणां तामसानां दैश्वरीत
न्नियामकत्वादिति विचारः यावकेचतीन्द्रेण चेति विश्वः ४९ श्रीमतीति नित्ययोगादौम
तुप् ५० शिशिरेति सुषीमः शिशिरो जड इत्युपक्रमस्य समानलिंगका इत्यमरः सौम्यरू
पत्वात् ५१ अनन्तेति येनाप्रतियोगित्वात् अथवा भावप्राधान्यादनेनतन्त्रमस्यस्याः अनन्ती ४२

52

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भोमिनामसीतिहरिवंशात् ५२ शिशिराचलकन्यकेति सतीदेहत्यागानंतरंतदुत्पन्न-
त्वात् शिशिरः स्याद्धिमोर्भेदेतुषारेशीतलेन्यवदितिविश्वः ५३ सुरमान्येतिस्पष्टम् ५४
सुरश्रेष्ठेतिसुरेषुश्रेष्ठाप्रशस्यतरा प्रशस्यस्यश्रादेशः ५५ ज्येष्ठेति शक्तिविशेषरूपत्वात् सर्वो
त्तमत्वाद्वा यद्वा कन्यास्यैकैष्टमीशुक्लाज्येष्ठर्क्षे महतीस्मृता अलक्ष्मीपरिहारायज्येष्ठांत
त्रप्रपूजयेदितिलिंगपुराणोक्तव्रतदेवतेयं ५६ प्राणेश्वरीति पुंसिभूम्न्यसवः प्राणा इत्य
मरः आत्मस्वरूपत्वात् तथाचश्रुतिः नप्राणेनतापानेनमर्त्यो जीवतिकश्चन इतरेणतु
जीवंतियस्मिन्नेतावुपाश्रितौ अथवाप्रसिद्धस्यप्राणस्यईश्वरीनद्यापाटहेतुत्वात् प्राणस्य
प्राणमुतचक्षुषश्चक्षुरितिश्रुतेः ५७ स्थिरेति ब्रह्मरूपतयापारमार्थिकत्वात् ५८ त
मोघ्नीतितमोमोहात्मकंहंतिस्वज्ञानानतया ५९ ध्वांतसंहंत्रीति ध्वांतमज्ञानंसम्यक्हंतिप्रा
ध्वदर्थः मोक्षहेतुत्वात्तमसभयत्रासपर्यायः ६० प्रयतात्मेति प्रयतः पापारहितः ब्रह्मायस्ये
तिकर्मधारयः यद्वात्माऽपहतपाप्मेति अस्नाविरंशुद्धमपापविद्धमितिश्रुतेः ६१
पतिव्रतेति नास्तिस्त्रीणांपृथक्यज्ञोनव्रतेनाप्युपासनेतिस्मृतिः तथोक्तं आर्तार्ते मु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दिनेहृष्टाप्रोषितेमलिनाकृशा मृतेम्रियेतयापत्यौसास्त्रीज्ञेयापतिव्रतेति ८२ प्रद्योतिनी
ति प्रकर्षेणद्योततेद्योतयतिवाजगत् सात्वमतेआविमविमस्यपदार्थत्वात् तमेवभांत
मनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेर्वा ८३ रथाङ्गेति रथःस्यात्स्यंदने
कायइतिविश्वः आत्मरूपेणदेहाधिष्ठातृत्वात् द्वासुपर्णासयुजासखायोसमानंवृक्षं
परिषस्वजाते तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीतीतिश्रुतेः आत्मानं
रथिनंविद्धिशरीरंरथमेवतुइतिश्रुतेश्च यद्वा ततोपराह्नसमयेनवम्यांवैरथेस्थिता
भवानीभ्रामयेद्राष्ट्रं स्वयंराजाविशावृत्वान् इतिप्रसिद्धोर्थः ८४ सर्वलोकप्रकाशिनीति
तस्यभासासर्वमिदंविभातीत्युक्तेः अथवा लोक्यंतेभुज्यंतेविषयाएभिरितिलोका इं
द्रियाणितत्प्रकाशिका आत्मरूपत्वात् यमन्तस्थस्यवाश्रित्यबोधस्वरूपंमनश्चत्वगादीन्यबो
धात्मकानि प्रवर्तंतआश्रित्यनिर्द्वंद्वंयमेकंसनित्योपलब्धिःस्वरूपोहमात्मेत्युक्तेः इंद्रिया
णांकरणत्वेनकुठारादिवत्कर्तृव्यापार्यपेक्षत्वनियमेनात्मसिद्धिस्वीकाराच्च ८५ मेधाविनीति
अस्त्यायामेधेतिमत्वर्थेविनिः यद्वाभक्तानांमेधांअवतिमेधाविनी ८६ महावीर्येति ना

ना॰ स॰
टी॰
४२

53

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नाविधसंसारजनकत्वात् सर्वैश्वरत्वाद्व तथा चश्रुतिः सकारणं करणाधिपाधियो न चास्य
कश्चिज्जनिता न चाधिपइति ८९ हंसीति हंसो विहगभेदे स्यादर्के विलोहयोन्तरे योगिमात्रादि
भेदेषु परमात्मनि मत्सरे इति विश्वः वीरचूडामणौ हंसाख्याः सायनेवक्षेमेत्रिगुणेहितकाम्यया
यस्य विज्ञानमात्रेण सर्वज्ञो भवि जायते हंसात्मिका भगवती जीवो जयति सर्वदा हंसाख्यस्य
द्राविशेषरूपत्वाद्वा होमेमुद्रात्रये प्रोक्ते मृगीहंसीवस्त्रकरीति यामले लोके: ८८ संसारतारिणी
ति संसारः खंडः खेयमेगो हि संसार इति कीर्तित इति पार्थसारथि मिश्राः जीवन्मुक्तो भवतीत्या
यर्वणात् ८९ प्रणतप्राणिनामार्तिहारिणीति भक्तिश्रद्धातिशयलक्षणः प्रकर्षः प्रशब्द
द्योत्यः आर्तिः पीडां हरतीति तच्छीला ७० दैत्यनाशिनीति व्यक्तार्थं यद्वादितेः छिन्नः तस्य भावो
दैन्यं भावे ष्यञ् तन्नाशयति अखंडरूपत्वात् कपालकत्वाद्वा ७१ डाकिनीति मूर्तिमन्नाम्नि
काद्वेवी तया डाकिनि तारिणीति कवचप्रस्तावे गंधर्वतंत्रोक्तेः उक्तं चक्रकालचूडामणौ डाकि
नी वामपार्श्वेंतु कोटिसूर्यानलोपमामिति छिन्नमस्ताख्याचाद्वा अथवा सुराभेदरूपत्वा
त् तथा च मुंडमालायां सुरा तु त्रिविधा देवि स्फाटिकी डाकिनी तथेति प्रक्रम्य डाकिनीप्रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त·र·
टी·
४४

नमात्रेणसर्ववश्योभवेद्ध्रुवः ७२ शाकिनीति ज्ञानार्णवे डाकिनीशाकिनीचैवह्याकिनीकाकि
नीततः शाकिनीहाकिनीचैवपाश्चिमादिक्रमायजेत् इतिचैतन्यकल्पेउक्तं अत्रापिद्वात्रिंश
द्वर्णमंत्रविशेषे कुलिकाकामिनीज्ञानाडाकिनीराकिनीतथा लाकिनीकाकिनीपश्चा
च्छाकिनीहाकिनीतथेत्युक्तेः तथावर्योगरत्नावल्यां खेचरीभूचरीभेदाच्छाकिन्योहिद्वि·
यामताः तासांस्थानानिरूपाणिकथयामियथागमे उद्यानेदिव्यदेशेषुपर्वतेषुमहाम
लाः क्रीडंतिदेवतादिव्याः भूचर्यःपुरभूमिषु नानारूपधराद्दृप्ताः खेचर्योवरसिद्धिदाः
कथंचिदुद्वशापेनमर्त्यलोकेवसंतिताः नानाश्चर्यगुणोपेताहृष्टास्तेनशुभेविना क्षेत्रपीठे
तथाग्रामेनगरेविषयेपुरे वसंत्यनेकरूपेण शाकिन्योऽ शाकिनाः सदा चंद्रमंडलसं
काशेदेविशाकिनिनाविणीनिशेषर्वतेतत ७३ शीलेति वांछावारंत्यहृष्टादिकरणान्
शील्यतेसर्वैः सेव्यतइतिवा ७४ वराभयहस्तागमयाविरीति वरप्राहेनततन्मुद्रायाउपादा
ने ज्ञानार्णवे वरदाभयमुद्रेत्वपरदाभयवात्रियेइति खड्गागमाद्युधविशेषः अत्रवरधार
णेबालात्रिपुरायां विष्टतजपवटीपुस्तकाभीतमभीष्टामिति प्रपंचसारात् अथकामेश्वर्या॥ ७७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रत्नपात्रं सुधापूर्णं वरदे बिभ्रती करैरिति कादिमतात् अथवा संपत्प्रदभैरव्यां वरदा
नपरो नित्यं महासंपत्प्रदो स्मरेदिति ज्ञानार्णवात् एवमन्यत्रापि बोध्यं खट्वांगधारणे
दक्षिणकाल्यारेये शूले खट्वांगं दक्षिणे इति वीरचूडामणिस्मरणात् विचित्रखट्वांग-
धरा नरमालाविभूषणेति मार्कण्डेयपुराणे यद्वा पंकजे पुष्पमालां च वराभीती सृजे बुवेति
दृष्टिध्याने खट्वांगमुशलं दोर्भिरिति च संहारध्याने एतद्भेदं शुत्तत्रान्तरोक्तेः ७५ कौ
मुदीति यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक
मित्युक्तेः चंद्रिका कौमुदी ज्योत्स्नेत्यमरः तद्वत्सौम्यत्वाद्वा ७६ कुमुदेति मोदंते प्रीयंते
स्वल्पविषयप्रायेति मुद्राः उग्रपक्षात् कप्रत्ययः काम्यकार्यपरा इति यावत् कुत्सितास्ति
यस्या तदुक्तं वीरचूडामणौ प्रयोगो नैव कर्त्तव्यो यदीच्छेद्दीक्षितं फलं प्रयोगादल्पसिद्धि
स्स्यादित्येवं शंकरोऽब्रवीत् ७७ कुंदेति तत्पुष्पप्रियत्वात् माघ्ये कुंदेत्यमरः बिल्व
पत्रैः कुंदपुष्पैर्नागपुष्पैः सुशोभने इति नादिणितंत्रात् ७८ कौलिकीति कुलाचा
रप्रियत्वात् अनुइनिठनाविति ठन्प्रत्ययौ तात्स्वार्थेऽण् अथवा कुलिकाख्यो नाग

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ता॰ र॰
टी॰
४५

तस्येयं कैरवसंवेद्यमित्यर्थः तथा भजेष्विनागः कुलिको ऽगदो मत्तदन्तपनिषद्वाक्यात् ७९
कुलजेति लज्जमन्त्रेन यन्त्रर्थैक ऽभक्तेन मित्यर्थः कुत्सितो न ष्ठीलजो वीरनिंदायस्या
इत्यर्थः तथाच कुलार्णवे कुलदर्शनशास्त्राणि कुलद्रव्याणि कौलिकान् उत्सुपक्रम्य
नर्निद्रैत्त्वचगुरुतेन नहसेन्नावमानयेत् ८० अमलेति अविद्यमानो मलो ज्ञानेयस्याः
विमलत्वेन वमत्यर्थः विषयतासंवेद्याव बहिः प्रवेशि ताक ज्ञानो भवतीति यावत् कलि
मल्योः कामयेत् न नवहर्षमात् दुर्गेयत्यर्थः ८१ गर्वेति गर्वो ऽहंकारस्तेजातो यस्याः स
र्वोत्कृष्टत्वात् अथवा गर्वे गमयत्येषु कल्पद्रुमादिपदितः तदर्थानां ज्ञानार्थतां गङ्गैश्व
र्येनेत्यर्थः ८२ गुणसंपन्नेति सत्वादिगुणत्रयाश्रयभूता प्रकृतिरूपत्वात् अथवा गुणाः
रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेह
शब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराइतिसप्तदशसूत्रोक्ताः सप्तचकारोपा
त्ताइति चतुर्विंशतिर्वैशेषिकप्रसिद्धाः तत्संपन्नात्तद्गुणरूपेणानेषां तत्समवेततादि
तिभावः ८३ नगजेति पैवमर्गाजनेर्ड प्रत्ययः न विद्यते गजो हस्तीव लिङ्गेन यस्याइतिवा ४५

45

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नकदाचित्पादैर्बैप्रदयाहृयहास्मिनौइति कालिकापुराणात् ८४ खगवाहिनीति
सरस्वतीरूपत्वात् हंसारूढा हरहसितहारेंदुकुंदावदातेति प्रपंचसारात् खगंवाहयंती
गमयंतीति व्युत्पत्त्यावायमर्थः प्रार्थः प्राप्तः खगाश्चाकाशगामिनी चासौवाहिनी नदी चेति
वा समासः ८५ वेदाननेति वेदतुल्यं माननं यस्याः ८६ महोग्रेति विनापि समासं पूर्वोत्त
रपदयोर्लोपः यथा भामासत्यभामेति महाभाष्योक्तेरेकदेशप्रस्थापितदर्शनं वा एतेभेदाः
महोग्रायाः पुरुषार्थप्रवर्तकाः तत्पादावपि तथाव्यवहारात् महानुग्रो यस्याः इति पंच
मीबहुव्रीहिर्वा शिवः शक्त्यायुक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुमित्युक्तेः ८७ चारुमूर्द्धजशो
भितेति सामुद्रिकोक्तलक्षणविशिष्टकेशत्वात् यद्वा चरुभ्यो मूर्द्धभ्यः शिरोभ्यो जातेन मा
ल्यरूपमाभरणेन शोभितत्वात् ८८ मनोज्ञेति सर्वेषां मनो जानाति सर्वांतर्यामित्वात् य
द्वा मनोपि ज्ञं यस्याः इति बहुव्रीहिः येमनो न वेद यो मनोंतरो यमयति स त आत्मांतर्या
म्यमृत इति श्रुतेः ८९ माधवीति सुराप्रियत्वात् कुलपूजोक्तकुट्टनीरूपत्वाद्वा श्रुतिसूक्त
कपुष्पाणां पूजायां विधानाद्वा वासंतीहितयेवैवेति मत्स्यसूक्तात् माधवीमदिरायां वकु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ल॰ स॰
टी॰
४८

हत्यामृतिमुक्तकेऽर्थस्तिविषयाः ९० मान्येति मालक्ष्मीरेवान्यासादृशप्रयोगियात्यस्या
उत्पन्नवैवेकेदःफलं ९१ माननीयेति योग्यत्वेऽग्रनीयश्चसर्वैश्चरत्नादित्यर्थः यद्वामा
न्नानेनतेनआनतीयाजीवनहेतुः वाङ्लकात्फर्नेयनीयत्व परमात्मस्वरूपत्वात् नद्धा
नादेवसंसारतिहतेः ९२ महद्गुणेति क्रोदसंभावः यद्वामहत् ततभेदोगुणोगंयस्याः
तस्यप्रकृतिभवत्वात् प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारइतिसांख्यवचनात् ९३ श्रेष्ठेतियोऽह
वैज्येष्ठंचवेदेतिश्रुतौप्राणस्यश्रेष्ठत्वेनोक्तेः सद्रूपत्वात् यद्वाविशेषानपेक्ष्यश्रेष्ठता
भिधानेनसर्वापेक्षश्रेष्ठत्वलाभेनपरमात्मरूपत्वात् ९४ ज्येष्ठेति नक्षत्रविशेषरू
पत्वात्वा॰ ९५ मघेति पूर्ववदर्थः यद्वामघयतिसुखयति तथाच मघशब्दान्मघवापि
मयवक्ष्यहोयाख्यातः कयट्टो ९६ पुष्येति पुष्यसिद्धौनक्षत्रेनिपातः सर्वाणिन
क्षत्राणिस्त्रीलिंगान्यपिकविदृश्यन्ते यद्वा भक्तान् पुष्णातिपुष्या क्रोदसत्वात्कर्तरि
ण्यत् यद्वा पुष्यपानोभावेक्विप् ९७ धनिष्ठेति अविषनिष्ठामिष्टत्व स्वाक्षविष्ठा
धनिष्ठेतिहलायुधः अथवायस्यपुष्टेर्निष्ठाधर्यवसानं पाजेऽसजर्थकः नित्यपूर्णा ४५

46

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तादितिभावः ९८ पूर्वफल्गुनीति पूर्वा चासौ फल्गुनी च तस्या हि विधत्वात् अथवा फल
तीति फल फलते क्विप् तादृशी गौर्वाणी यस्य सः फल्गुः तेन पतीति फल्गुनी नयते क्विप्
नैवैवं विसर्गश्रवणाय पतिः आकारोऽत्र ह्रस्वान्तस्येयं ई तसेदमित्यण् यस्येति त्याकारलोपः
टिड्ढाणञिति ङीप् फल्गुनी चासौ ई चेति व्याख्यानात् तत्र हल्ङ्याब्भ्य इति हलोपस्य हल
भत्वात् सवर्णनीसरूपेति यावत् पूर्वा मुख्या चासौ फल्गुनीति समासः सिद्धमेवोपदा
मैत्रीत्यादिवचनात् अत्र नक्षत्रांशे पूर्वफल्गुन्यां यत्निष्ठा यो च भगवत्याः जन्मैव हेतुः
अन्यत्र कौलतंत्रे चेति विशेषो ध्येयः ९९ रक्तबीजारिहेत्रीति रक्तमेव बीजं सजातीयान्यो
त्पत्तिकारणं यस्य स रक्तबीजः रक्तविंदुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः समुत्पतति मेदिन्यां
तत्प्रमाणस्तदासुर इति मार्कंडेयपुराणात् स एव अरिरिति समासः १०० वाक्प्रमाणपद
सागरपारगस्य लक्ष्मीधराभिधबुधस्य तनूद्भवेन विश्वेश्वरेण विहिते गिरिजाभिधार्थ
चिंतामणौ व्रजति पंचमकोमयूखः ५ आपिंगलाकृतिजटातडितावभाती मूर्द्धे स्फुर
न्नरकपालल सद्वलाका कादंबिनीव नवनीरदनीलदेहा जेत्री पतां भवनपंजरमध्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तं॰ रा॰
टी॰
४८

तारा अथ पंचमशतव्याख्यानं रक्तबीजविनाशिनीति पूर्वेण व्याख्यातं यद्वा रक्तस्य देव-
तासमर्पणीयस्य बीजे कारणभूतो यो विः पदीतेनाशयति बलित्वेनेत्यर्थः पादीपणः क-
व्यमाशाह्या इति कालिकापुराणात् १ चंडमुंडविहंत्रीति चंडो दैत्यांतरे तीव्रे इति मुंडो
दैत्यांतरे हाराविति च विश्वः तयोश्च विशेषणेन कर्मधारयः यदा तायोरती चक्राणि अराः सं-
त्येषामिति विद्युत्सन्नैः तदुक्तं मार्कंडेयपुराणे तत्स्तवे तानि चक्राण्यनेकानि विशा-
मानानि तन्मुखं वभूर्यथार्कबिंबानि सुबहूनि घनोदरं प्रावदन्यत् २ चंडमुंडविना-
शिनीति व्यक्तं यद्वा चंडेती वहृपंचपन्नमुंडस्य शिरः तद्विनाशयति छिन्नमस्तारूपत्वात् ३ र-
क्तश्रीति आर्द्रदन्तमतादीप्तः ४ हवीति लोकसंहारकत्वात् ब्रह्मविष्णुमहरुद्रस्वरूपाणीता:
सदाशिवेति सगुणपरमेश्वरीसृष्टिस्थितिलयात्मिकेति ज्ञानार्णवात् परमात्मा-
रूपत्वात् तथा च श्रुतिः यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था
वेद यत्र सः ५ रक्तश्रीति शोभनाकर्त्री श्राप्युषेतत्र नानारूपत्वोक्तेः यद्वा शोभनावासो-
कर्त्रीयेत्यर्थः कर्तृत्वेकार्येकपादानगोचरकृतिमत्वं शोभनत्वं च जन्यमात्रोपादानगो-

४८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चरकृतिमतस्वरूपं ग्राह्यं कृतिपदार्थैकदेशेकार्ये साकल्यपरत्वग्राहकः स्वशब्द इतिया
वत् ६ विमलेति विशेषेणमेशिवेलातिगृह्णातिस्ववशीकरोतीतियावत् मनोहरत्वा
त्प्रकृतिरूपत्वाद्वा ७ अमलवाहिनीति अमलश्चासौवाहश्चसोस्याअस्तीतिअथवाह
ष्टत्वात् कर्मधारयादपिबंधादसौमत्वर्थीयः अथवा अमलचासौवाहिनीचेतिसमा
सः तथाचपरमेश्वरीध्यानेप्रपंचसारे अश्वारूढाकराग्रेनवकनकमयीवेत्रयष्टिंद
धानेति ८ निर्मलेति निर्गतामालक्ष्मीर्ज्ञानेनवायस्मात्तेनिर्म यद्वामात्तोनिःक्रांता
मिति निरादयः क्रांताद्यर्थेपंचम्येतिसमासः दरिद्रंसंसारिणंवालास्वीकरोति संपत्ति
मत्त्वान्नोभयहेतुत्वादनुगृह्णातीतियावत् ९ भास्करीति यदादित्यगतंतेजइतिवच
नात् नाडीविशेषरूपत्वाद्वा इडामोसोस्थितश्चंद्रः पिंगलाभानुवाहिनीतिस्वरशा
स्त्रात् सूर्यप्रकाशजनकत्वाद्वा येनसूर्यस्तपतितेजसेचइतिश्रुतेः १० भीमेति यो
गिनीविशेषरूपत्वात् यद्वा बिभ्यत्यस्मादितिभीमा भयादस्याग्निस्तपतीत्यादिश्रुतेः भी
मादयोपादानेइतिसाधुः यद्वा भियंसंसारादिजन्यांभीतिंमातिपरिच्छिनत्तिनाशयती

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न॰र॰
टी॰
४८

त्रियावत् श्रियं भक्तानिष्टां भीति मातिजानाति वा तदुपकारकत्वात् यद्वा भा ज्ञाने भाया
इयं भीतिस्तदा भित्याप् यस्येति चेत्यकारलोपः टिड्ढाणञ् इति ङीप् ज्ञानजनकेति या
वत् तादृशी माता ज्ञानं यस्याः भक्तानिष्टज्ञानविशेषजनकं यद्भक्तिरूपं ज्ञानं तद्विष
यस्तदर्थः ज्ञाने विशेषलक्षणा स्वविषयतेन तद्विषयं वग्राह्यं ॥ महिषासुरघातिनी
ति घातयतीति स्वार्थे णिजन्तात् हन्तेर्णिनिः ९ कालिंदीति यमुनायाः कलिंदपर्व
तसंबंधात्कालिंदी संज्ञेति पद्मपुराणे यद्वा कोब्रह्मादिः तद्युक्तमलिंदमिति मध्यम
पदलोपी समासः गृहद्वारमलिंदः स्यादित्यमरः तस्येयं कालिंदीति स्वस्वामिभाव
संबंधः सेवार्थं ब्रह्मादीनां गृहद्वारे वर्तमानत्वादिति परमैश्वर्यसूचनं १० यमुनेति य
मेन यमजेति स्वामी कालिंदी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसेत्यमरः यद्वा यमयति स
मस्तमंतर्यामित्वादिति यमुना यमयतेर्बाहुलकादुनप्रत्ययः यद्वायतिजानातियः
गत्यर्थं ज्ञानार्था इति न्यायात् इण्गतौ अस्मात्स्वार्थे णिच् दणो यणिति यणादेशः मु
निमिव करोति मुनयतीति णिजन्तात्स्वार्थे णिच् णेरनिटीति णिलोपः यस्य मुना यमुने

48

४८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तिसमासः स्वज्ञानवतोमुनिसादृश्यकत्रीतिफलितार्थः ससन्यासीसयोगीचसम्य
क्तःसचब्रह्मविदितिवचनात् ४८ हृद्येति प्रवयास्थविरोवृद्ध इत्यमरः वृद्धेनेसम्भ
नेक्तइतिस्वामी जन्ममात्रापेक्षयाश्वकालदृष्टितितात्पर्यं ४९ भुवनीति इतस्त्रिरि
तिनिप्रत्ययः ततोङीष्पीतिःसत्प्रत्ययांताद्वा यद्वा भुमिश्रणामिश्रणयोरितिपा
ठादमिश्रणमत्रभुषात्वर्थः अविद्यकेप्रपंचसंबंधेसत्यपि ब्रह्मणस्तदोषप्रसक्तिर्नो
स्ति प्रकाशनादिवन्नैवंपरइतिन्यायात् सूर्यादिप्रकाशोयथाजालावच्छेदेनवक्र
त्ववक्रत्वादिमान् यथावा आकाशंकर्णावच्छेदेनवशब्दग्राहकं तद्वदतः करणाव
च्छेदेनैवईशस्यसंसारित्वमितितदर्थः ५० वालिकेति स्वार्थेकः तथावक्ष्यति नेस्त्री
नेपुमान्नस्तिकुमारउतवाकुमारी तेजीर्णोदंडेनवंचसितजातोभवसिविश्वतोमु
खः अनेनवयस्त्रितयेपियोषितांदेवतारूपत्वमुक्तं स्त्रीत्वमात्रस्यपूज्यतावच्छेदक
तावगमात् वालोवायौवनो [illegible] मोहृद्धोवासुंदरींतथा क्रान्तिंतांवामहाधुष्टेनमनसा
विभावयेदिति कालीतंत्रोक्तेः वालासात्षोडशाद्वेतिकामप्रणासेत्त्राकावा इतीपृच्छावि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ना॰ टी॰
४९

49

पानात् षोडशाब्देन युवतीं पीनोन्नतपयोधरामिति वीरचूडामणिवचनात् त्रिपुरा
त्रिविद्यादेविवालात् प्रथमोसूत्रेण इति ज्ञानार्णवात् ८७ कौशल्येति वृद्धेत्कोश
लादादित्यप्रत्ययः सर्वैर्ब्रह्मादयोऽप्ययं मदेशाभावसंभवाः इति कुलचूडामणि
वचनात् तस्याः रामजननीत्वात् अदितिरूपत्वात् स्याश्च सत्यं शतत्वात् त्वं हि यज्जाया
पतिकश्यपो ब्रह्मणः सूनुः कौशल्या चादितिः सर्वदेवमाता सर्वयशस्विनीत्यथ्या
ए जगन्निर्माणशक्तिमत्त्वात् यद्वा कुशलस्य भावः कौशल्यं ब्राह्मणादिभ्या
त्ष्यञ् तदस्त्यस्याः यद्वा कुशलैव कौशल्या स्वार्थे ष्यञ् ८९ कौमुदी कौमुदी कार्त्ति
कोत्सवहेतुत्वात् तथा चोक्तं जितस्त्वशंकरस्त्वत्रजपंलेभेवपार्वतीति ९० माद्रीति
अतिभवति सूत्रेण स्त्रियां तद्राजाकारलोपविधानान्माद्री सुतावित्यादौ मद्रीत्येव या
ठ इति पदमंजर्यां भर्गादित्वे कल्पयित्वा न प्राच्यभर्गादिति निषेध इति दीक्षिताः दी
र्घपाठे आवमते मित्रार्थ्यार्णतत्वाकार्यं यद्वा मदं सुखं तस्यै येजनकत्वसंबंधेनेति
माद्रीसुखजनकेतियावत् ९१ हयतीति भक्तानंदः स्वरोधिकेतियावत् लक्षणे ७२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शतृप्रत्ययः शयानाभुंजत इत्यादिवत् २१ अरुंधतीति महाभारते दानधर्मे कत्तोप्र
त्तिनडुक्तिः धरान्यरित्रीवसुर्यां भर्तुस्तिष्ठाम्यनंतरं मनोनुरुंधती भर्तुरिति मां वि
द्ध्यरुंधतीं अरुंधती सती नानाविति कौमर्मे अरुंधती सती तां तमिति मात्स्ये अरुंध
त्येकभर्तृणामिति हरिवंशे उर्जामाद्रुह मोहद्भाः वशिष्ठं च महेश्वरमिति लिंग
पुराणे पर्यायनेयथाक्रमत्सेवप्रकृतेसंगानिर्भेदेन लक्षणयेत्तिबोध्यं २२ पुरारि
ष्टहिणीति पुरारिरुद्रः त्रिपुरहंतृत्वात् २३ पूर्णेति स्वोत्कृष्टकवंतराभावात्
आप्तकामत्वान्निकृतेः स्वनिष्ठस्वखंडः स्वाभावगोचरेष्वावजित्रतेश्पूर्णांता अप्रतिह
तेच्छत्वेना अथवा दशम्याः पूर्णसंज्ञत्वात्तस्या अकौलिकत्वाडुपादाने २४ पूर्णात्
पेति सर्वदैकरूपत्वादित्यर्थः २५ पयस्विनीति पयः स्यात्क्षीरनीरयोरितिवि
श्वः अस्मायेतिविति तथावतर्पणप्रकाम्यसिद्धसारस्वते कालागरुद्रवोपेतै
विविधैर्गंधवारिभिरिति २६ संपूर्णेवंद्रवदनेति धर्मवाचकलुप्तोपमासमासे य
द्वा चंद्रस्य दर्शवदने चेद्रूपेववर्णेपमाः विधिनिषेधोपदेशेन सर्वाननुग्राहकत्वा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ना॰ टी॰ प॰

त् तथा च श्रुतिः एवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः साम
वेदोऽथर्वाङ्गिरस इत्यादि यद्वा भक्तानां सत्कावप्रवर्तकत्वात् अत्रपवम्पर्थे वङ्ः
श्रीहिः यद्वा संपूर्णं पालितं वेदस्य वदनैश्वर्यं यया वदगतिश्चैर्ययोः एतस्य वाद
रस्य प्रवेशणसनेगागिसृर्ग्यावेदमसौ विष्टनोतिहृतत्रश्रुतिश्रुतेः २७ वालवेदसमप्रभे
ति रक्तवर्णत्वात् अथवा वेदकलावन्निर्दोषाप्रभामानरूपप्रकर्षवती भाज्ञानेयस्या
सर्वविषयकप्रमाश्रयत्वात् इत्यर्थः २८ रेवतीति नक्षत्ररूपत्वाद्धलभार्यात्वाद्वाग्रही
विशेषरूपत्वाद्वा तथा चारण्यकपर्वणि स्कंदोत्पत्तौ अदितिं रेवतीमाहुर्ग्रहस्तस्या
स्तु रैवतः सोपि वालान्महाघोरो बाधते वै महाग्रहः रेवती हलपत्न्यां स्यात्ताराभेदेग्र
पिमातृषि इति विश्वः २९ रमणीति रमयतीति सर्वसिद्धिदातृत्वात् आनंदब्रह्मणा
विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति श्रुतेर्वा ३० चित्रेति चित्राप्रकृत्यपन्नरत्नाप्सरोहिभे
देषु कर्बुरे वाभिधेयवदिति विश्वः यद्वा प्रकृतिरूपत्वात् अजामेकां लोहितशु
क्लकृष्णां वह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपामिति श्रुतेः यद्यपि रजः प्रभृतिशुक्लादि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नादिरूपेनास्ति तथापि रंजकत्वप्रसक्तत्तावरक्तत्वसाम्यात् उपचार इति संक्षेपः वेदांतिनस्तु

तेजोजलान्नानां रक्तशुक्लकृष्णवर्णत्वसाम्यादव्याकृतदेवतापरमिदमित्याहुः ३१ चित्रां

बरविभूषणेति नानाप्रकाराणि अंबराणि भूषणानि च यस्याः अंबरं वाससि व्योम्नि इ

ति विश्वः परिष्कारो विभूषणमित्यमरः यद्वा चिद्धाने तेजायतेरत्नानीति चित्रं अंबरं व

स्त्र आकाशपदेनापि ब्रह्मनिर्देश्यं ब्रह्मस्थापनात् तदेव विभूषणं यस्याः तदात्मक

त्वात् भूताकाशवारणाश्चित्रेति विशेषणं तानहमत्वतात्पर्यकं ३२ वीणेति वी

णा तद्धि विधा प्रोक्ता श्रुतिस्वरविशेषणादिति संगीतदर्पणः उक्तं च संगीतपरिणामे देवो

मूर्तिरुमापतिः करभकश्रीमान् मुकुंदः स्वयं देवः पद्मभवो गिरीन्द्रदुहिता सत्यं च नित्यासः

स्वयं ३३ वीणावतीति मातंगीरूपत्वात् आस्फालयंती कलवल्लकीं तां मातंगिनीं म

हृदये भजिनोव इति शारदातिलकात् अथवा नीलसरस्वतीभेदत्वात् तथा च वक्तव्रि

शाद्वरतनत्वं चमकाद्रावीचक्रामणी वक्त्र वाङ्मयी सौम्या वीणावादनशीलिनी मि

त्यादि ३४ पिबेति विद्या हि द्विधा परा ऽपरा च कर्मरूपा अभ्युदयफला प्रथमा ब्रह्म

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ना॰र॰
टी॰
५२

ज्ञानहेतुत्वेमुक्तिफलाद्वितीयेनिस्पृहे शारीरकमीमांसायांतथ्याचार्यवर्णेमुंड
कोपनिषद्वाक्ये तत्रापराऋग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षाकल्पो
व्याकरणंनिरुक्तंछंदोज्योतिषमिति अध्ययनाय मधिगम्यतेयत्तदद्रेश्यमग्रा
ह्यमित्यादि २५ यशोदेति यशःकीर्तिःसमज्ञाचेत्यमरः भक्तानांकीर्तिदातृत्वात्
नंदगोपगृहेजातायशोदागर्भसंभवेतिभगवदुक्तेस्तत्कन्यात्वाद्वा २६ यशस्वि
नीति सर्वप्रसिद्धमहिमत्वात् तदुक्तं तमेवैकंजानथात्मानमन्यावाचोविमुंचथ
ति २७ नवपुष्पसमुद्भूतेति नवंअपर्युषितमितियावत् अपर्युषितनिदिष्टैः ब्रीहि
नैर्जन्तुवर्जितैरितिवचनात् तेनपुष्पेणकल्पविहितेनसमुद्भूतेति पुष्पाभूताजाता
प्रीतेतिभावः परंज्योतिः पुष्पगतंपुष्पेणैवप्रसीदतीतिकालिकापुराणात् २८
नवपुष्पात्सवेति पुष्पोविकासेकुसुमेस्त्रीणांरजसिवस्मृतेतिविश्वः स्त्रीरजसाउ
त्सवोयस्या यद्वा नवपुष्पेतिबहुव्रीहिणास्त्रीग्रहणं तथाउत्सवोयस्याइतिबहुव्रीहिः
तथावर्गायवर्ततेत्रे पृथ्वीमृतुमतीवीक्ष्यसमहस्वपदिनित्यशः तदावादीमसिद्धोतहतः सि

५१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तितलं व्रजेत् कालीतंत्रेऽपि कुलागारे पुष्पितायाः दृष्ट्वा जपति यो नरः सुंदरैकप्रमा
णेन साधकस्य स्थिरमानस इत्यादि पृथ्वीपदेन स्मरमंदिरग्रहणं मिनिकल्पलतायां ४९
उत्सवेति उत्कृष्टः सवो जपपूजादिरूपो यज्ञो यस्याः सा उत्सवा यद्वा उत् इति त्यजतीति उत्
दकारोपधायां क्विपि ऋस्य संयोगान्तलोपः स्पष्टं चेदं प्रत्याहाराह्निके महाभाष्ये सूत्रे
ऽपृक्तप्रत्यये सर्वउत्यादिः उत् त्यागकर्मा सवो यस्याः सा उत्सवा अनादिरूपा जन्मरहि
तत्वात् ५० नवपुष्पस्रजेति पुष्पशब्देन कमलानां परामर्शः वचनानुरोधात्
विराजमानामसितोत्पलस्रजाद्युपनिषद्दर्शनात् भागुरिमते टाप् ५१ मालेति
मां लक्ष्मीं भक्तेभ्यो लाति ददाति तथा चांद्रमते लाधातोरपि दानार्थत्वात् यद्वा मेः
शिवं अलति भूषयति तथा यद्वा मालेव माला अतिरम्यत्वात् ५२ माल्यभूषणभू
षितेति शिरोमालालंकृतत्वात् सद्यः छिन्नगलद्रक्तनृमुण्डैः रक्तभूषणैः अन्यान्य
केशग्रथितैः पादपद्मप्रलंबितैः पंचाशद्भिर्महामालाशोभितां भुवनेश्वरी तंत्रचूडा
मणिवचनात् ५३ नवपुष्पसमप्राणेति तथा वीरचूडामणौ लतापुष्पं समं हृत्सकु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न॰ र॰
टी॰
५२

लक्षमेन तथोद्धरेत् नागवल्यादले शुद्धे लताक्तेचैव होमयेत् अयुतं वसहस्रं वा शतं
मष्टोत्तरं चैव वा होमयेद्बुधः तेन त्रैलोक्यं वशमानयेत् तस्य प्रत्यक्षतो याति सारंगी
णाववाहिनी ४४ नवपुष्पसमस्तकेति कुलपुष्पप्रसादेन यथा प्रीतिरजायतेति कु
लचूडामणिवचनात् ४५ नवपुष्पात्मिकेति अतिप्रियत्वसूचनार्थं तदात्मकत्वोक्तिः
अथवा नवपुष्पा या योषित्तद्रूपेत्यर्थः तदुक्तं कुलचूडामणौ रजोयुक्ता समासा
यतः स्त्रीत्रिस्त्विष्टदेवता पूजयित्वा महारात्रौ त्रिदिनं प्रजपेन्मनुं लक्षपीठफलं दे
वि लभते नात्र संशयः ४६ पुष्पेति पुष्पमस्त्यस्या इति व्युत्पत्तेः नीलपद्महस्तत्वात् इ
न्दीवरकत्रिकर्पर भजेति फेत्कारिणीतन्त्रात् ४७ पुष्पस्रजविभूषणेति व्याख्यानं
वर्तिपदार्थं ४८ नवपुष्पगुणोपेतेति नवपुष्पस्य गुणैस्तद्विषयके ख्यादिभिर्युक्तत्वा
त् ४९ नवपुष्पोपशोभितेति पूर्ववदर्थः तस्य प्रत्यक्षतायाः पुत्रकवाक्याख्या ५० नवपु
ष्पप्रियेणोभितेति पूर्ववत् सेतिस्पष्टं नवानूतनाविलक्षणाः प्रीतिविषयीभूताः पुष्पप्रिया वीर
साधकायस्या इति यद्वा नवे उपादेये पुष्पे येषां ते प्रिया यस्याः ५१ प्रीतेति प्रीणातिपू

52

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

जादिनासंतोषयतीतिश्रीः कर्त्रीरिक्रिय तेनइत्याश्रामा भक्तिमात्रगम्येतिभावः मामेवये
प्रपद्यंतेमायामेतांतरंतितेइतिवचनात् मामनाश्रित्यतत्तत्त्वमित्यादिवंद्यमाणक्रमेश्वरा
णवचनात्च ५२ प्रेतमंडलमध्यगेतिपरेतप्रेतसंस्थिताइत्यमरः चत्वरंदिक्पशावामंडाश्रि
तोगारास्थिभूषणाः तन्मध्येभावयेद्देवींयथोक्तध्यानयोगतः इतिगांधर्वतंत्रात् कु
लपणसंप्रदीपायस्यइतिबहुव्रीहिः अन्यथासीताउपपत्तेः ५४ कुलमार्गप्रवर्द्धिनीति
श्रुप्रकाशपत्रायश्रुपकत्रसर्वसिद्धिदत्यादिसमुत्कर्षद्योतनायप्रशाहः कुलद्रव्यंकुल
द्रव्यंकुलश्रजांकुलेनदपं गुर्हंकुलपतिंवापिकुलमालांकुलाकुलं कुलचक्रंकुलध्या
नेसर्वध्यानप्रकाशयेत् इतिकुलचूडामणिवचनात् ५५ श्मशानभैरवीति श्मशानस्थि
तत्वात् वीरचूडामणौकालीप्रकरणे घोररूपामहारौद्रीश्मशानालयवासिनी श्म
शानस्थामहारौद्रीमहाकालोदिगंवरइत्युपक्रम्य विपरीतरतांतत्रकालिकांहृदयोप
रीत्यादि श्मशानारण्यदेशेन स्थापयेद्भैरवंहरं इतिपंचरात्रोक्तेश्च नदीतीरेचत्वरेवैरी
रथ्यायांचवनेष्वच स्थापितात्रभवेद्देविसर्वकामार्थसिद्धिदेति कल्पतरौदेवीपुराण

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त॰ र॰
टी॰
५३

त्र ५८ कालभैरवीति श्मशानाधिपतिं यस्माद्भैरवं कालभैरवं इत्यादिवीरतन्त्रे तस्मैवे
पितात् तदुक्तं काशीखण्डे कालिकालं कलयति सदा काशीनिवासिनां अतः ख्या
तिं परां प्राप्य कालभैरवसंज्ञितो ५९ भैरवप्रियेति काशीखण्डे सदैव यस्य भक्तेभ्यो यः
महतः स्वदारुणाः भीरुतां परमां प्राप्तास्ततो सौ भैरवः स्मृतः तथा विश्वं भर्ति समस
र्थो सि भरणाद्भैरवः स्मृतः श्रीहयशीर्षपञ्चरात्रे सर्वदानवनाशाय दैवैरभ्यर्थितो हर
श्चकार भैरवं रूपं सर्वपापहरं नमस्कृते कुलचूडामणौ भैरवीभैरवात्मानं भावयेद्यदशे
षतः श्राद्धे विवाहे दाने च स्नाने चोग्रप्रपूजने एवं विना परे देव प्रसीदामि न संशयः अथ
वा ऽ सितांगादिभैरवाः प्रिया यस्याः ते च काशीखण्डे रुरुश्चण्डो ऽसितांगश्च कपाली क्रो
धनस्तथा उन्मत्तभैरवस्तद्वत् क्रमात्संहारभीषणौ अथवा ज्ञानार्णवोक्ता दशाग्रा
स्याः हेतुकं चैव वेतालं तन्मध्ये त्रिपुरान्तकं अग्निजिह्वं च कालाग्निं तथैव च कपालिनं
एकपादं हेममन्त्रं पञ्चमं हाटकेश्वरं दशसंख्या महादेवि भैरवा मातृमण्डले अथवा वटुकभै
रवो ग्राह्यः तथा च कुलार्णवे पावन्तो वटुकं दयात्तावन्नैव महेश्वरि तर्पयन्ति देवताः सर्वा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वयंतिस्मरणादपि ५८ गुणानंदभैरवीति गुणत्वेनआनंदभैरवीत्वस्याः तथाचत्ता
नार्णवे ध्वभिरभ्यर्च्यमंत्रैस्तुयजेदानंदभैरवं इत्यादिकलशप्रस्तावे अत्रयोदसत्वाद्रूपः
सिद्धिः यद्वा आनंदभैरवस्यपत्नीआनंदभैरवी गुणत्वेनतन्निष्ठागतनिरूपकत्वेनसंबंधे
नानंदभैरवीतियोगविभागात्समासः ५९ ध्यानभैरवीतिध्यानेनाख्याते तत्रभैरवीभी
षणरूपोक्तेः महाभीमामितितंत्रचूडामणावुक्तत्वात् ६० पुरभैरवीति तथाचवरा
हपुराणे संहारिणीतिसादेवीकालरात्रिःप्रकीर्तिता तस्याश्चानुचरादेवायाश्चसं
ख्यातकोटयइत्यादिनातज्ञोजनप्रार्थनेरुद्रवाक्यं निवासिष्यंतिदेवेशितथान्यानातरा
रिकाः गृहेदेवेतडागेवाप्यघानेषुवर्द्धवैत्यके इत्यादि यद्वा प्रयोगविशेषेणनगरादि
क्षोभणात् तदुक्तं फेत्कारिण्यां यत्रहानिर्चेनागारेग्राममध्येततस्तयइत्यादि
तत्रस्थितापुरक्षोभंकुर्यात्कामरूपापरइतिकुलचूडामणिवचनात् ६१ मायाभै
रवीति काम्यप्रयोगविशेषेणललितादिरूपेणमायासंपादकत्वात् तदुक्तंका
दिमते रक्तगोधावरालेयमालाभूषितविग्रहः उग्रानेनिर्जनेदेविचक्रेसंचिंतयज्जये

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न् कल्हारचंपकाशोकपाटलाशनपत्रकैः सिद्धद्रव्यसमोमैनेर्मायाः सिद्धोनिमा
सतः यासांप्रसादलाभेनकामदृग्योभवेन्नरः यद्वा मायाच्छन्नानेनस्यभैरवीतन्त्रा
प्राकत्वानविषयत्वात् भिद्यतेहृदयग्रंथिः छिद्यंतेसर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यक
र्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरे इतिश्रुतेः ८२ सौम्यभैरवीति नीलसरस्वतीभेदो
नेरसौम्याचासौभैरवीचेत्यर्थः भैरवीतिशुयोगार्थेदेवीवाचकत्वात् तथाचवी
रचूडामणौ चतुर्वाहुधरांसौम्यामित्यादि ८३ लोकभैरवीति लोकसृष्टिहेतु
त्वात् तथाचज्ञानार्णवे ब्रह्मांडशक्तिनिर्माणेजायतेशक्तितः प्रिये ज्ञातएवम
हेशानिब्रह्माण्येतोनसंशयः ८४ सुविद्याभैरवीति तद्भेदत्वात् तदुक्तंवीरचूडा
मणौ एवंयोभजतेदेवीमहानीलसरस्वतीं गद्यपद्यमयीवाणीतस्यगंगाप्र
वाहवत् कालीतंत्रेपि न्यग्रोधरलतापुष्पमधुनेयस्तुसाधकः प्रजपेत्सभ
वेत्सद्योविद्यायाः वल्लभः स्वयं तस्यदर्शनमात्रेणवादिनकुंठिताः मताः गद्य
पद्यमयीवाणीसमायातस्यजायतेइत्यादि ८५ नीतिभैरवीति नीतिर्नयनेश्वा ५८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कर्षणमितियावत् भावेक्षिप्य तथाच कुलचूडामणौ कुलाकुलजपैकतानासमानय
तितल्लक्षणात् श्मशानयाजनहृदस्थनदीपर्वतवासिनी द्वीपान्तरसहस्रेषु रात्रिदिनातिग
डादिभिः ६६ गुणभैरवीति विद्यादिसर्वगुणहेतुत्वात् इमामधीयानस्त्र्यकाग
मपुराणकाव्यादिवागधीशो भवतीत्याथर्वणब्राह्मणात् ६७ संमोहभैरवीति संमो
हनादिकरत्वात् तथा वामकेश्वरतन्त्रे आकर्षणे वशीकारे मारणे उच्चाटने तथा स्तम्भ
ने मोहने चैव द्रावणे भ्रामणे तथा वागीश्वरत्वे च धनेश्वरत्वे इत्ययमेव च वज्रवल्ल
भतो वापि सर्वस्य प्रियदर्शिता सर्वाणि विवर्तेत देवत्वमपि चैव हि ६८ पुष्टिभैरवी
ति पुष्टिरूपा भैरवी देवीत्यर्थः खड्गहस्ता महारूपा चर्ममुद्गरधारिणी ग्रस्थात्
फास्वरूपाढ्या पुष्टिरेवंविधा भवेत् इति चतुःषष्टिध्याने देवीपुराणात् ६९ तु
ष्टिभैरवीति तुष्टिं सम्पूजयेद्देवीं कैलासोपरि संस्थितां पाशाङ्कुशवरां सौम्यां
पद्मस्फटिकधारिणीमिति देवीपुराणात् ७० हृष्टिस्थितिभैरवीति तदुभयका
रणत्वात् श्रूयते च श्रूयते योऽत्रैव प्रभवः स एवाप्ययइति ७१ हृष्टिभैरवीति सप

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न॰र॰
टी॰
५५

व्यद्भैरवीरूपेणतथात्वात् निश्चितनोपि देवेशि तदा त्रिपुरदेवता समाराध्याऽभवत्का-
मो सृष्टेस्तु परमेश्वरीति निनकल्पे ज्ञानार्णवात् ७२ स्थितिभैरवीति लोकपालनहेतु-
त्वात् तथा च रुद्रभैरवीप्रस्तावे ज्ञानार्णवे एतामाराध्य देवेशी महात्रिपुरसुंदरी पा-
लकोभूत्विश्वलोपि प्रेतनात्स्वरवंदिते योगनिद्राकलोदधिप्रेतत्वं न तस्य निश्चले न
ज्ञानेन स्वयं शाक्ति रमत्कवलपदेनेति यद्वा स्थितिर्लोकमर्यादा तद्धेतुत्वात् तथा
च श्रुतिः एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदा यद्वा तत्र भैरवी भयजनकत्वसाधा-
र्म्यात् तथा च श्रुपते भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादग्निश्च वायुश्च मृत्युर्धा-
वति पंचम इति ७३ पुंडरीकाक्षरहिणीति पुंडरीकवदाक्षिणी यस्याः सौ पुंडरीकाक्ष
दैत्यारिः पुंडरीकाक्ष इत्यमरः ७४ पुंडरीकाक्षवल्लभेति स्पष्टं उभयत्रापि श्रीकंठ-
भाविहृदये ककृताधिवासा गौरीनमेव शशिमौलिकृतप्रतिष्ठेति मार्कंडेयपुराणे य-
द्वा पुंडरीको व्याघ्रः श्वेतमिंद्रियं मनोरूपं तद्रूपं रूहमस्त्यस्याः सिंहारूढेत्याङ्क म-
नोनिवासत्वाच सिंहपृष्ठसमाश्रितामिति मुंडमालावचनात् वमकुक्षिरवक्रंचपदे वाः

55

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सिंहंप्रदर्शयेत् इति मात्स्याच्च पुंडरीकाक्षपदेन पद्मबीजग्रहणं तद्वल्लभत्वच्च तैर्जप
मालाविधानात् यदेव जलस्थितानां च विषयं सर्वसिद्धिदं पद्मबीजैश्च शंखैर्वा श्रीकामो
जपमाचरेदिति नारदपंचरात्रात् पद्माक्षमालारचिता यशोलक्ष्मीप्रजायते इति समया
चारवचनाच्च मंत्रदेवप्रकाशिकायामपि पद्माक्षाः पुष्टिलक्ष्मीदा इति यद्वा पुंडरीकस्य
व्याघ्रस्य श्रेष्ठत्वाच्च वह्नावलिरूपं तत्प्रियत्वात् तथा च कालिकापुराणे सिंहस्य शरभ
स्याथ व्याघ्रगात्रस्य चर्पणेन तैः देवीतृप्तिमवाप्नोति सहस्रं परिवत्सरान् तथा सिंहव्याघ्र
नरं वापि स्वगात्ररुधिरं तथा न दद्याद्ब्राह्मणो नित्यं महादेव्यै कथंचन सिंहव्याघ्रनरान्द
त्वा ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् इति पुंडरीकं सिताम्भोजे सितछत्रेपि भेषजे कोशकारान्तरे
व्याघ्रे पुंडरीकोग्निदिग्गजे इति विश्वः ७५ आनंदसुंदरीति इदानीं त्रिपुराहृदयन्तृपत्नेउ
कान्तृतीयभेदमयत्वाच्च सुंदरीप्रकम्पते आनंदयतिरसाविष्कारेणेत्यानंदः कामः
संसारेपटलांकुविंडच पले सारपदे केशवमिति कामधुगाख्यात् तत्स्वरूपिणी सुंदरी
त्रिभुवनतास्यतरा त्रिपुरेणका तथा च मंत्रसंकाशज्ञानार्णवे पत्नामपस्पदेवशिकामः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न॰र॰
टी॰
५८

५६

सर्वांगसुंदरः कामराजो भवेदेवेति निर्मयं ब्रह्मरूपिणी यद्वा ब्रह्मास्वरूपत्वात् ध्यानेदं ब्रह्म
णोरूपमिति श्रुतेः ७९ वीरसुंदरीति वीरशब्देनात्रेदिनः परामर्शः तस्य वीरकस्य संतता
त् अत्र मात्स्यकथा प्रवेषश्चायं देवीशापा मरुविः स्वकालिमपरीहासकुपाते परिमकु
त्र तत्र तपस्यित्त्वे गतवती हिमागिरेर्देवता ह्यस्य वीरकमेगनानंतरनिषेधार्थ्यं तस्यादिः स्वरू
पिवास्वरूपेण धकजो विविधशस्त्रविशेषअस्त्रस्य मायावलात् शैलस्य तषिदेवताविषय
याथ्यार्थ्यानभिज्ञाहरामस्य सैन्ये स्त्रांतरयानमाहसरुषा शापमस्त्रयावीरकः पाषाणत्वमवा
प्स्यहीति च तपाभ्रयः समायात पायस्यादैन्यवचनिशम्य दयया शैलादिसंज्ञः कृतः तथाव
स्तानां एवेतद्वारप्रहात्य वंद्देत त्रैवैसंपूज्य कामराजेन ततः परं हिताचेद्रमसुखेकुयोद्धि
वेयं नंदिपूजिता अथवा वीराणां सुंदरीत्वियत्वात् तथा च वीरचूडामणौ एकोनेचत
ष्यारण्य पर्वते च चतुष्पथे श्मशाने च वसेन्नित्यमेतद्वीरस्य लक्षणमित्यादि ८० स्थि
तिसुंदरीति स्थितिशब्देन वाग्रहणं नामरूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनेन वेदशब्देभ्य एवा
दौ निर्ममे परमेश्वर इत्यादिस्मृतेः शब्दविशेषोच्चारणदेवादीनां ईश्वरेण सृष्टत्वात् तथा

५८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वक्त्राणि: एतद्ध वै प्रजापतिर्देवानसृजतोऽसृग्रमिति मनुष्यान् इंदव इति पितॄन् ति
रःपवित्रमिति ग्रहान् आशव इति स्तोत्राणि विश्वानीति शस्त्राण्यभिसौभाग्य इति प्र
जा इत्यादि एते असृग्रमिंदवस्तिरःपवित्रमाशवः विश्वान्यभिसौभगा इत्यस्या ऋचः
पदैर्देवादीन्स्रष्टा समसर्जेत्यर्थः ७८ गुणानंदसुंदरीति अदति वक्त्राणीति अंदः अदि बंधने
पचाद्यजेनः ततो नञ्समासः गुणानामनंदः स्वस्मिन्सर्वेयाचटकः कोथन इति यावत्
क्रोधश्चक्रमेत्येषामप्यवढमतो भवतीति हारीतवचनात् एवं चार्थंदणा दुर्वाससो ला
भः तथा च तत्प्रकरणे ज्ञानार्णवे दुर्वाससा पुरा देवि निष्फला पूजिता परा अथवा गुणे
षु गुरुरूपाकरणेषु तन्तन्त्रामोत्तरंय आनंदशब्देन सुंदरी तेषां तथा पूज्जो विधानात्
तदुक्तं वीरतंत्रे आनंदनाथशब्दांता गुरवः सर्वसिद्धिदाः ७९ कालसुंदरीति संहार
कत्वात्कालशब्देन रुद्रोपादानं तथा च ज्ञानार्णवे शृणु देवि प्रवक्ष्यामि वक्त्रः कूटावुष्णं
करीमिति प्रक्रम्य वक्त्रः कूटा महाविषाणे करेण प्रपूजिता अथवा कालवर्णा चासौ सुं
दरी चेत्यर्थः ८० गुणसुंदरीति गुणानत्रयः शौर्यप्रायाः संत्यस्मिन्निति युतस्मात् गत्स्यः त

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ल॰सा॰
टी॰
५८

उक्तं तत्रैव श्रृणु देवि प्रवक्ष्यामि लोपामुद्राभिदां परां इत्युपक्रम्य अगस्त्योपासिता विद्या
त्रैलोक्यक्षोभकारिणीति यद्वा गुणशब्देन तत्पुरुषस्तु रूपादाने तथा च महिषमर्दिन्यां मा
तस्य खेटकं शूलं चापं च पाशमंकुशमेव च पाशं कोदंडमित्युक्त्वैवमेव त्रिगुणमयांकुशं पुरु
ष्पबाणानिति प्राणप्रतिष्ठाध्यानोक्तेः ८० मायासुंदरीति मायालक्ष्मी यातिशयविषयत्व
संबंधेति मायाः दुर्वासा इतियावत् तेन लक्ष्मीस्त्रैलोक्यान्निर्वासितेति विष्णुपुराणे याते:
क्षिप्ते तेन तदुपासितभेदोपादाने तदुक्तं तत्रैव कामराजाख्यविद्यायास्त्रिकूटेषु व
दानने यास्थितास्तवनेशानीधियाकुरुवदानने विंदुहीनानादहीनादुर्वासपूजिता
भवेत् यद्वा मायादेवताविषयकं ज्ञाने तेयातिशयप्रीतिमायाः देवतास्वरूपाभिन्नः त
स्याः सुंदरी विषये तवेद्यानिवर्तकत्वात् ८१ सौम्यसुंदरीति सोमस्येयं चंद्राराधितत्वात्
उक्तं हि तत्रैव सहाद्यं वाग्भवे दीतिप्रक्रम्य चंद्राराधितविद्येयं भोगमोक्षफलप्रदेति
यद्वा उमया उमा लेते नदेवस्त्रौम्यस्वार्थेष्यञ् तेन तत्त्वं सौम्या चासौ सुंदरीति पुष्य
वर्णीत्यर्थः अतसीपुष्पवैशिष्ट्यस्यापि तत्रैव विवक्षितत्वात् ८२ लोकसुंदरीति लो

५८

57

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कोऽस्यस्य लोकपालत्वात् इतीन्द्रपरामर्शः तथा च ज्ञानार्णवे कामराजाख्यविद्यायाः इत्यु
पक्रम्य इन्द्राराधितविद्येयं सर्वसिद्धिफलप्रदा यद्वा लोकेषु सुन्दरी आत्मरूपत्वेनानौ
पाधिकप्रेमविषयत्वादित्यर्थः ८४ विद्यासुन्दरीति वित्ज्ञानेनतयायातीति पूर्ववत्समा
स्रागल्पग्रहमेव तदुक्तं तत्रैव कामराजाख्यविद्यायास्तार्तीयं सहरस्थ जिते शक्तिबी
जे सहायेस्याद्यागाहल्पस्वप्रपूजिता विद्यारूपा सुन्दरीति वा सरस्वतीरूपत्वात् सेय
यमन्तरमप्राप्राय इत्युपक्रम्य वेदितव्या महाराज्ञीति महाभाष्यकारवचनात् ८५
नीतिसुन्दरीति नीतिशास्त्रवक्तृत्वान्मनोरुपादाने कामराजाख्यविद्यायाद इत्युपक्रम्य
वेदाद्यैस्तृतीयेस्याद्द्वितीयेयं मनुपूजिते ति ज्ञानार्णववचनात् यद्वा नीतिः प्राप्तिः तद्रू
पात्सर्वव्यापकत्वात् आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति श्रुतेः ८६ गुणसुन्दरीति गुणाः
सत्वादयः सत्यस्य देवत्रयीरूपत्वादिति सूर्यग्रहः त्रयीमयः यात्रिगुणात्मधारिणे
इतिनन्मेत्रलिंगात् तदुक्तं लोपामुद्राख्यविद्यायाः इत्यारभ्य एषा विद्या वरारोहे त्रि
पुरा सहरसपूजितेति तदेवं द्वादशविद्यासुन्दर्युक्ता उक्तं दिज्ञानार्णवे एभिर्द्वादशभि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न॰रा॰
टी॰
५८

ख्यानेमंत्रैरुत्सरवेदिने द्वादशांतेस्थितादेवीपरब्रह्मस्वरूपिणी राज्ञीयेसर्वेविधानां
सर्वाम्नायैर्निषेविताइत्यादि ८७ १२ द्वादशैवावबलुसुंदरीपदान्यत्रपूर्वपदभाजिसंति
यद्वातन्मयात्रिपुरसुंदरीभिदोतत्समानगणनाः प्रदर्शिताः माल्लिकाहाररसिके
ति मल्लिकाविचकिलेविचकिलइतिहलायुधः हारपदस्यमुक्तावलीमात्रवा
चित्वेपिसायपदस्यमाल्यामंत्रार्थत्वात् मल्लिकात्रितयमिति विहितपुष्पप्रकरणेसत्त्व
सूक्तात् उक्तंचभविष्यपुराणे स्रगंधपुष्पैर्योभक्त्यापूजयेदपिचंडिकां मालत्यावा
मल्लिकयामोऽश्वमेधफलंलभेत् तथा प्रत्येकमुक्तपुष्पेणदशसौवर्णिकंफलं
स्वगिभश्चनृपशाहृतातदेवद्विगुणंभवेत् ८८ माल्लिकाहारशोभितेति सर्वेणव्याख्याते
यद्वामल्लिकाः हंसविशेषाः मल्लिनेर्मल्लिकाख्यास्तेइत्यमरः तन्मयश्चासौहारावलिस्तू
पः तत्प्रजिजनकत्वसाधर्म्यात् तेनशोभितासत्यष्टेतिपावतः कपोतटिहिभहंसबकवा
केचलावकमिति वलिप्रकरणेमहाकालसंहितावचनात् यद्यपिमल्लिनेर्ध्वंचुवरणे
शोभितामल्लिकाकाराद्ताः शुक्लापांगतादितिदीरस्वामिनाव्याख्याते तथापिमल्लि ५८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

काशाद्दोषसः मल्लिकातृणमम्लायमानमत्यात्रभेदयोः मल्लिकोऽहंसभेदे पीति विश्वदर्शे
नात् ८९ नवचंपकवर्णाभेति नवचंपकेनतुल्यंतस्य वर्णः यिश्चगात्रे तद्वदाभावस्याः अ
न्यथावर्णपदयोनरूप्यायतेः नवदुर्गामंत्रे वेदं स्तेयं हेमप्रस्थामिंड खिडान्नमौलिमितिप्र
पंचसारात् ९० नागकेसरशोभितेति वांपेयः केसरो नागकेसर इत्यमरः नाग्रियाणि के
सरवेति पुष्पाणि यस्येति स्वामी रक्तपुष्पे बिल्वपत्रे नागकेसरमेव चेति मेढमालावचना
त् ९१ जवाकुसुमसंकाशेति ओड्रपुष्पं जवामतेति विश्वः तत्यसंकाशनीकाशेत्युप
मायस्लावेंदंडी ९२ जवाकुसुमशोभितेति रक्तपुष्पमित्युदाहृतवचनात् जवाकुसुमहो
मेनकुंकुमेनाद्दीवशीभवेदिति वीरचूडामणिवचनाच्च ९३ प्रियेति इगापधत्वात्प्रीतिकप्रत्य
यः आत्मस्वरूपेत्यर्थः ९४ विष्णोः प्रियंकरीति क्षेमप्रियभद्रेति खिचू भगिनी वासुदेव
स्यत्युक्तेः ९५ दानवेंद्रविनाशिनीति दनोरपत्यानि दानवाः अपत्यार्थेण् ९६ ज्ञानेश्वरी
ति ज्ञानस्य कैवल्यकारणस्येश्वरी तमेव विदित्वामृत्युमेति इति श्रुतेः उक्तं हि कूर्मपुरा
णे भगवता मामनाश्रित्य न भवेत्सभाव विमलेश्रिवे ज्ञायते न हि राजेंद्र ततो मां शरणं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त॰रा॰
टी॰
५९

59

व्रजेति ॥ [illegible]ानन्ददात्रीति विवृतप्रायं यद्वा ज्ञानानातीति त्तः उग्रमयत्वाप्रीकि ब्रह्मनिकाःप्र
त्ययः तासां ब्रह्मनः प्राणाजीवनमिति यावत् तस्य दात्री स्वभक्तस्य चिरजीवनहेतुत्वात् त
दुक्तं फेत्कारीये विद्यावेदमवाप्नोति कीर्तिमायुः सुतान् बहून् । निवासः श्रीसरस्वत्यो
र्यत्र स्यात्सलिलस्य तोमनुः ४८ ज्ञानानन्दप्रदायिनीति तत्त्वज्ञानजन्यध्यानेन यो मोक्षः यद्वा ज्ञा
नानन्दं नित्यकर्मेषाद्ययः तत्स्वरूपं ब्रह्मेति वेदान्तिनः स्पष्टमपरं तदुक्तमाथर्वणब्राह्मणे
य एतां मन्त्राणां प्रणोतां जटाधारिणीं सर्ववेदमयीं सर्वार्थदां जपति स्मरणं तिचिंतयति ध्याय
ति गुरुमुपास्ते स नामस्त्वानां प्रणोतां जटाधारी चतुर्वर्गफलभाग्भवति निर्लेपो निष्कल
को निर्द्वन्द्ववर्जितो विगतज्वर इत्यादि तथा कूर्मपुराणे भगवदुक्तिः तेषानित्याभिमुक्तानां
मायातत्त्वं समुत्थितं नाशयामि तमः कृत्स्नं ज्ञानदीपेन नो चिरात् नेत्रतिर्हि तत्त्वमसा
ज्ञानेनैकेन तन्मया सदानन्दास्तु संसारे न जायन्ते पुनः पुनः ४९ गुणगौरवसंपन्नेति
पूर्वपदार्थप्राधान्यमिति भाष्यकारादिप्रयोगाद्गुणेन षष्ठीसमासनिषेधोऽनित्य इति कै
यटेन व्याख्यानाद्गुणानां गौरवमिति समासः गुणानां ब्रह्मसंबंधीनां इत्यर्थः तथा चक्रुति : ५९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप इति ५ वाक्यप्रमाणपदसागरपारगस्य लक्ष्मी
धराभिधबुधस्य तनूजवेगविशेषप्रेरणविहिते गिरिजाभिधार्थचिन्तामणावजतिषष्ठमयू
खपद्यः ९ घनमोहतमाकुदानिदानेन न खवेद्रोत्कर ---- माप्यमाने न जहातु कदाचिद्वो
ग्रतारे चरणेंदीवरमन्त्रमंत्रराज्ञा १ अथ षष्ठपद्यं व्याख्याने गुणशीलसमान्वितेति गो
ड्ःधातोः संपदादित्वाद्भावे क्विप् तेन गोपदमभावपरं गुणानां गीयमभावं लाति गृह्णा
ति गुणशीलः ततो भावप्राधान्यमाश्रित्य गुणशीलत्वं गुणभावं स्पति नाशयति गु
णशीलः सः घातकर्मणीत्यस्मात्कप्रत्ययः स वासौ मन्त्रमंत्रश्चेति तेन इता प्रमादेव तानां स
वेषेनेत्यर्थः तद्रुक्ते फेत्कारीये न कदापि भवति मूर्खो मन्त्रमेतं वतियो मनुजः त्रिजगति
भवति ख्यातो विधाय पूजा मन्त्रस्यास्य मंत्रस्य रूपयौवनसंपन्नेति रूपमाकृतिविशेष
इति भारते देववोधः यौवनं तारुण्यं तत्र सर्वदा एकावस्थापन्नत्वेन न तत्र वस्थांतरप्रा
प्त्याविकारितापत्तेः नवयौवनसंपन्नामिति फेत्कारीये २ रूपयौवनशोभितेति रूप
स्य यौवनस्य तताप कर्षव्यतिरेकेणात्युत्कर्षो वस्थाने न शोभिता यद्वा रूप्यतइति रू

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त॰रा॰
टी॰
६०

60

प्यसेमानतीयंयौवनेयुवतिसमूहः महाभाष्यमतेभिन्नादिगुणेषुवतिशब्दपाठाभावे
वह्नावः यौवनमितित्वप्रकारांतरेणसाधितंव्याख्यानमितेनशोभितेत्यर्थः २ गुणाश्र
येति गुणान्सत्वादीनाश्रयतिप्रकृतिरूपत्वेनेत्यर्थः ४ गुणमयीति विकारेप्राचुर्येवा
मयट् गुणवतीतिपाठांतरेनित्यपाठोमतुप् ५ गुणगौरवसुंदरीति मनोमयः प्रा
णशरीरइत्यादिगुणानांगौरवेणसुंदरीतज्ज्ञैर्ब्रह्मणउपास्यत्वदर्शनात् ६ लसत्ता
रायतिप्रख्येति लसदतिपूर्णतयारंतारायतिश्रेष्ठः प्रख्याप्रतीतिर्नियोश्यपीतिसर्वशास्त्रे
षुश्राचार्यदंडी सरस्वतीरूपेणवेदं इंडकुंदावदातामितिप्रपंचसारात् यद्वा ताराय
तिर्हृहस्यतिस्तस्यप्रख्याबुद्धिः लसंतीतारायतिप्रख्यायस्या इतिपंचम्यर्थेबहुव्रीहिः
भक्तानांतत्तुल्यबुद्धिदत्वात् ७ ताटंकद्वयशोभितेति ताटंकंस्त्रीणांकर्णाभरणभे
दः सर्वाभरणभूषितामितिहृतीप्रस्तावेउत्तरतंत्रे ८ हृन्मूलास्थितेति श्रद्धादी
नांहृन्मूलेबलिदानविधानात् तथाचप्रयोगसारे कदंबश्चकरंजश्चविभीतोनिंब
एवच अश्वत्थोडंबरश्चैवश्लेष्मातकविभीतकौ मातृवृक्षाः क्रमेणैताः पूर्वादीशा ६०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लदिग्गताः एषामेकं समाश्रित्य बलिं दद्याद्यथोचितं यद्वा त्रिपुटामंत्रपरं श्रयस्तोक्तः
स्य हृदस्य निषस्मोदेवतास्मरेदिति तत्र ध्यानोक्तेः ९ देवीति देवानांस्त्रीदेवी तजलती
त्यर्थ श्रेयोगादाख्यायाङीश्रत्ययस्य कैशल्पयासाविस्त्वेनरामः प्राकृकेकपीतोभर
नस्तनोमूदित्यादिप्रयोगानुसारेणाजन्यजनकसंबंधोपस्ताक्तनताम् १० हृत्तशाखोपरि
स्थितेति ये हृत्तेषु शाष्पिंजरा नीलग्रीवा विलोहिता इत्यादिश्रुतेः यद्वा ललिताहृत्पत्रयाः
पुण्डरीकायामुपरि वा वस्थानात् हृदः मूलाधुर्योदेवः मूलपाणिप्रियालनेति लिंगपुरा
णोक्तेः ११ हृत्तमध्याग्रनिलयेति तथा च श्रुतिः द्वासुपर्णेति हृत्पदमुपचारेण श
रीरपरं अनेन जीवपरमात्मरूपतमुक्तं १२ हृत्तमध्यनिवासिनीति तदुक्तमेतदेदेषु
तेत्रांतरे चंपकाशोकपुंनागकदलीमंडितेवने दोलारूढां प्रसन्नास्याचेटीभिः परि
वारितो १३ कुमुद्वतीति कुमुद्वती कुमुदिन्यां कुशपल्यां कुमुद्वतीति विश्वः यद्वा
कुत्सितानामुन्नतीति येषां ते कुमुदः मूर्खाः दरिद्रादयस्तेषां तत्पस्याग्रनुग्राह्यत्वसंबं
धेनेमर्थः १४ कुमुदिनीति पुष्करादिभ्यो देशे इनीनि प्रत्ययः यद्वा कुमुदं कैरवेरः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न.या.
टी.
८१

कपंकजेइतिविश्वः पद्मपुष्पेणारक्तेन संतुष्टाः सर्वदेवता इति मुंडमालावचनात् १५
कुमुदेति मानसे कुमुदा नामेति मत्स्यपुराणे देव्युक्तेः यद्वा कुमुदानि संत्यस्याः
कुमुदैर्वशयेद्विप्रान्नृपतीन् पद्महोमत इति वनदुर्गाप्रकरणे श्रीरत्नतिलकोक्तेः १६
कुमुदाकरवासिनि कुमुदाकरस्तडागोऽस्त्यस्याः साधकस्यानेनेत्यर्थः शून्यागारे श्मशा
ने यदि जपाले जडस्यैकलिंगे तडागे इति वीरतंत्रोक्तेः १७ कौसुंभपुष्परसिकेति कुसुं
भे हेमनि महारजते चेति विश्वः रक्तपुष्पैर्महादेवीति सामान्यतो विधानात् यद्वा केव
ले स्वर्णपुष्पैस्तु त्रैलोक्यं स्तंभयेद्ध्रुवं मासमात्रेण पापानि सप्तजन्मकृतान्यपि नाशा
येन्मोहयेत्सर्वां समुद्रवलयां धरां इति ज्ञानार्णवोक्तेः १८ कौसुंभाहरणमलकेति कु
द्रादौ क्रोधिनरक्तमस्तवरागोत्पत्तेः यद्वा कौसुंभवद्रक्तानि मस्तकानि मालासंबंधीनि
यस्याः तादृशी मुंडमालालंकृतत्वात् १९ स्वयंभूपुष्पसंकाशेति पलाशस्य ब्रह्महस्त
त्वात् स्वयंभूपदेन तत्परं तत्संबंधि पुष्पवद्रक्तवर्णत्वात् २० स्वयंभूपुष्पसंकाशेति धारिणी
ति पूजायां तत्पुष्पाणां विहितत्वात् यस्मात् कौलिकसंमतः संकेतार्थो विवादितः तद

८१

6/

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्तेमुंडमालायां स्वयंभूकुसुमंदेवि त्रिविधंमुविज्ञायते प्राक्षोडशेणदंतुच्छायाउन्नमास
वैसिद्धिदा वलात्कारेणकुच्छायामध्यमाभोगवर्द्धिनी रजोयोगवशादन्याश्रेष्ठमासर्व
दायिनी २१ स्वयंभूपुष्पसरसिमग्नेति तेनपंनलिखनविधानात् तथाचकुलचूडामणौ
कुंडगोलोद्भवैर्द्रव्यैः स्वयंभूकुसुमेनच रोचनालाक्तयावकैः कुंकुमागुरुचंदनैः यंत्र
कृत्वानत्रपूजांकृत्वाजपमथाचरेत् यद्वातेनार्घदानविधानात् यदामुंडमालायां स्वयं
भूकुसुमैर्देवताभवेत्षट्कर्मभाजनं २२ सदाध्यानवतीति सदाशब्दस्यपार्थक्यंतासं
भवान्नस्यनोमानंभावएवसाधीयान् तथाचतांत्रिकाणिध्यातितंत्रांतरं प्रावस्योपरिदे
वेषितस्योपरिकपालके नासाग्रध्याननिरतांमहाघोरांवरप्रदां २३ शुक्रप्रियेति शु
क्रोदैत्याचार्यः स्ववादयतत्तंदेवीमूलोपनकरोयति शुक्रतमगमदेवावारितिप्राकरेवसा
इतिमोत्तयमे शुक्रस्याशिवजठरनिर्गमसमयेदेव्याः पुत्रीकृतत्वात् वा यद्वा शुक्रपदं
वीजपरं कुंडगोलोद्भवैर्द्रव्यैरित्युक्तवचनात् २४ शुक्रकरतेति शुक्रेवन्हौरताहोमेनतत्
त्फलदत्वात् स्वमावस्तथाग्रौवदिविस्तर्येवदेवताइतिशातातनपोक्तेः सग्रौक्तियाव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

62

तोदेवाइतितत्रहोमात्मकपूजाविधानात्‌ क्लीवेरेतसिशुक्रेनाभार्गेयज्येष्ठवह्निषु
इत्यमरः २५ शुक्रमज्जनतत्परेति शुक्रःप्रोक्तेः क्रामतीतिक्रमः तदुदावरन्‌क्रम
न्‌वेंचलइतियावत्‌ शुचाक्रमनशुक्रामन्‌ सचासौजनश्चशुक्रेमज्जनः अत्रतत्परा
तडगागमक्तातादित्यर्थः यद्वा शुक्रेजेष्ठमासेमज्जनेस्नपनेननेतिमज्जनम्‌ परउ
त्कृष्टायस्याः वाजमः सिध्यतेमेत्रोनाहुनस्यफलप्रदइति तत्पाशुदानः तडकेम
विषोत्तरे वसंतसमयेस्नात्वाकृत्वादेवालयंपरं शिवस्यविलोरर्कस्यइष्टदेवस्यवाषु
नः सावेनेकारयेत्कुंभमदिन्नेदेवमस्तके अनेनविधिनादेवनरोमासचतुष्टयं इत्या
दि अथवाऽर्घदानप्रकरणेमेडमालायां कुंडगोलस्यवीजेवीसर्वासिद्धीश्वरोभवेत्‌
सवृवारतिसंभूतेकुंडमुत्तममभूतिदं विधवारतिसंभूतेगोलमुत्तमसिद्धिदम्‌ २६
पूर्णेति पूर्णावपूर्णिमावेंदेइतिहरिवंशे चतुर्दश्यष्टमीचैवअमावास्यावपूर्णि
मा पर्वाण्येतानिराजेंद्ररविसंक्रांतिरेवचेति विलुपुराणोक्तेः पूर्णिमायांअर्चन
स्यप्रशस्तत्वात्‌ तथावभविष्यपुराणे सर्वकालेषुसर्वेषुचेडिकायः प्रपद्यते विमा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नवरमान्नृपोध्वजमालाकुलन्नृप ब्रह्मलोकं नरो गतामोदते शाश्वतीः समाः २७ अप
र्णेति अपगतं ऋणं धनादि च ऋणं वियोगो यस्याः सिद्धविधानात् तथा च मुण्डमालायां ना
त्र सिद्धाद्यपेक्षास्ति न तत्रादिविचारणा कालादिशोधनं नास्ति न च मित्रादिदूषणं २८
सुपर्णेति पर्णाः स्यात् किंशुके पत्रे इति विश्वः तत्पुष्पैः पूजाविधानात् किंशुकैः स्वर्गदे
शे वैति देवीपुराणोक्तेः अथवा सुपर्णो गरुडोऽस्त्यस्याः पुनरेतेलितस्या विलक्षणायां भ
गवत्यंशजत्वस्योक्तत्वात् २९ निःपर्णेति पत्राणां दूलावयवत्वाडपचारेण निरवयवे
त्यर्थः अखण्डरूपत्वात् ३० पापनाशिनीति पापकोह्मतया पापतस्य नाशरूपतावच्छेदकता
भिधाने ब्रह्मवधादिजन्यतावच्छेदकावान्तरवैजात्यावच्छिन्नपापत्वापनाशकत्वलाभार्थं
भविष्यपुराणे मेरुमन्दिरमात्रोपि राशिः पापस्य कर्मणः चण्डिकां वै समासाद्य नश्यते
दुष्टरोगवत् सर्वावस्थागतो वापि युक्तो वा सर्वपातकैः दुर्गां नत्वा नरः सोपि प्रयाति
परमं पदं ३१ मदिरामोदसंपन्नेति ततः कुरु जगन्मातश्चण्डिकापानमुत्तमं इति मा
र्कण्डेयपुराणोक्तेः ध्यायेत्कालीकरालास्यामित्युपक्रम्य कुलचूडामणौ मदिरा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मोदनास्यालकेदिनादि समेदिनी यद्वा मदगंधनाम्नीमेतत्सज्जाविधानात् मदगं
धा च या नारी मदस्खलनमंथरा सोग्रतादेति संप्रोक्ता मत्ता पापविनाशिनीति भावचू
डामणिवचनात् ३२ मदिरामोदधारिणीति मदिरामोदं प्रीतिं धारयतीति तथा कुल
चूडामणौ मद्यमांसे विना वस्तु कुलपूजां समाचरेत् जन्मान्तरसहस्रस्य सुकृतं तस्य
नश्यति श्रीब्रह्मसंहितायां मकारपंचकैर्युक्ते द्यादेवी विशेषितः पंचद्रव्याविहीने
न न सिध्यति कदाचन ३३ सर्वाश्रयेति आश्रयपदं भावप्रधानं सर्वेषामाश्रयतेय॰
स्या सर्वाश्रयणीयत्वात् तथा च स्कंदपुराणे लोमशोक्तिः सा सेव्या सेवजनसेव्या स्मर्त
व्या साम नीषिभिः समाराधनाकारिणी सैका भोगस्वर्गापवर्गदा ३४ सर्वगुणानंदकंदल॰
कारिणीति सर्वगुणस्य सर्वोत्कृष्टस्यानंदकंदलस्य मोदात्म्यपरस्य हेतुत्वात् कंदल
पदं नित्यत्वपरं एतस्यैवानंदस्य सर्वाणि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः तथा च भ
विष्यपुराणे यः सदा पूजयेद्दुर्गां प्रणमेद्वापि भक्तितः स योगी स मुनिर्धीमान्मुक्ति
लक्ष्मीः करे स्थिता ३५ नारीपुष्पसमप्राणेति तदुक्तं नीलतंत्रे महाचीनक्रमे देवी प्रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्नातत्र प्रपूजयेत् तदुक्तमोद्भवपुष्पेणापूजयेद्भक्तिभावतः २६ नारीपुष्पसमस्तकेति
विषयत्वार्थकसमभ्यासमासः तथावगेयर्वतंत्रे पृथ्वीमहत्तमेतीवीन्यसहस्त्रेयदि
नित्यशः तदावादीसुसिद्धांतहतः क्षितितलेव्रजेदिति २७ नारीपुष्पोत्सवेति त
देवउत्सवः प्रीतिर्हि तदस्याः तदुक्तं श्रीक्रमे कुंडगोलोद्भवं द्रव्यं स्वयंभूकुसुमं त
था अर्घ्यं दत्वा महेशानि सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् २८ नारीति श्रीभवान्याधाहि
उपासकानुकंपार्थं गृहीतरूपस्य परमेश्वरस्य स्त्रीरूपाणीति वदंति शास्त्रविदः २९
नारीपुष्परतेति तदुक्तं कालीतंत्रे लतापुष्पान्विकृता:: पर्णं तां शतकेतुषः ता
नि सेमेत्र विधिवदसत्कृत्साधकोत्तमः ततो वैहोमयोतानि संस्कृते ग्नौ यथाविधि:
युगानाममुतं तेन पूजनं जायते शिवे ७ मृगीति मृगीत्व नितांतरेइति विश्वः
तथाव भरतः स्वसीं दरीसमनासातनुजंघावनप्रियेत्यादिप्रक्रम्य कोपनावल
स्तावमृगसंतोगनासरतेति अथवा भद्रा विशेषद्वयत्वात् तदुक्तं रुद्रयामले
[illegible]मोमद्राश्रयं प्रोक्तं मृगीहंसीवसकरी सुकरीकरसंकोच मृगीमुक्तवनिष्ठि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त॰ रा॰
टी॰
६४

के हंसीस्यात्तर्जनी मुक्ता त्रिधा मुद्रा प्रकीर्तिता तथा शोणितकेवम्हगीश्चेयेति ४१ व
ज्रभुजेति तथा वने त्र चूडामणौ वज्रभुजो रक्तमांसखंडमंडितमुखहिनेत्यादि ४२ दश
भुजेति इदं च महिषमर्दिन्यामवधेयं कात्यायन्याः प्रवक्ष्यामि रूपं दशभुजं तथेति मत्
स्यपुराणोक्तेः ४३ अष्टादशभुजेति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरे अष्टादशभुजा कार्या
भद्रकाली मनोहरा पीनाः स्युः शाखाः परितो यमाश्च भुजास्तस्याष्टादश भांति यस्या
इति वामनपुराणे महिषासुरप्रतिखंडमुंडोक्तिः तथा दशान्तरीप्रस्तावे मुंडमाला
यां अष्टादशभुजां नित्यां सिंहपृष्ठसमाश्रितामित्यादि ४४ द्विभुजेति तथा च गौरी
विवाहप्रकरणे हयशीर्षपंचरात्रे कारयेद्द्विभुजां देवीं सर्वालंकारभूषितां तथा जल
नाशमुपक्रम्याष्टादशगान्तरमंत्रमुक्ता वीरचूडामणौ नीलवर्णां त्रिनयनां द्विभुजां तो
यपंकजे इत्यादि ४५ षड्भुजेति इदं च कामेश्वरीरूपेण तथा च कादिमते षड्भुजां त्रीन्त्र
णां मिंडकलाकलितैर्मालिकामित्यादि ४६ अष्टारपंकजोपरि संस्थिते अष्टौ आर
णि पत्राणि यस्य तादृश कमले पूजाविधितान् तडकमाथ्यर्वणब्राह्मणे पूर्णस्या

६७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नमस्याः अन्तः षट्कोणमष्टदलनलिनमोन्नतत्वात् अथवा कुण्डलिनीरूपत्वात् तथा वक्ष्यमा
णं वैतां प्रक्रम्य पञ्चमे भवेवाङ्कुतामातृहृत्पद्मे ष्टदलेस्थितेत्यादि ४७ कौबेरी। तीति कुबेरस्येयं
यक्षिणीरूपत्वात् अथवा पूज्यपूजकभावात् कौ पृथ्व्यैश्वर्यं कुबेरेण गुरुणा प्राक् गौरवमि
ति स्कन्दपुराणात् अथवा उत्तरादिक्पतित्वात् तदुक्तं कालिकापुराणे दिग्विभागेन
कौबेरीदिक् शिवा प्रीतिकारिणीति यद्वा कुबेरभार्यारूपत्वात् चेन्द्रार्धमौलिर्यदनेन
स्वयमृद्धिरुमास्वनेति लिंगपुराणोक्तेः यद्वा उत्तराम्नायत्वात् तदुक्तं समयाचारे
कालिकाभेदसहिता नाराभेदाश्च संयुता मातंगीभैरवीछिन्ना तथा धूमावती मता उत्त
राम्नायकथिता शीघ्रकालफलप्रदेति ४८ कौरवीति युधिष्ठिराराधितत्वात् तथा च
भारते विराटनगरे रम्यं प्रविशन्नेव भूपतिः अस्तौत मनसा देवीं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः
अथवा वसंतराजापुत्रभागभेदेनाऽयुभस्तवकतथाक्रान्तितोरवीयस्याः यद्वा ध्वजा
वतिरेकेणानिष्टावहत्वात् क्रान्तितोरवीयस्याः पशुरूपधरां देवीं योनार्चयति निर्जने
शिवाराधनेन तस्य तु सर्वं तस्य विनश्यति निवेद्यतमिति वचनात् तस्मादियं कौरवी

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त॰र॰
टी॰
६५

शिवेत्यर्थः तदुक्तं कुल[illegible]मणौ कालिकालीतिवक्तव्यं तत्रसा शिवरूपिणी पशुरूपो समायाति पदिवारगणैः सह ६४ कौलेति कौलाः कुलाचारिणः तत्र साधुयत् प्रत्ययः यद्वाकोलो वराहः कोलः क्रोडः सूकरः स्यादित्यमरः इतिहलायुधः तस्येदं कौलं तन्मांसं तत्रसाधुः वराहाजमृगीणां च बलिमितिश्वेताक्षयामलवचनात् यद्वाकोलं मरिचं तन्मात्रत्वेवत् तदुक्तं दुर्गाकल्पे मरीचहोमान्मरणं रिपुराप्नोति सर्वथा मरिचं कोलकं हास्यमित्यमरः ५० कुरुकुल्लेति तथा च दक्षिणकालीप्रकरणे बृहच्चूडामणौ कालीकपालिनी कुल्लाकुरुकुल्लाविरोधिनी मित्यादि यद्वाकुरु इति शब्दस्वरूपपरं तस्य कुलं संघातो वीप्सयाभिर्भाषाया यत्र कुरु शब्दद्वयोपेतो मंत्र इति यावत् तं लाति आदत्ते देवतात्वेनेत्यर्थः कुलसंघाते इत्यस्माद्वेति कप्रू बलिमंत्रस्य कुरुपदद्वय घटितत्वादित्यर्थः ५१ कपालिनीति उक्तदेवतास्वरूपत्वात् कं सुखं ब्रह्मादीन्वा पालयतीति वार्थः यद्वाकं सुखं यातिरक्षतिकपः आलीहस्थिकोयस्याः इति पंचम्याबहुव्रीहिः क्रोदमतात्मासंज्ञाभावः आलिङ्गणोतहस्थिकेइत्यमरः आलमनर्थोऽत्रास्यालीतिद्वारि ६५

स्वामी वृश्चिकभयनाशिकेति यावत् तदुक्तं ब्रह्मसंहितायां वृश्चिकालोकनाज्जाते रूपे
न्मंत्रमनन्यधीः सप्तोंकारोल्लक्षाजप्तात्तस्यानेकरमर्दने हरीभवतितत्सर्वं सर्वेश्वरीप्र-
सादतः ५२ विपरीतकदलीजंघेति यथास्थितकदल्याश्च यो वृक्षेदेन पीनता भवतीति
विपरीतेत्युक्तं अतएव नैषधीये विधानमूर्ध्नीनमयश्चरेवेन्मवेतयोगिसमसारमावे
जाड्यं वनौचित्यकदलीवलीयमूलदायदिस्यादिदमूरुयुग्मे यद्वा वि:पद्माकदलीहरिण
विशेषः सचोपलक्षणार्थः जंघापदमपि मांसमात्रोपलक्षितं यथापिकदलीकं
दलीवील इत्यमरव्याख्याने इत्येनतमिति दीरस्वामिनोक्तं तथापिकदलीवेजयंत्यावरं
भायांहरिणं तदेइति विध्वदर्शीनात्महतेन दोषः यद्वि हरिणपोरूपादानेवजलचरस्य
प्युपलक्षणार्थं तदुक्तं मांसेन त्रिविधं देवि जलखेचरभूचरं त्रिविधंमांसकं प्रोक्तं देवा-
नाप्रीतिकारकं ५२ रंभोरूरिति रंभावदूरू यस्याः ऊरुत्तरपदादौपम्ये इति ऊङ् प्रत्य-
यः यद्वा रंभोरूरितिच्छेदः रंभा ऊरुप्रियतेन महती यस्याः रंभाजातीवीजपूरस्य गंधिपा-
रिमित्येवं [illegible] दयादहस्योच विशेषतः इति मत्स्यसूक्तात् कदलीफलहो-

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न॰र॰
टी॰
६६

मेनदेवीसंतुष्यतेत्ततोदिति वीरचूडामणिवचनात् यद्वातद्दतेजपादिविधानात्
तदुक्तं समयाचारे जपस्थानानि देवेशि सिद्धतीर्थानि यानि च सिद्धपीठे सिद्धक्षेत्रे गु
रोर्देवालयेतथा वटहट्टे विल्वहट्टे रंभायां वा विपिनेऽपि वा नदीतीरे च तत्कुर्याद्गुहा
पर्वतमस्तके ५४ रामेवह्नमेति भार्गवाराध्यत्वात् अथवासीतानाथत्वात् चित्रकू
टे तथासीतेति पूर्वोक्तमात्रत्वात् यद्वा बलस्यसहृत्वात् भगिनी बलदेवस्येति ह
रिवंशगात् ५५ निशाचरीति तथा वनागरखण्डे निशिभ्रमेति भूता निशाकय :
मूलमूर्यतः अनलस्यांचतुर्दश्यां सत्यां सत्पूजनं भवेदिति शिवरात्रिकल्पे रात्रावेवमहा
पूजाकर्त्तव्यावीरवंदितेदं निनञ्चांतरे वीरपूजामहेशानि यामिन्याः प्रहरे गते इति वीरचूडा
मणौ यद्वाशोणतनूकरणे निष्पूर्वादस्मादातश्चोपसर्गे ईत्यप्रत्यये ङीप् अतिसूक्ष्मतायां
वर्ततीत्यर्थः अणिमादिणीयानितिक्रान्ते ५६ निष्णामूर्त्तिरिति निष्णसदृशी मूर्त्तिर्यस्याः
ध्यामत्वात् रात्रिरूपत्वाद्वा दिवसोजः शिवानिशेति लिंगपुराणोक्तेः अजोरुद्रस्तत्
र्यः यद्वाणिशाममात्पीडगुणपक्षत्वात् कः अविद्यमाना मूर्त्तिर्मोहो यस्यां सा ऽमूर्त्ति निशण ६६

66

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नांसमादिनानाममन्त्रिरितितत्त्वरूपः समाधिगम्यत्वात् ५७ निशाचंद्रसमप्रभेतिदि
नेचंद्रस्यनिःप्रभत्वात्त्रिशोत्युक्तेः यद्वानिशाहरिद्रा चंद्रःसुवर्णं निशाद्वाहहरिद्रायांस्मा
त्रियामाहरिद्रयोरितिविश्वः समस्तेकांचनेचंद्रंचंद्रस्तुमृगलांछनेइतिप्रगाश्वतः हरि
द्रारसेनप्रयोगार्थ्यंमंत्रस्यसुवर्णशलाकयाचमंत्रस्यलिखनविधानात् तथाचफेत्कारि
रिण्यां नर्णस्यनिलिखेन्मंत्रंतारपूर्वकंहरिद्रयेत्यादि तथा स्वर्णेवाथवाभूर्जेरौ
प्येवाप्यथसुवने विलिखेद्विमले खन्याचारगोपसमन्विते ५८ चाद्रीति चंद्रस्यसुवर्ण
स्येयं तामृंचकानिदंयंत्रेस्वर्णजेशत्रुनाशनमित्युक्तेः यंत्रदेवतयोरभेदस्योक्तत्वात्
यद्वाचंद्राधिदेवतात्वात् भास्करस्यसुरेविधाडमांचशशिनन्तथेति ग्रहाधिदेवतोक्तौ
मत्स्यपुराणात् ५९ चंद्रकलेति भक्तानामाल्हादकत्वात्मडपवादः यद्वा अमृतामान
सीतुष्टिःपुष्टिःप्रीतिरतिस्तथा ह्रीश्चश्रीश्चस्वधारात्रिज्योत्स्नाहैमवतीतथा छायाचपू
र्णिमानित्यास्तु माचास्याचषोडशीति त्तानाणांचायुक्तषोडशेंदुकलात्मकत्वात् अथवा
कामधेनोः चंद्रकलाविचारवत्त्वीएणं द्रावणहेतुत्वात् कंदर्पमदशास्त्रीणांयेतदेवी

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न॰ र॰
टी॰
८७

समर्चितेति कुमारीतंत्रात् ८० चंद्रेति चंद्रोऽस्य स्यादा मनेत्रस्य तद्रूपत्वात् यद्वा चंद्रो मुखं सा
ध्यवसानलक्षणाश्रयणात् सोऽस्य स्यास्तद्दर्शितेजपविधानात् यच्चंद्रस्तथाविंबमिति नी
लतंत्रे पश्चशाह्वेन मुखं व्याख्यानात् ८१ चारुचंद्रसमप्रभेति कर्पूरमिश्रितैस्तोयैर्मासमात्रेहि
तर्पयेत् वशीकृत्य नृपान्सर्वान्भोगी स्यायावदायुषमिति नीलतंत्रोक्तेः ८२ स्रोतस्विनीति
स्रोतस्वती ह्रीपवतीति नदीपर्यायेष्वमरः तत्र साधनविधानात् यदुक्तं भवताविंएणीश्मू
न्यालये पश्चपुष्पेण नदीतीरेऽश्मस्याथर्वणश्रुतेः ८३ स्रोतस्वतीति स्त्रवइति सकाररेफयोः
स्वरूपं श्रोतेतत्संवंधः तेवाति प्राप्नोति स्रोतस्वतीऽइतीत् इति व्यंजनस्य दकारस्य च ग्रह
णं तेन वधूवीजलाभः सकारोऽमरं तकारस्तडमरं रेफई कारश्चेति वधूवीजया भृगुराषा
ढीश्रेणवांह्रीदिरास्वरोपांत्यसंयुतमित्याथर्वणोक्तेः भृगुः सकारः आषढीशस्तकारः
वह्रिरेफः इंदिराईकारः स्वरोपांत्योनुस्वारः प्रत्येकवीजानामपि मंत्रत्वस्मरणात् ८४
सर्वदुर्गतिनाशिनीति दुर्गतिर्ह्री विघ्नरोगादिकं पापादिकं च तारिणीमंतोयो विग
यात्सवागीशोभवति सर्वेश्वरोभवति सर्वासंपदमीष्टे इत्याथर्वणब्राह्मणात् ८५

67

८७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सर्वाधारेति सर्वेषामाधारोऽस्यास्याः अन्यथाऽस्थितासंभवात् आधारपदं भावप्रधानं सक
लनिष्ठाधेयत्वनिरूपिताधारत्ववतीति यावत् यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतंमनः स
ह प्राणैश्च सर्वैरिति श्रुतेः ६६ सर्वमयीति जगदवनतापादानत्वात् नेह नानास्ति किंच
नेति श्रुतेः ब्रह्मैवेदं सर्वमिति श्रुतेश्च ६७ सर्वानंदप्रवर्द्धिनीति आदिवैर्यनेभावेघञ् आ
दोवेधः तस्य भावोऽनंदः मुक्तिरिति यावत् सर्वेषां तं प्रवर्द्धयतीति तथा जीवन्मुक्तो भव
तीत्याथर्वणात् ६८ सर्वचक्रेश्वरीति तत्तद्देवताप्रकृतिभूतत्वेन सकलयंत्राणामधिष्ठा
तृत्वात् अत एव समस्तचक्रेषु गीसर्वविद्यास्वरूपिणीति प्रार्थनमंत्रलिंगं यद्वा सर्वत्राप्रतिह
तत्वात् एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदायेति श्रवणात् चक्रशब्दस्याज्ञार्थ
कत्वात् प्रहतचक्रताऽप्रतिहताज्ञत्वमिति विज्ञानेश्वरव्याख्यानात् ६९ सर्वेति अस
कुचितसर्वत्वंपदेन वस्तुमात्रेणतादात्म्यं बोध्यते ७० सर्वमंत्रमयीति तथा च मुंडमाला
यां या नारा परमा विद्या वत्तद्वीकथिता पुरा एतस्याः भेदभावेन नानामंत्रा भवंति हि
सरस्वतीस्वरूपत्वाद्वा ७१ सहस्रनयनप्राणेति तथा च कूर्मपुराणे एतावदुक्ताविशा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नेदन्ताहिमवतेस्वयं स्वरूपंदर्शयामासदिव्यंतत्पारमेश्वरं इतिप्रक्रम्य सर्वतःपाणिपादां
तंसर्वतोक्षिशिरोमुखामित्यादि ७२ सहस्रनयनप्रियेति इंद्राराधितत्वात् तथाचभारते
दिक्पालैर्लोकपालैश्च शक्राद्यैर्विबुधेश्वरैः स्तूयसेत्वंस्वभक्त्यानित्यंत्रैलोक्यवंदिते मु
डमालायां भुवनेशीमहाविद्यादेवराजेनवैपुरा आराधितेत्यादि यद्वा तत्रैवत्वंभगिन्य
थैंद्रहीष्यतिसवासवइतिहरिवंशोक्तेः एतत्कवचप्रसादात् धनाधिपःकुबेरोपि देवा
धिपःशचीपतिरितिभैरवीतंत्राच्च ७३ सहस्रशीर्षेतिउत्तमांगंशिरःशीर्षमित्यम
रः कूर्मपुराणेदेवीप्रतिहिमवदुक्तिः सहस्रमूर्द्धानमनंतशक्तिं सहस्रबाहुंपुरुषं
पुराणं शयानमंतःसलिलेतथैवनारायणाख्यंप्रणतोस्मिरूपं सहस्रशीर्षापुरुषः
सहस्राक्षःसहस्रपादितिश्रुतेरीश्वराभेदोक्तेः अक्षादिपदंज्ञानेंद्रियाणां पादपदंच
कर्मेंद्रियाणामुपलक्षकमितिमंत्रभाष्यकाराः मंत्रांतरमपि विश्वतश्चक्षुरिति
सुमनाइति शोभनंमनोयस्याः स्वाराध्यत्वात् यद्वासुमनामालतीजातीत्यमरः
सास्यस्यइतिमत्वर्थलक्षणयाप्रयोगः होमप्रकरणेमल्लिकाजातिपुंनागकदंबैः

७५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पुष्टिमाप्नुयात् इति सिद्धसारस्वतवचनात् ७५ मदंमेति दमयति मुरादिगणेनोदना
र्थैः मावधुत्यत्पादपापायपनोदप्रवंवत्सादिमे तत्कारणत्वात् यद्वाभ्रेभः शद्वः भ्रमि
भूषनाविति कल्पद्रुमपाठात् विद्यमानः सयस्याभ्रट्टहासनिपतत्वात् ७६ सर्वम
ङ्गिकेति तथा च कूर्मपुराणे हिमवद्वाक्यैः दंष्ट्राकरालं त्रिदशाभिवंद्यं युगान्तकालान
लकल्परूपं अशेषभूतांडविनाशहेतुं नमामि रूपं तव कालसंज्ञं ७७ षष्टिकेति ष
ष्टीएव वा षष्टिकाजन्मदानाम्नी देवतेत्यर्थः यद्वा षष्टिकाधान्यविशेषामंत्रसाधनेभोज्य
तेन संतस्याः षष्टिका षष्टिरात्रेण पच्यन्ते इति निपातः हविष्याशी मुक्तकेशो जपाद्
युतमादरात् गद्यपद्यमयी वाणी तस्य सर्वविधा भवेदिति मत्स्यसूक्तवचनात् षष्टिका
कालप्रणाके चेति भविष्यपुराणोक्तेः यद्वा षष्टिसंख्यायांकेष्विरः तदधिका पठः षष्टि
संख्येति यावत् सा स्वस्याः समवायमेवं षेनेत्यर्थः तावत्संख्यदेवीविशेषरूपत्वात् त
था च कल्पतरौ देवीपुराणे ब्रह्म ‥ शिवस्यैवानो विद्यते शक्रपूजने त
था वा नेन पद्मा मिवन्तषष्टे सन्तपूजने अश्वमेधसहस्रेण वाजपेयशतेन च यत्फलं लभ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ता॰र॰
टी॰
६९

तेकर्त्तॄफलेतत्स्थापनेस्मृतं इत्याद्युक्तेः कलौयुगेमहाघोरेयथैवंचतमसाहृते चक्रःषष्ठी
चक्रेनंबाहुजावाक्कायकर्मणोति ७८ षट्चक्रस्येति षष्ठंभ्रूमध्यस्थंआज्ञाचक्रं तत्रति
ष्ठतितथाकुंडलिनीरूपत्वात् यद्वाश्रीचक्रेषट्चक्रस्यशाक्तत्वात् तत्स्थत्वेनदधिष्ठातृ
त्वात् तदुक्तंनवरत्नेश्वरे वौद्धंत्राह्मंतथाशैवंसौरंवैष्णवंवैदिकंतथैवच शाक्तंषष्ठंप्रविज्ञेयंच
क्रंषड्दर्शनात्मकमिति ७९ षड्वर्गफलदायिनीति षड्वर्गस्य संधिर्विग्रहोयान
मासनंद्वैधमाश्रयइतिषड्गुणात्मकस्य फलंददातिस्यात् कुल्येनतस्यफलजनकत्वा
त् यद्वा कामःक्रोधस्तथालोभोमोहोमानोमदस्तथा षड्वर्गमुत्सृजेदेवंतस्मिंस्त्यक्तेसु
खीनृप इतिसारोक्तस्यफलमनिष्टंघातिखंडयतीतिवा यद्वा षट्संगवावर्गो ज्योतिष्टो
मादौसवनत्रये दध्यर्थंषट्संगषट्संगवांदोहविधानात् षड्वर्गयदंनैवतत्रयाज्ञिकव्यवहा
रात् तत्संबंधियागानांफलंस्वष्टत्वप्रददातीत्यर्थः तदुक्तंकालीकुलार्णवे सर्वसोमपाईस
त्रतीसर्वसंन्यासीसदीक्षितः इतिप्रक्रमप्रयत्नोवेतितत्ततः ८० षड्विंशाप्रमध्यस्थेति
विंशाशाहोत्रछंदसतयाप्राप्यान्तुःयेतान्यचायजेततयावाविंशत्स्तवायरः षड्गुणावि ६९

69

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शतिदिं मध्यमपदलोपिना विंशात्युत्तरशतको लाभः तावत्संख्यगत्युपलादिनेपर्यन्तंनम
श्यतिइति कुंडलिनीरूपत्वात् हृत्पद्महियंचभूतक्रमेण कुंडलिनी त्रिंशात्युत्तरशतप्राण
संख्यया पूर्वं पद्मे गच्छति तथाच यामले एवंभूतात्मकं सा तु त्रिंशात्यधिके खनंदव रवसूर्या
खतिथिप्राणान्युत्क्रमेण प्रयात्यसौ ८१ षट्त्रिंशद्दलमध्यगेति षट्त्रिंशत्काविंशादिति श्री
णि लभ्यंते तथाच त्रिवारं हृत्पद्मदलचारिणीत्यर्थः एकदिने निशाहत्या कुंडलिन्या हृद
येषार प्रसिद्धः एकैकस्मिंश्चरे सप्तसहस्राणि शतद्वयं च प्राणा भवंतीति तेगुहाये षट्
शतान्यधिकैकविंशतिसहस्राणि प्राणा जायंते तथोक्तं यामले एकमष्टदले चैव सप्तमात्स
सहस्रकाः विंशतोभ्यधिकाः प्राणा जायंते वीरवंदिते एवं परिभ्रमान्त्यास्त्विराहत्या
दिवानिशं षट्शतान्यधिकान्येकविंशात्सहस्रसंख्ययेति ८२ हकारवर्णनिलयेति
हएवहकारः वर्णनिर्देशेच वर्णकारः सएव वर्णश्च तयोर्यत्र तादृशो मूलाधारपद्मे नि
लयश्चाश्रयो यस्याः यद्वा हइति स्वरूपपरं कशब्देन ग्रंथिवाचिना तृतीयग्रहणं कुत
क्रमगणनया तृतीयश्चाकारो यस्मादिति काशब्देन ईकारग्रहणं रइति रेफग्रहणं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तथावहकारेकाररेफे यथायागे वह्निनोमायावीजरूपोयोवर्णस्तदाश्रया तस्य शक्तिरूपत्वात्
ग्रतएवप्रपंचसारेस्यजगन्मूलतेउक्तं ङकारान्तास्तकाराद्याः षड्वर्णाः षड्गएवच प्रभेदेभ्यः स
मुत्पन्नाः हकारस्यमहात्मनः लकाराद्याश्चचत्वारोरेफोत्थ्यालूपतस्तताः एकारादिविस
र्गान्तवर्णानांषट्कस्मृत्ने ईकारस्यषडंगेभ्यः इतीदंषोडशाणगवत् एभ्यःसंतिनरंगेभ्यः स्व
राषोडशासर्वशः तेभ्योवर्णान्तराःसर्वेततोमूलमिदंविदुः गतोऽतोवीजतामेषप्रा॰
णिषुचैववस्थितः ब्रह्मांडग्रस्तमेतेनव्याप्तंस्थावरजंगमं ८२ हकारादुरमूषितेति
हकारोपलिक्षत्तमदंरक्रोधवीजंतेनभूषिता कथ्याः तस्युक्तत्वात् तदधस्ताद्वीजयु॰
क्तवत्कालकृतांपरामिति तन्त्रचूडामणिवचनात् यद्वोक्तरीत्याहूंकारस्तस्कायोऽस्त्विक
त्रीरूपेदेशेउषितास्थिता तदुक्तमाथर्वणे तस्योपरिततोध्यायेत्कत्रिंकांवीजभूषिता
तस्योपरिमहाविद्यांखर्वांनीलयनप्रभां ८४ हारिणीति महापद्माख्यनागमयोहारो॰
ऽस्यास्तयथा महाहिपद्मोहृदिहारभूषणमित्युपनिषद्दर्शनात् ८५ हरवनितेति ह
रेनितुर्गतिमिति हरावनिताः स्त्रियो यत्र महाचीनद्रुमलतावेष्टितसाधकोत्तमः ता

70

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्रौयदिजपेन्मंत्रंसैवकल्पलताभवेत् इतिनीलतंत्रोक्तेः ८६ हारहीरकभूषितेति हारका
णांहारइति राजदंतादित्वात्परनिपातः केवलहारशब्दस्यमुक्तावलीमात्रवाचकत्वमिति
वामनादिभिरुक्तत्वात् नानालंकारभूषितामितिफेत्कारीये ८७ ह्रींकारवीजसंज्ञिते
ति वीजांतःकर्मधारयः देवतायाःमंत्ररूपत्वेनतत्साहित्यं प्रथमंभुवनाम्बुरेदित्या
थर्वणश्रुतेः अथवामंत्रेआदौनतयोगस्मरणा .... महाविद्याःमायाद्यासक
लेइदेतिमन्त्रस्यसूक्तात् ८८ ह्रींकारैरूपशोभितेति तद्वीजयुक्तनानाविधमंत्रैःशोभि
तात्तदेवतात्वात् नचवर्णसमुदायात्कथंकारप्रत्ययइतिवाच्यं उच्चैस्तरांवावषट्कारइति
ज्ञापकात् अतएवशतपथेश्रूयते वाचंधेनुमुपासीततस्याश्चत्वारःस्तनाः स्वाहाकारोव
षट्कारोहंतकारःस्वधाकारइति तस्यौद्वौस्तनौदेवाउपजीवंति स्वाहाकारंचवषट्कारं
च हंतकारंमनुष्याःस्वधाकारंपितरइति ८९ अथभगवत्यामातृकारूपत्वात्ककारादि
क्रमेणनामान्युच्यंते कंदर्पकलेति कामवीजस्वरूपत्वात् अक्षरवालामंत्रवीजानांप्रत्येक
मपिमंत्रत्वश्रवणात् तथाचप्रपंचसारे एकाकल्याहृणन्तरडक्लार्णवालेयहृद्योमोनी

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भूसद्मनि सुखेनिविष्टो जपेल्लक्षमेकं वीजं मन्त्रीविनिपतितमयं प्रोक्तहोमावसाने यो
सौ लोके स स्वरमनन्जैसिवतेपूज्यतेव ग्रथ्यवाऽस्याण्वमेदेशु तद्दीनयोगात् तथाचतंत्रोत
रे वाग्भवेस्तवनेशगानीकमलामीनकेतनमित्यादि तृतीयकवचाख्यागिरतीशोवाग्
भवांतिमद्युत्यादिवतन्त्रतत्रदृष्टव्यं यद्वा कामकलात्मकत्वात् तडुक्तं तानार्णवे दक्षपा
दादिमूर्द्धांतं वामपादादिहृदरि पादांतं पूजयेत्सर्वोः कलायैकामसोमयोः ९० कु
ल्येति कुल्यः कुलोद्भवे मान्ये इति विश्वः कीकं सकुल्यमस्यि वेत्समरः तदस्य स्याः
ग्रास्यि भूषणत्वात् जपेत्तन्मालाविधानाद्वा महाशंखस्यापितद्विशेषत्वात् सौका
योर्थंस्थानेनानवस्थाप्यास्यि ग्रास्यमिति टीकाकारोक्तेर्वा यद्वा जपस्थाने महाशंखनिवे
पूपोद्दंजपेत्ववेदिति वचनात् कुल्लेति लकारद्वयपाटेन देवतारूपत्वात् कालीकपा
लिनीकुल्लामित्यादिस्वर्वोक्तवीरचूडामणिस्मरणात् ९१ कौलिकेति कोलोवराहः
सौऽस्यास्य कौलिकं तद्रुधिरमर्थात् तस्यवलौ तर्पणीयत्वात् कलसारस्य रुधिरैः स्तक
रस्य वशेगणैः प्राप्नोति सततं देवीत्वमिंद्वादशवार्षिकीमिति कालिकापुराणवचनात्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यद्वाकुलेनपादितीरंघ्र स्येषांकुलिकाः स्रुतइतिठनाविनिठन् तेषामियंकौलिकीतत्
स्थानेजपादिकर्तृत्वमिति प्रसन्नत्वात् तदुक्तंमुंडमालायां नदीतीरेविल्वमूलेपमशानेः
शून्यवेश्मनि महालिंगेपर्वतेवापत्रवासान्मनोलयः ४२ कुलतर्पिकेति वेशेनर्पय
तिप्रीणयतीत्यर्थः मंत्रस्यस्नानमात्रेणकुलकोटिं नंदंतिपितरःसर्वेगाथांगायंतितेस्म
देतिकालीकुलार्णवोक्तेः यद्वा तृप्यतिकर्तृविरावल्लकुलद्रव्येणत्वमतत्वात् कुलद्रव्यैर्वि
नाकुर्याज्जपपूजानपोव्रतं निष्फलंतद्भवेद्देविभस्मनीवहुतंयथेतिवचना ४३ केतकीकु
सुमैः सिद्धावटकावारिधेस्तटे इतिकाम्यकल्पेकादिमतात् यद्वा मासिभाद्रपदेशुक्ला
केतकैःशंकरप्रियेतिविशक्तित्वात् ४४ केतकीदलभूषणेति केतक्याःसहरोत्पत्रैः
पूर्वदलसूजयेस्त्रियै उपपातकसंघांश्चमासमात्रेणनाशयेत् इतिस्नानार्णवात् यद्वा
कावहिःतेनइतंग्रामेकेजलं केतके तस्यादकमितियावत् ततस्तदिक्षतीतिकपडोंत्ता
त्मावेक्षिप् दलनेदलः [illegible]र्थेकविधानेतस्यभूरुतत्रिस्थानं उषणंसरिवंयस्याःत
न्मिश्रोत्सजलतर्पणस्यशात्रुनापाहेतत्वात् मरिचमिश्रितैरुसतोयैःशत्रुविनाशयेदि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ना.र.
टी.
७२

त्ति नीलकंठतंत्रात् ९५ केतकीकुसुमासक्तेति केतयति भावप्रकाशद्वारा हर्षं संकेत
यतीति कुसुमाः केतकीपदं स्त्रीपरं तस्याः कुसुमेष्वासक्तेति परमार्थः यद्वा भविष्यपुरा
णे दुर्गामुद्दिश्य यः पंचप्राणि केतकवासिते यः प्रयच्छति राजेंद्र सगणा क्षिपति भवे
त् शार्वीकर्पूरः ९६ केतकीपरिभूषितेति परिभवति तिरस्करोति परिभूः केतक्या
स्तिरस्कारकी रुद्रः केतकी वा निषिक्तेवेति लिंगपुराणे शिवपूजायां तन्निषेधात् तत्रऽपि
तेति तादात्म्याभिप्रायमाधारत्व ९७ कर्पूरपूर्णवदनेति कर्पूरशकलोन्मिश्रतांबूलपू
रितानना मिति श्रीविद्याख्यानात् यद्वा तांबूलं च सकर्पूरं नारिकेलं सशर्करमिति नै
वेद्यप्रक्रमे कुमारीतंत्रात् ९८ कलानाथसमप्रभेति तथा च यात्रादिषु जिनैन तद्विद्याभेदादु
क्ता तंत्रांतरे कर्पूरेंदुनिभां सितांबरयुगां रत्नोघसद्भूषणामित्यादि ९९ कलेति ब्रह्मा
दिकलात्मकत्वात् यद्वा चतुःषष्टिकलाभिज्ञत्वात् चातुर्योदार्यदाक्षिण्यकरणान्विताऽ
मिति इतीप्रस्तावे उत्तरतंत्रात् १०० वाक्यप्रमाणपदसागरपारगस्य लक्ष्मीपराभिषत्तु
यस्य नन्दनवेन विश्वेश्वरेण विहिते गिरिजाभिधाख्याचिंतामणौ व्रजनिसमकोमयूखः वि

७२

72

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चित्रनानाविधवाग्विलासैर्विजृंभतेयापिद्रुधांमुखाग्रे ब्रह्मस्वरूपात्रसरस्वतीसांविभावयं
तीभवतोस्तुभव्यं अथसप्तमशतव्याख्यांते केलिप्रियेति विपरीतरतांतत्रकालिकाहृद
योपरीतिवीरचूडामणिवचनात् अथवाहृतीरूपतात् सीत्कारीमंत्रतत्पल्लवचनेस्तवने
भवेत् नखदंष्ट्रदंतादीनिपुष्पाणिविविधानिचेतिशार्णवात् १ कीर्णेति भावेकःप्रस
यः केशपाशैर्दांतदस्यस्याः कचलवदानांचोरांमुक्तकेशीवत्रभेजामितिकालीतंत्रात् २
कदंबकुसुमोत्सुकेति कदंबैःधेनकुसुमैः कुंकुमैःकोचनैस्तथेतिनारिणीतंत्रात् यद्वा
सरस्वत्यांतद्धोमविधानात् कदंबकुसुमैःस्यात्तुफलैःश्रीहदसंभवैः अविराछ्रियमाप्नो
तिवाचंकुंदसमुद्भवैरितिवचनात् अथवा कदंबजातिपुष्पाभ्याकुलद्वयैः शिवांयजेत्
मासेनसिद्धाःयद्विण्यःप्रत्यक्षावांछितप्रदाइतिकादिमतात् ललितारूपेणवाप्यं
यद्वा कदंबैःपुष्टिमाप्नुयात् इतितत्रैवहोमविधौसिद्धसारस्वतात् मालत्यामहतीयस्या
कदंबैःकालवंचनमिति वीरचूडामणिवचनात् ३ कादंबिनीति तद्व्याख्यानात् का
दंबिनीमेघमालेत्यमरः अथवाकादंबःकलहंसःस्यादित्यमरः सोस्यस्याःहंसवा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ता॰र॰
टी॰
७३

हननात् तथ्यं च तारामंत्रभेदप्रकरणे तंत्रांतरे त्रिविधं ध्यानमाख्यातं सृष्टिस्थितिलय-
क्रमादिति प्रक्रम्य प्रथमे ध्याने शाद्वलेषो निधिमध्यस्थां हंसयाने विचिंतयेत् ४ करिगा-
मिनीति करिगतिरिव गतिर्यस्याः उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वार्ति-
कं कविगतिरिति पाठांतरे कवितुं जनतीत्यर्थः यद्वा कवयः क्रांतदर्शिनः तेषां गति-
र्ब्रह्मरूपतया तत्प्राप्यत्वात् ५ कुंजरेश्वरगामिनीति इंद्राणीरूपत्वात् शाक्रीगजा-
सना कार्या वज्रहस्ता सहस्रेणाभेनेति वत्सः षष्टिरूपा कौदेवीपुराणात् ६ इति ककार
प्रज्या खर्वेति स खर्वा सशुष्ठामिति ब्रह्मसंहितोक्तेः अथवा खदिति प्रत्याहारः पाणिक
प्रसिद्धः तं वाति गच्छति स्वनामघटकतकारस्य तत्रांतर्भावात् ७ खंजनप्रख्यलोचने-
ति खंजरीटस्तु खंजन इत्यमरः तत्तुल्यनेत्रा यद्वा खंजनस्य प्रख्यापकं प्रापकं लोचने-
पाणं यस्याः तत्प्रख्यैवान्यशास्त्रे इति जैमिनिसूत्रेण यथार्थदर्शनात् खंजनेऽपि खरत-
येति नीलतंत्रोक्तेः स्त्रीनेत्रं दृष्ट्वा जपं कुर्यादित्यर्थः ८ खगभूषितेति खगः सूर्यग्रहे दे-
वे मार्गणे च विहंगमे इति विश्वः चंद्रसूर्याग्निभेदेन त्रिलोचनसमन्वितामिति तारिणीतंत्रा

७३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त् अथवाम्भूमिरूपेणुकहस्तत्वात् वेवव्वालपत्रवेत्रुकलललितकरा प्रोल्लसन्नीलोत्पला
चेति प्रपंचसारात् यद्वा बाणहस्तत्वात् महिषमर्दिन्यां तीक्ष्णं बाणं गदां शक्तिं वामतोपि
निवेशयदिति मत्स्यपुराणात् ९ खद्योतइवउज्ज्वलेति तेजस्वात्सूर्यवद्दर्शनात् अत्रेव
पदेन समासो वोध्यः तथा नामत्वप्रसक्त्यर्थं तत्रेपि खद्योतपदस्य न विपरिणामः प्रातिप
दिकार्थप्रकारकबोधमात्रे तात्पर्यात् अतएव हरीतकीं भुंक्ष्व राजन्मातेव हितकारिणी
मित्यादौ तथा दृष्टं तत्रस्याकरे स्पष्टं १० खद्योतइवचंचलेति खद्योतो ज्योतिरिंगणः इत्य
मरः स्त्रीरूपत्वादिदं वोध्यं ११ खकारब्रह्मा गयेति गया आस्पस्या आश्रयत्वेयेति भावः गया
यां मंगलानामेति मत्स्यपुराणात् तथा च गयासुरशरीरस्थैर्यार्थं ब्रह्मादीनां तदा
क्रमणोक्तिप्रसंगे वायुपुराणे लक्ष्मीः सीताभिधानेन गौरी च मंगलाह्वया १२ गदेति
वैष्णवीरूपेण दायुधत्वात् अथवा गदो भ्रातरि विष्णोः स्यादिति विश्वः सोऽस्त्यस्याः एका
नेशास्वरूपेणानङ्गिनीत्वात् यद्वा बाणासि कुलिशं गदेति नवार्णमंत्रध्यानात् १३
गुणप्रीतेति गुणोत्र नन्दिहिताचारपालनरूपेणाद्दृष्टत्वात् १४ गीतवाद्यप्रियेति यद

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ता॰र॰
टी॰
७४

एवरतालात्मकं गांधर्वे [illegible]आदिकं गीतमिति स्वामी वाद्यवीणादिकं च प्रियं यस्याः
तथा च संगीतशास्त्रे शिवशक्तिसमायोगाणां संभवो भवो भवेत् पंचास्यात्पंच रागास्तु
षष्ठस्तु गिरिजामुखात् प्रपंचसारे द्यास्सर्वाणि विद्यानि दिक्षे विद्यात्मयत्नतः ८६ गा
तिरिति गतिरक्तोगेदयायां च ज्ञानेयात्रास्सुपायपोरिति विश्वः ज्ञानरूपतां नत्वदता
चेत्यर्थः यद्वा गतिर्मार्गरूपास्य गोपवर्गो भयप्राप्तिहेतुत्वात् ८७ गणेश्वरीति गणेश्व
रो महादेवः भैरोगेटीषु गणानां गंधर्वादीनां मातृगणादीनां मातृगणादीनां वा गण
बलिभागिनरुद्रदयनाचार्याः ८८ गणज्येति गणशाङ्गोत्र आदित्यविश्ववसवस्तुषिता
भास्वरानिलाः इत्यादिरमरः एते द्वादशतादिनासंख्येन प्रोक्ता गणदेवता इति स्वामी
भारते प्रज्यसे इति प्रक्रम्य स्वर्गेप्यमरतोपेंद्रैर्यक्षगंधर्वकिंनरैः विद्याधरगणैर्दि
व्यैर्दैवैश्चाप्सरसांगणैः आदित्यैर्वसुभिः साध्यैरश्विभ्यां विश्वनायकैः मुनिभिर्वाल
खिल्याद्यैः पुराणऋषिसत्तमैः ८९ गणपूज्येति संघातेप्यमे गण इत्यमरः गणेश्वी
समहे पूज्या तत्र पुरश्चरणविधानात् अष्टमीसंधिवेलायामष्टोत्तरलनाष्टहं प्रविश्य

७४

मंत्री विधिवत्सम भ्यर्च्य प्रयत्नतः पूर्वोक्तकल्पमासाद्य पूजादिकमथाचरेत् केवलंका मदेवो सोजपेदष्टोत्तरेशतं इति वचनात् २० गणप्रदेति गणं पुत्रादिकुटंबरूपं ददाति तथा अथवागणं सैन्यं विप्रो वदैत्यानां समूहं वा प्रकर्षेण द्यति खंडयतिच्छंदसत्वात्कप्र त्ययः २१ गुणाढ्येति गुणैः रूपास्यब्रह्मसंबंधिभिः पूर्णा २२ गुणसंपत्तिरिति भक्ता नामनेकगुणसंपत्तिहेतुत्वात् यद्वा प्रयाने संपत्तिर्धनादिस्वर्गादिरूपायस्याः मो क्षपरमफलकत्वेन तस्याऽवांतरफलत्वात् २३ गुणदात्रीति भाष्यकारप्रयोगवले न निषेधस्यानित्यत्वाद्धेषष्ठ्यावा समास इति कैयटादिस्थितेरत्रापि समासः २४ गुणात्मिकेति गुणीभूतात्मानो जीवायस्या ब्रह्मस्वरूपत्वात् २५ गुर्वीति सर्वो त्कृष्टत्वात् चोनोगुणवचनादिति ङीष् महत्वाद्वा गुरुर्महति वाच्यवदिति विश्वः तथा च श्रुतिः ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण अधश्चोर्ध्वं प्रसृतं ब्र ह्मैवेकमिति २६ गुरुतरेति अतिशयार्थे तरप् अथवा पृथिवीरूपेण गुरुत्वाख्यगुण युक्तत्वात् यद्वा गुरु[illegible]निच्छेदः महत्तरो वलं यस्याः सर्वशक्तिरिति श्रुतेः २७ गौरी

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ति षोडशान्तरमंत्रदेवतारूपत्वात् अथवाऽनवामरूपा गौरीति अंगिरसस्मृते
स्तादष्टाकुमारीरूपत्वात् यद्वा गौर्वाणीरूपत्वं अर्थेरैविभवावपीत्यमरः गौश्चरा
श्चेतिगौरी समाहारद्वंद्व एकवद्भावेन पुंस्त्वकत्वेन ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदकस्येति ह्र
स्वः तस्यै पदात्त्वतस्मै वै येनेति अणंतान्ङीप् निवासः श्रीसरस्वत्यायै ग्रसारस्वतो मनुः
इति फेत्कारीयवचनात् २८ गाणपत्यफलप्रदेति प्रथमेश्वरत्वरूपं फलं ददातीति गा
ण ऐश्वर्यगणे शेनेति स्कंदपुराणात् यामाराध्यप्राप्तमित्यनुषंगः २९ गाकारव
ज्या घर्मांशुगृहिणीति सूर्यरूपे गृहे आश्रयोयस्यास्सा: सूर्यमंडलमध्यस्थां ध्यायेद्दे
वीं समभ्यसेदित्यादिना संध्यात्रये ध्यानभेदस्मरणात् यद्वा घर्मांशुपदं लक्षणयाऽर्क
पुष्पपरं श्रेषकमयेन तत्रावस्थानात् तथाच वामनपुराणे तद्ध्यानो विप्रा होमेश्व
श्वेतार्ककुसुमेष्वपि विजयायालताकुल्मे सप्रयातालयेष्वपि ३१ धर्मेति धर्मः स्यादा
तपे ग्रीष्मे उष्णस्वेदाम्भसोरपीति विश्वः गुणवचनानां गुणिपरत्वे तल्लिंगत्वावगमात्तीक्ष्ण
स्वभावेत्यर्थः ३२ धर्मसिंधुनिवासिनीति सिंधुः समुद्रे नद्यां च नदे प्रभेदानयोरिति वि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्यः सिंधुर्गजमदः गजमृगमदकाश्मीरैर्मिश्रितमः सुरभिरोचनोपेतैः विलिखेदलक्तकर
वलितैर्यंत्राणि सकलकार्यार्थीति प्रपंचसारात् ३२ चर्चरेति अव्यक्तशब्दानुकरणमेतत्
घोराट्टहासा रवेति फेत्कारीयं ३३ घोरवदनेति ध्यायेत्कालीं करालास्यामिति कालीतंत्रा
त् ३४ घोरदैत्यविनाशिनीति स्पष्टार्थं ३५ घोषेति घोषआभीरपल्लीस्यान्नंदगोपगृहो
त्पन्नत्वात् यद्वा घोषयति प्रसिद्धं करोति भक्तमिति पचाद्यच् अल्पतममपि विद्वांसं मानपि
ष्यतीति वाग्मिनं हसतीमिवाचार्यं पश्यमंत्रतन्मतममित्युक्तेः ३६ घोषवतीति वीणाह
स्तत्वात् प्रोक्ता घोषवती वीणेति हलायुधः तथा चैतद्देदेसिद्धसारस्वते नीलांशुकामर
णिमयीं वकरे सुवीणामिति ३७ घृष्येति अरणिस्वरूपेण घर्षणयोग्यत्वात् तथा च ह
रिवंशे देवीं प्रति कृष्णोक्तिः तापसानां च देवी त्वमरणी वाग्निहोत्रिणां ३८ घोरघुरीति
घोरे भीमे ह्रदे इति विश्वः तथा च कुलचूडामणौ स्वतः कार्यतमापन्नेष्वत्रतं न पिवर्तते
तां विना जनकः कोपि नैव कार्यविभावकः अत स्त्वमेव जननको नान्यस्तोपि कथंचनेत्या
दि ३९ घनालयेति घनेस्यात्कांस्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययोरिति विश्वः तथा च

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ता॰र॰
टी॰
७८

संगीतशास्त्रे तकारे शंकरः प्रोक्तो लकारे पार्वती स्मृता शिवशक्तिसमायोगात्तालना
म्नानिगद्यते शृंगाहारे शिवः प्रोक्तो ध्वनिस्तत्र शक्तिः सूक्ष्मध्वनिर्मता अतो द्वितयमेत
स्याशिवशक्तिस्वभेदतः पाणिनैते विन्यसेदग्रे शिवतालं स्वदक्षिणे वामे शक्तिं ततः कुर्यादा
यादादिक्रियाइति चकारप्रश्न्या चर्वरीति झल्लरी चर्वरीपरीति स्त्रीलिंगशेषेष्वमरः चर्व
रीहर्षक्रीडेति सिद्धमन्त्रादयः यद्वा रीङ् रतने भावे क्विप् चर्वभर्त्सने यजर्थे कः अभि
भवस्य रक्षणहेतुः इत्यभिप्रायो तात्पर्यः आत्वा तत्रापितादिप्रत्यये ङीप् पदैरमभिभाव
नेनि फेत्कारिणीवचनात् यद्वा सर्वदेशप्रसिद्धदेवतारूपत्वात् यद्वा चर्वशब्दोपालिसतना
मत्वात् चर्विकेति शुभंनाम यस्माद्भुपिरचर्वितेनि प्रागुक्तवामनपुराणात् ७१ चारुनयनेति
अतिरोहितार्थमेतत् यद्वा चरीहींमङ्गलस्य नयनेशाभिः तदेव चारुनयनेस्याः ऽ ए प्रत्य
यः तदस्यस्याः वान्हिरूपत्वात्तदपिद्योतरूपत्वाद्वा यांमंप्रत्यदेश्यभूतत्वाद्वा ७२ चारु
वक्रेति स्पष्टार्थं स्वरूपतो भीमत्वेपि भक्तानामानंदजनकत्वात् यद्वा चारुरम्यं वक्तिक
थयति चारुवक्र वचेर्विच् तेवायत्तेरक्षतीत्यर्थः परद्रूपणेषुमौनीति फेत्कारिणुक्तेः ७३

७८

78

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चतुर्गुणेति चतुर्षु युगेषु गुणाः प्रीतिप्रसादादयो यस्याः यद्वा चतुर्थे कलियुगे गुणाः य
स्याः वृत्तिविषये त्रिभागवत्त्वेनाशक्तस्य पूरणार्थत्वात् ४४ चतुर्वेदमयीति तथा च रुद्रयाम
ले ब्रह्मा पप्रच्छ देवेशं विष्णुं त्रिभुवनेश्वरं कस्याः विद्यां समाराध्य चतुर्वेदो निगद्यते विष्णुस्तं
प्राह देवेशं हरं पृच्छस्व शंकरं सरस्वती महाविद्या शिवदेहे प्रतिष्ठिता तस्य तद्वचनं श्रुत्वा
ब्रह्मा पप्रच्छ शंकरं कथयास्मान् देवेश नाम्ना नीलसरस्वती ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा प्रज
हास महेश्वरः शृणुष्वावहितो विप्र विद्यां नीलसरस्वतीं यस्याः प्रसादमासाद्य चतुर्वेदा
न्वदिष्यसीत्यादि ४५ धूम्रेति धूम्रे पटवासादिना दद्भक्तिसाम्यादिप्रख्यानात्तदस्य अस्याः हूती
रूपत्वात् तथा चोत्तरतन्त्रे विलिप्सा रक्तगंधेन रक्ताम्बरविभूषितां स्रग्धिरक्तकुसुमां सर्वाभ
रणभूषितां सुधूपधूपितां तन्वीं हूतीकर्म संयोजयेत् ४६ चन्द्रास्येति कर्पूरेण होमविधा
नात् तदुक्तं नीलतन्त्रे कर्पूरागरुकाश्मीरकस्तूरीहोमतः पुनः मंत्री नीलसरस्वत्याः सर्वा
भीष्टमवाप्नुयात् ४७ चतुराननेति तथा च जलताराध्याने सिद्धसारस्वते उपघ्नत्वर्मेव व
हन्तु विनाप्रबोद्धां नीलां भजामि हृदये न सरस्वतीं तां ४८ चलद्बकोरनयनेति कर्मधार

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ता॰र॰
टी॰
७७

युगर्भोविद्धव्रीहिः यद्वा चवनं वकोरस्य पादितोणोनयनं प्रापणं यस्याः वलिनेनदातव्येकेः शा
लिनि निरिमत्यां कलविंकं वकोरक मिति महाकाल संहितावचनात् ४९ चलत्खेज
नलोचनेति पूर्ववत्समासः यद्वा चलनां गतिमतां खेजनं खेजीकरणं गतिनिरोधकमि
तियावत् लोचनेननमस्कारादिरूपज्ञानं यस्याः इतिविषयत्वार्थकषष्ठ्यंतेन समासः देवेन
सस्पहानिः स्याजवहानिस्तुरंगमे श्रुतिफेत्कारिणपादिवचनात् ५० चलदंभोजवदने
ति यद्वा चलदंभसो महाजलप्रवाहस्य जवं वेगो बलिनाशयति वलदंभोजवदः चोन
मस्कारो यस्या तथा च वदशगादरमंत्रमुक्ता वज्रसंहितायां जलाद्भयं भवेन्नैव जगदंवा
प्रसादतः ५१ वलदंभोजलोचनेति तथा च सिद्धसारस्वते यवजपं तथाहुतादशांशमा
सितोत्पलैः आज्याक्तैस्त्रिरूपात्मंत्रीतद्दशांशेन तर्पयेत् ५२ चकारप्रज्ञा क्वात्रीति
छत्रेणगुरुसेवालक्षणेन दस्यस्या ली तिछात्रः शिष्यः तस्यैयं गुरुं विनास्यये ग्रहणनि
षेधात् तथा च महोग्रतारा कल्पे कल्पेटष्टात्तयस्मात् रोस्येन सृहणीयात्पापनाशिनी ५३
छत्रप्रियेति छत्रमातपत्रं प्रियं यस्याः तथा च ज्ञानार्णवे मुक्ताफलामलमणिस्फुर

७७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

छत्रेशशिप्रभमित्यादि ५४ छत्रेति छेदने छः तस्मात्त्रायते रक्षतीति छत्रा सर्वानोरक्षाहे
तुत्वात् ५५ छत्रचामरशोभितेति तथोक्तं ज्ञानार्णवे गंगातरंगधवलेचामरद्वयमद्रिजे
भविष्यपुराणे दुर्गाप्रस्तावे दद्याद्देव्यैचामरं मणिदंडविभूषितं हेमरौप्यादिकंदंडंतस्य
पुण्यफलंशृणु चामरव्यग्रहस्ताभिर्दिव्यस्त्रीपरिवारितः महाभोगविमानस्थश्चिरंभो
गैर्विमानपुरेवसेत् ५६ छिन्नेति सत्यभामा सत्येत्यादिवा छिन्नमस्ता शब्दोत्तरपदलोपः
उक्तंहि महाभाष्ये विनापिप्रत्ययंपूर्वोत्तरपदयोर्लोपइति ५७ छदिरिति छिन्नगलत
या रुधिरोद्गिरणात् छिन्नात्मीयशिरःसमकुलदलत्रयधारांपिबंतीपरामितिध्याने सद्यःछि
न्नात्मकंठप्रगलितरुधिरे डाकिनीतर्पयंतीमितितन्त्रान्तरेदर्शनात् ५८ छिन्नशिराइति
तत्रैवरूपेमूर्द्धराहित्यात् छिन्नमस्तंकरेवामेधारयंतीस्वमस्तकमितिविश्वसारवचनात्
यद्वा छिन्नोशिरोदैत्यानांसेनाग्रभागोयया शिरःप्रधानेसेनाग्रभागमस्तकयोरपीति
विश्वः ५९ छिन्ननासेति छिन्नोहासस्तन्मध्येविलक्षणीभूतोनासोयस्याः अ
थवा छिन्नोनासोभक्तानांहतिर्यया उभयत्रणासृङ्हनौणास्तङ्एउसधानइतिकल्प

डुमपठिताभ्यांभावेद्यत् ८० कुलानितेति भक्तानांतज्ज्ञानदत्वात् तस्यसर्ववाक्यवर्जनार्थम
प्रयुक्तत्वात् वचनविधानोर्थोयस्याः कुलंतत्त्रिविधं वाक्कुलं सामान्यकुल मुपचारकु॰
लंचेति नैयायिकसूत्रात् आद्ययथानूतनत्वाभिप्रायेण नवकंवलोदेवदत्तइत्युक्तेनास्य
नवसंख्याः कंवलाएकएवप्रत्यत्तइतिवचनं तृतीयथातेजस्विन्याभिप्रायेण अग्निर्माण
वकइत्युक्ते नायमग्निरदाहकत्वादिति इमानधीयानस्तत्क्रीगमेत्याद्यायथार्थवेद्यात् ८१
कुलाद्येवति कुलः प्रजारणेनेनाद्धया वादिनोविपरीतभावेणात् तथाचरुद्रजामले
हास्यायययासदस्यानामग्रुक्ष्मपिजल्पयेत् वादिनश्चाथराजानंमंत्रिणंवशमानयेत् वा
दिनमित्यस्यपूर्वपदान्वयः ८२ कुलमंत्रस्येति कुकारंलातिगृह्णातिकुलः वाकुल
काकारप्रत्ययाभावः तादृशोमंत्रेतिहनितथा हृतीविशेषार्थकछेदनीशब्दप्रथमवर्णो
पालित्वतमंत्रदेवताभूतत्वविनाद्रूपत्वात् तथाचज्ञानार्णवे खिवर्छेदः समालिख्यत्या
मुक्तातरितानामविधेयंत्रिषुलोकेषुडुर्लभा सर्वसिंहासनमयीवालेवकुलसुंदरी यद्वाप्र
योगागवलिमंत्रस्यैव कुकारोपलक्षितत्वा त्रुटिद्धिर्धीतिवद्धिधेतिफेत्कारिणीवचनात् ८३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

छलदृपेति उपासककार्यार्थं व्याजेन दृपं यस्याः उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो दृपकल्पनेति
.... छलाक्षिरेति छलेनी शिरा नाडी यस्याः तथा च मालाग्रथनविधानात् तथा च मुंडमाला
यां नरागल्पास्थिभिर्मालाग्रथिता सर्वकामदा नाड्यास्तंग्रथ्य नेकार्थं रंजोनवासस्तास्वपि ना
डीत्वयमनिः शिरेत्यमरः यद्यपि शिरस्त्वं तथन इत्यनः सकारादि सिरा शब्द इति स्वाम्यादिभिर्व्याख्या
ते तथापि शणशाखाराखेशाधरस्याशिरः शिराचेति तालव्यादिषु विश्वदर्शनात् उक्तमपि प्रामाणि
के ६८ छकारवर्णनिलयेति छकारोपलक्षितवर्णाः कादयो यत्र तत् हृदयं द्वादशच्छदहृ
त्पद्मे कादीन् द्वादश विन्यसेत् इति ज्ञानार्णवात् हृदयदेशावस्थितेत्यर्थः अथ यदिदमस्मि
न्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमिति श्रुतेः ई
श्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुन तिष्ठतीति स्मृतेश्च स्पष्टं चैतदुत्तरमीमांसायां ६९ छकाराढ्ये
ति छेदने छः समाख्यात इत्येकाक्षरकोषः छो छेदने इत्यस्मात् घञर्थे कविधानमिति श्रुत्य
तेः जाड्यस्य तत्रार्थात् प्रतियोगितेनान्वयः जाड्यस्य छेदं करोतीति छकारः कर्त्रीरूपो स्त्राविशे
षः स्वङ्कर्त्री परां सक्त्व इति नीलतंत्रात् पक्षा कारेति भावप्रत्ययः जाड्यच्छेदकारेणना।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ना॰ र॰
टी॰
७२

ध्येतस्मिथः जाड्यं नस्य कपालके त्रिजगतां हेतुश्च तारास्वयं इति फेत्कारिणीतंत्रात् ८८
कुलप्रियेति कुले निर्गुणस्यापि पुरुषस्य सगुणब्रह्मासने रूपं तत्प्रिया प्रकृतिरूपत्वात्
तथा च प्रकृतिपुरुषयोः पृथक्त्वं तानानन्मोदत्व इति साङ्ख्यसिद्धान्तः ८७ भ्रमिणीति भ्रम
यति मोहयति लोकं यन्मार्कण्डेयपुराणे ज्ञानिनामपि चेतांसीत्यारभ्य प्रयच्छतीत्यन्तं
भ्रमनिलयेति भ्रमव्याजेन नितरां लयो नाशो यस्याः ब्रह्मण उपहितरूपेणैवाशो
न तु स्वरूपेणेति वेदान्तिनः साङ्ख्यमते तु भ्रमनाप्रकृतिमोदव्याजेन नितरां लयो ऽस्या
ति कैवांतिकदुःखाभावत्वपो मोदो यस्याः प्रकृतिधर्मयोर्बन्धमोक्षयोरात्मनिष्ठत्वेन
प्रतीतेः तदाहुः तस्मान्न बध्यते नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चित् संसरति बध्यते मुच्यते
च नानाश्रया प्रकृतिः तथा च वाचस्पतिमिश्रैर्व्याख्यातं भोगापवर्गयोरश्च प्रकृतिगतयोरपि
विवेकाग्रहात्पुरुषसंबंधः प्रतिपादित इति ८९ भ्रमस्थानिवासिनीति भ्रमनः कुलावार
गोपनरूपस्य स्वस्थान तदाश्रयः पुरुषः तत्प्रियत्वादिति भावः तथा च कुलचूडामणौ कुलपू
जादिलिंगैस्त्वरहिता विष्णुतत्परः गच्छंस्तिष्ठन्भ्रमन्वापि स्खलन्नृ विष्णुपरायणः जपवि

८८

७२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्तोहरेब्रह्मज्ञानार्थपदेविस्तरैः स्मर्त्तव्यादं कुलाभिसौरणोरएयेजलाशये ७० ब्रह्मकारव
ज्या जगन्नाथप्रियेति तन्नाथ विस्मयः कार्योयोगनिद्राजगत्पते मोहयतेजगदित्यनेमा॰पुरा
णे ७१ जीवेति जीवयतिभक्तानितिप्रचायश्च जीवजप्या॰जपारवरूपत्वात् हेसात्मिकोम
गवतीजीवीजयतिसर्वदेतिवीरचूडामाणिवचनात् यद्वाजीवोवृहस्पतिः तदाराध्यत्वात्
गुरुणाशक्रगौरवमितिस्कांदात् यदर्चयाप्राप्तमित्यन्वयः ७२ जगन्नाथरतेति विशादार्थं
यद्वाजगतोसंसारिणोनाथः प्रार्थनेतत्त्वरतात्तत्प्रदत्वात् तडुक्तं फेत्कारीये विद्यावेकौ॰
दमवाप्नोतिकीर्तिमायुः सुतानुवहन् निवासः श्रीसरस्वत्यौर्यत्रसारस्वतोमनुः ७३ जवेति
तथावकौलावलीये पद्मापराजितापुष्पंजवापुष्पंचविश्रुते करवीरेशुक्लरक्तेद्रोणवायुदि
नि हृति तत्रदेवीपक्षेत्रिसंतर्पणेनपरिकीर्तिता ७४ जीर्णेति अनादित्वात् जीर्णतेप्रकृतेः
सांख्यमतेअनादिभावरूपत्वेमतिज्ञाननिवर्त्यत्वमेषा॰विद्यालक्षणं रूप्योपादानमत्वान
मप्यनादि चैतन्याश्रितत्वादनादयेव उत्तरकालीनंशुक्लत्वादिकं तत्तदवच्छेदकमितिवदन्तो
वेदांतिनामप्यनुकूलमेवैतत् सामान्यस्यइत्यर्थः नैरविद्यायाः शुद्धब्रह्मविषयकत्वसौका

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ना॰ टी॰ ८०

त्वात् ७५ जीमूतवलिनेति इंद्रस्थापितत्वात् सतेविंध्येनगश्रेष्ठे स्थानंदास्यति ष्टगस्यत॰
मितिहरिवंशेकस्लोकैः वनितेतिपाठांतरं तत्रेंद्राणीरूपत्वात् ७६ जीमूतेतिरूपपर्णामि
नेति पर्वतेदुर्गाप्रतिष्ठायाः प्रसिद्धत्वात् तथाचदेवीपुराणे गंगानर्मदविंध्यादिउज्जयि॰
न्यथवार्बुदे हिमवन्निषधेद्रोणेश्वनारम्यास्थापितात्वभवेंद्रे विसर्वकामार्थसिद्धिदा नी
मूतार्ये षुश्लोकेः द्वौ····· योषकेयनेइतिविश्वः ७७ जामातृवरदेति जामाताडुहितुःप
तिरित्यमरः कन्याप्रतिनिधित्वेनब्राह्मणकृतात्होमा तथाचशारदायां लाजैस्त्रिमधु
रोपेतैर्होमःकन्याप्रयच्छति अनेनविधिनाकन्यावरमाप्नोतिवांछितं जामातृत्वेच
कन्यापित्रेपदत्यावोर्ध्व यद्वाजैत्येयसंयदादित्वात् भावेक्विप् तस्यामातारोज्ञातारः
अनिष्टच्छायत्वात् तेषुवरान्श्रेष्ठान्अतिमृशेसान्यतिखंडयतीत्यर्थः ७८ जृंभेति
देवदत्ताख्यवायुरूपेणजृंभणाहेतुत्वात् द्वनहकाकुकलोदेवदत्तोजृंभणकर्मकृदि
तिप्रपंचसारात् ७९ जम्भलार्जनवारिणीति जमग्रदनेववर्गोत्ततीयादिः भावप्रत्ययजा
मोऽप्रांतेतेलातिददातिजम्भला लोकानांयोगक्षेमनिर्वाहकत्वात् यद्वानेवेषादिरूप ८०

80

मप्राणेलातिष्टहृगातितथा अर्ज्जुनः कदेवहृद्दः तेधारयतिस्वष्टजगाहेत्वमेवेषेनतथा
ह्वयोः कर्मधारयः कदेवस्यकरेजश्चेतिप्राउक्तवचनात् त्रिवाधस्यकदेवकमितिव
द्समाणवचनाच ८० जवेति जगतोसौत्रः जवोगमनेतानेवातयोगात् जवाकुसुम
होमेनकुंकुमाद्दीवशीभवेदितिवीरचूडामणिवचनाद्दा ८१ जवान्वितेति व्यापकतयो
त्तरदेशसंयोगवत्वसाधर्म्येणवेगवत्वोपचारः तथाचश्रुतिः अपाणिपादोजव
नोगृहीतेति श्रुत्यन्तरमपि अनेजदेकंमनसोजवीयइति अनेजत्कंपरहितं
मनोयदतयाजवचत्वरेवेति विरुद्धमाशंक्य ब्रह्मलोकादिदूरदेशवस्तुज्ञानेनमनोवेग
वत्वलोकप्रसिद्धं तदाचप्रथमेप्राप्तइवात्यवैतन्मामासौदृष्टेत्तेअनोमनसोजवीयइ
त्याहेतिभवेरोन्यादेर्व्याख्याने ८२ जृंभेति जृंभावद्धार्यातिशयहेतुत्वात् तथाचभार
तटीकायांउदाहृते जृंभणेनहिसूत्राणांवलंतेजश्चवर्द्धते यद्वाजृंभतइतितथा
चूर्णिनावस्योपिलक्षणं सेत्रायतिचूर्णितेतिभावनाश्रमसमावेमत्स्यसत्कात् ८३
जंभारातिवरप्रदेति जंभारातिरिंद्रः तडकंस्फोटे देवाधिपतिमिंद्रेणेति यदर्वयाश्रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नमित्यनुषंगः ८४ जितेति जितमितिउत्कर्षोप्याजयतेर्भावे क्विप्प्रत्ययः परा
भिभूतावुत्कर्षेजयत्यंतेतत्कर्मक इतिमहिमल्लोकेः उत्कर्षश्चप्रतियोगिविशेषा
तपादानात्सर्वापेक्षः तदक्षस्याः ब्रह्मत्वपत्वात् ८५ जयित्रीति असतामभि
भावकत्वात् छांदसत्वादिडागमः यद्वाजयत्र्वौकित्वंतात्स्प्रत्ययः ८६ जयदे
ति संग्रामादौजयदत्वात् दुर्गेषुविषमेषुतांसंग्रामेषुवनेषुच नमस्कृत्यप्रयंते
येतेषामभयंकुरु इतिस्कांदात् यद्वाजयमभिभवंददातिसोपासकवादिनो स्या
पासकानामभिभवंयातिखंडयतिव ८७ जयदात्रीति स्पष्टार्थः यद्वा अत्रेरियं
आत्रीउपास्योपासकत्वसंबंधात् जयदितिहेतौलद्ताएवाणुत्प्रत्ययः सावासौ
वितिकर्मधारयः ८८ जयप्रदेति जयोजयंतेविजयेइतिविश्वः जयंतंप्रतिपूरयतिज
यप्रदंइदइतियावत् भावप्रधानत्वाद्वाइदत्वंददातितथा तदुक्तंब्रह्मसंहितायां देवत
ममरेषूतंगंधर्वत्वचभोद्विजायदत्वविद्याधरत्वंचतथान्यत्प्रयच्छति ८९ जकारझल्ला
झल्लरीति झल्लरीवाद्यविशेषइतिस्वामी झल्लरीस्तिद्झरीवद्दीडडुक्केइतिविश्वः मात्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रूपेणतद्देवतात्वात् तथाचबहुरूपकालदलणस्तुकासोगीतर्षीस्ते देवतामातरः सप्तप्रोक्ता
हंसीरभ्रूभुजा ९० प्रीत्कृतिरिति शून्यागारेश्मशानेइत्याद्यर्वेणात् शून्यागार
स्यक्किल्यादिमयत्वलादिलीणोक्तेर्दूक्वानुकरणद्वारातत्परत्वे तत्प्रियत्वात् ९१
झिल्लीति भृंगारीचीरुकावीरे झिल्लिकाचसमाद्रमाद्गुत्परः झिल्लीवाद्यविशेषस्त
त्स्यशृहेतिस्वामी कुंडलिनीरूपेणतत्कृदूतदशशब्दत्वात् झिल्लीवाद्यकमधुरा
क्कलेतीसततोत्थितेतिस्वतंत्रतंत्रोक्तेः फल्लीतिपाठांतरे तत्रफल्लस्ताहारविशे
षोव्याकरणप्रसिद्धस्तत्रलीयतेमातृकारूपत्वादितिसर्वः आखानरायंतादिशत्स्येत
तोडीविति्याखेयं ९२ करीतिप्रवाहोनिर्झरोझरइत्यमरः मृणाल्यादिवत्स्वीतं
साधनस्यानत्वेनतत्प्रियत्वात् ९३ कुंडेरिकांतरेति कुंडरःस्यात्कलियुगे वाद्यभां
डनदांतरेइतिविश्वः सोस्यस्याइतिमत्वर्थेठन् अंतगतातिसंतोयत्र गतस्थांता
नार्थाइति आतोद्यातेदृक्केतियावत् दृक्कादिवाद्यभेदमधुंरतिददातितथा उभयोः
कर्मधारयः तथाच कलौयेसिद्धिदामंत्राखानधाइमहेश्वयमिति उपक्रमस्यभृतेरा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ता॰र॰
टी॰
८२

मेरे त्रिजटैकजटाकालीनीलसूर्वोसरस्वतीत्यादि ९८ ठकारखञ्जा टीकारकारि
णीति यत्नुःशब्दस्य टंकारेतिप्रसिद्धिः टंकारः सिंजिनीधनादिनिविश्वः ज्वोभिता
ल्पपाताली यन्तुर्ज्यानिःस्वनेजत्यामिति मार्कण्डेयात् वस्तुतस्तु टंकारो परिगत
कोयवीजस्यक र्भुपविगतत्वात् तथाचाथर्वणे श्रूयते तस्योपरि ततो ध्यायेट्टां
कारान्तस्थितपंकजे इतिप्रक्रम्य तस्योपरि महाविद्यामिति ९५ टीत्कारकारि
णीति अनुकरणपरएवात्र टीत्कारः यद्वा टीइतिप्राणाविकसंज्ञा तथाचस्वतंत्रे अ
वोत्पादिटिमन्त्रेत्यादयः प्रभृतिशब्दस्य टीसंज्ञेत्यर्थः इत्थत्यपिलोकप्रयोजकसं
ज्ञाविशेषः उपदेशेजनुनासिक इत्यादिसूत्रात् कारः प्रत्ययविशेषः वर्णनिर्दे
शेवर्णत्कार इत्युक्तेः तान्कारयति ज्ञापयतितथा व्याकरणज्ञानहेतुत्वात् ९१
टकाधारिणीति इदंवाणीत्रूपादौ ज्ञेयं तथाच प्रपंचसारे ठकाद्वाभयवरान्
दधतीचत्रीक्ष्णेंड्डकालितजटा वाणीवापवसाविशदाकलातथेश्वरस्तेव ९२
टकारखञ्जा ठकुराद्गीति टकारेककारेच कायति अभिधत्ते इति ठकुशब्देनात्र

८२

82

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मृदंगोग्राह्यः कैश्चिद्देनशब्दंमृगयोदशाकृतिगणानात्कः तत्रहिढकाररकारयोः प्रवेशउक्तः
संगीतशास्त्रे कवर्गश्चटवर्गश्चतवर्गश्चजवर्जितः रहाभ्यांसंयुतावर्णामृदंगेषोडशैवहि
तेनचतद्देवतोपादाने मुनिभिर्मर्दलस्योक्तादेवतानांदिकेश्वरइत्युक्तेः तस्यराज्ञीगण
तेन नदीश्वरत्वात् यद्वा ढकइतितद्धितप्रत्ययविशेषः तेकायतिपूर्ववत्कः तेषांत्वाहि
कानांराशीत्यर्थः ४८ ढकारवर्ज्या डमरुकेति डमरुवाद्यविशेषे कायतिवादयतितथा
तेषांप्रभेदाडमरुमरुडिंडिमझर्झराइत्यमरः त्रिशूलेडमरुखड्गमितिरुद्रभैरवीकल्पेज्ञाना
र्णवे ७० वाक्यप्रमाणपदसागरपारणस्यलक्ष्मीधराभिधवुधस्यतनन्तद्भदेनविश्वेश्वरेणवि
हितेगिरिजाभिधार्थेचिंतामणावगादहमकोमहषः कर्मरत्स्यजडतांत्रिजत्याखंडयेत्स्मृति
स्तिताग्रककको तारिणीकिमममायिनदंतर्वर्तितोनलवितेतिष्ठतिमे अथपश्चमशत
व्याख्यानेत्तुात्काशेति डात्कइतिशब्दंकरोति शिवरूपत्वात् तथाच गुंजत्कुंजकुटीरकौशिक
घटाघूत्कारसंवालितः क्रंदफेरवचंडडात्कृतभृतप्राग्भारभीमैस्तटैरिति मालतीमाधवप्र
वमांके धूत्कारडात्कृतीश्चनकरणशब्दावितिजगद्धरः ९ डमरुप्रियेतिस्पष्टार्थं यद्वा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

योगिनीरूपत्वात् तदुक्तं मंत्रमहोदधौ कपालडमरूपाशांलिंगंसंबिभ्रतीःकरैः श्रोत्राकल्पा
रक्तवस्त्रायोगिनीरूतनरेयजेत् रुढक्कारवाद्येनि ढक्कितिकायतिढक्केतिस्वामी अरवःशाह्व
भावः ढक्कायाश्चप्रतियोगिनिरवेन्वयः ततोयर्थआदित्वादचूप्रत्ययः अर्थाद्ब्रह्मग्रहणं वि
रंचेश्वगृहेढक्कामितित्त्रतद्वादननिषेधात् तस्यश्चापाहेतुत्वात् तथाचश्रुतिः योब्रह्मा
णंविद्यात्सर्वमिति ३ ढक्कारीति ढक्कावाद्ये इयर्तिप्राप्नोतियद्वाढक्कंतालविशेषं
रागविशेषंवा इयर्तीत्यर्थः ४ तुलसीति तुलसीमंजरीभिस्तुसर्वकामार्थसिद्धयइ
तिकालिकापुराणेकाम्यपूजायांविधानात् शिवार्चननिषिद्धस्यापिकेतकीपुष्पस्य
केतकीप्राक्तुमारण्णीनिशिवधर्मसमुच्चयेविधानात् ५ तालमर्दिकेति तालफलभ
वस्यमद्यनःप्रसिद्धेः तालफलजमेकादशमितिवाचस्पतिमिश्रोक्तेः तदाहपुलस्त्यः
पानसंद्राक्षमाधूकंखार्जूरंतालमैक्षवं ६ गुलेति दिव्यभूततुलाधिष्ठातृत्वात् यद्वा
प्रीयतांपार्वतीगुडेतिविश्वामित्रोक्तेः कुंकुमस्यतुपार्वतीतिभविष्योत्तरोक्तेस्तद्देवता
त्वात् घृतादितुलाप्रक्रमेहेमाद्रौविष्णुधर्मोत्तरे संवेसंपत्प्रदाःसर्वाःसर्वपापक्षयंकराः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

योददाति तुलां गौर्याः स गौर्यालयमाप्नुयात् मंत्रेण दद्यादभिमंत्रितां तु सहस्रतुलामेकतमां द्वि
जेभ्यः स याति गौर्याः सदने सह पुण्यं पनशौक दौर्भाग्यमपास्य नेव ७ तौलिलिकेति तूलित
लोत्तरगर्भितो शय्यां लाति गृह्णाति तूलिला तूलिका कथिता लेख्यकं चिता तत्त्लयप्रयोरि
ति विग्रहः स्वार्थिकप्रत्ययांतस्यैवायमर्थे निर्देशः उणादौ इप्रत्ययांतस्यैव पञ्चत्वनेः ततः स्वार्थे णेता
कप्रत्ययः तथा च बहुतीप्रकरणे उमरतंत्रे निवेश्य तूलिकामध्ये नानापुष्पसुगंधिना चंदना
गुरुकर्पूरकस्तूरीकुंकुमादिभिः समाकीर्णे निवेश्याथ पूजयेत् कुलनायिकां ८ तौरमेति प्र
पंचातीतरोगतत्त्वात् ९ तारेति नदात्रस्वरूपत्वात् कनीनिकाश्रिततारा यच्चोत्तरदिशि गुरुस्य
इति श्रुतेः चक्षुषी प्रक्रम्य ध्यानेस्तेन जा वैश्वानर इति श्रुतेश्च वैश्वानरशब्दस्य तत्र परमात्मपरत्व
मित्युत्तरमीमांसायां स्पष्टं १० तारिणीकेति स्वार्थेकप्रत्ययः तवादतो मनुर्देवि तारिण्याः सम
दीरितः इयमेव महाविद्या स्वर्गे मर्त्ये सुदुर्लभेत्युक्त विशेषस्वरूपा वा ११ तंत्रविद्येति मंत्रशास्त्र
वेदित्वात् कदाचिच्छिष्यपदवीति कुलचूडामणौ भैरवं प्रति देव्युक्तेः १२ तंत्ररतेति आगमप्र
तिपाद्यत्वात् १३ तंत्रविधेति तंत्रमिति प्रक्रम्य शास्त्रे प्रधाने सिद्धांत इति विश्वः गोप्यत्वात्ति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ना॰र॰
टी॰
८४

84

द्योतभूतेत्यर्थः तदुक्तं कुलार्णवे वेदशास्त्रपुराणानि स्पष्टाः वेश्याङ्गना इव इयं तु शाम्भवी विद्या
गुप्ता कुलवधूरिव १४ तंत्रपेति प्रकाशनादिभ्यो रक्षणात् प्रयोजकस्यापि तत्प्रयोजको हेतुश्चे-
ति कर्तृत्वसम्पादनात् स्वगुरुकौलिकाचारमनुगृह्णाति देवताः वांछासिद्धिं प्रयच्छतीति नाशयेति
प्रकाशकानि निक्कुलार्णवात् १५ तांत्रिकेतितान्यति स्वतन्त्रभावेणेतितान् तमुग्लानौ कि
प्रत्ययः अनुनासिकस्याक्किझलोरितिदीर्घः मोनोधातोरितिनत्वं तादृशं त्रिकं यस्याः इत्यु-
मध्यमेत्यर्थः पृष्ठवंशाधरे त्रिकमित्यमरः तथा च देवीपुराणे कथितानन्तमध्येन मध्ये च त्रि-
वलीभूतेति १६ तंत्रविधेति स्वतन्त्रः कर्तेति स्वतन्त्रमिथ्ये ब्राह्मणीप्रधानमिति गम्यत
इति महाभाष्यदर्शनादुक्तदोषाच्च प्रधानभूताविधेत्यर्थः १७ तंत्रसारेति तंत्रेषु सारः सार-
तं यस्या इति व्युत्पत्त्या तत्किं त्रिभुवनसारा तारा नाराधिता भवेत्यादिवत् प्रीतं १८ तंत्रयेर-
ति तंत्रशाब्दे प्रक्रम्य तंत्रवायेगवानरे इति विश्वः तंत्रे रोगविशेषं विपन्निनाशयतीति तया य-
द्वा तंत्रे शास्त्रे पिबतीत्यंतर्भूतणिजर्थं भक्तानां तदवबोधकत्वात् १९ तंत्रयात्रीति तंत्रस्य पा-
रिच्छेदस्य धारणात् २० तंत्रकारीति तंत्रे भक्तविवर्त्तां साययतीति तया इत्यग्रहणमनेत्रमि

८७

© Dharmartha Trust J&K, Digitized by eGangotri

त्यादौ तन्त्रशब्दस्य विविदितार्थैकत्वदर्शनात् यद्वा अनाहतेति निःप्रवाणि तन्त्रके वस्त्र वांवरे इत्यमरः तन्त्रादविरपहन्तीति इत्तिकप्रत्ययः तन्त्रकं नूतनवस्त्रं इयर्ति प्राप्नोतीत्यर्थः २१ तन्त्रेणावरेततीति तन्त्रैर्वेणिनात्तन्त्रेण करणे कर्तृकरणात्यर्थे इति णिजेताङ्गावेयुच् तथावरताश्रेष्ठतन्त्रं यस्याः तेषां माहात्म्यज्ञापकत्वात् छांदसत्वाद्धाधिकरणे तेपि वहुव्रीहिः तद्रूपावरतायस्य तिख्या ख्येयं २२ तवेति तवेतिशब्दोपलादीन मन्त्रोत्तरत्वात् प्रणवं शूर्वं मध्यमन्तादेतारे तवेतथे ति गंधर्वतन्त्रे दशाक्षरमन्त्रोक्तेः अथ इष्टदानेत्तरिभवतिव राजवल्लि वेगे इति कल्पद्रुमे वैदिकत्वेन पठितात्वानोः पवाधवृ तथा च ब्रह्मसंहितायां अन्वेतुसाधिता मन्त्राः सर्वेस्युः फलदायकाः गृहीतमात्रफलदो मन्त्रयमप्यसाधितः २३ तपःप्रभावेति उभाभ्यामुक्तत्वात् ईहादर्शआयवू यद्वा तपो ऽत्यः प्रकृष्टाभावाः कौलिकाचारत्रपायस्याः प्रशाहेय ग्रुभावव्याहतिः तत्पदेतस्यापकृष्टत्वात् तदुक्तं भावचूडामणौ वीरभावो मयादेव कथ्यते शृणु भैरव निर्द्वंद्वमानसोमृत्वाहृदाकामकलानन्तः निशास्वप्रवराष्ट्जाहेतग्रुकासदैवहीत्यादि २४ तन्त्रेति इतिकर्तव्यतायोवेतितन्त्रशब्दार्थे श्रुतिस्थः लोकहृष्टा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

85

वित्तिकर्त्तव्यताभिज्ञत्वात् २५ तंत्रसारफलप्रदेति तंत्राणां सारः कुलाचारः तस्य फलं प्रकर्षे
ण ददातीति तथा कुलाचारं विनादेवैर्नैव सिद्धिप्रवर्त्तकमिति कुलचूडामणिवचनात्
प्रदाज्ञोरिति कप्रत्ययः २६ तपस्विनीति तपस्तपःकर्मकस्यैवेति काडं॰ तादप्रत्यये टाप्
सास्त्यस्याः इति वार्थः उद्देश्यपत्तेषष्ठ्यर्थः तत्त्वाभ्यर्थं तपसो विधानात् तमेतं वेदानुवच
नेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति श्रुतेः यद्वा तपस्यः फा
ल्गुनमासोऽस्त्यस्याः तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू इति श्रुतेः तथा च मत्स्यपुराणे
फाल्गुनादितृतीयायां लवणं यस्तु वर्जयेत् मासांते शयनं दद्यात् सर्वोपस्करसंयुतं सं
पूज्य विप्रमिथुनं गौरी मे प्रीयतामिति गौरीलोके वसेत्कल्पं सौभाग्यव्रतमुच्यते २७
तौलिनीति तुलं तिजं तत्र कर्षंति भीमसेनवादितितुला मतपिण्डवाचाः तुलक
र्षेश्च स्मादत्र प्रत्ययः यद्वा तुलयंति धूरयंति दृष्टार्थानि तुलादेवादयः तुलधूरणे चु
रादिः पूर्ववत्प्रत्ययः तेषां समूहस्तौलं तदस्त्यस्याः २८ तीर्णेति समुद्रमध्यस्थितत्वेनो नौ
काद्धारूढाभ्यां तीर्णा तरीतुमारब्धे वेलादिकर्मणि क्तः प्राणप्रतिष्ठात्पूर्वत्वात् रक्तांभोधिस्थ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

योतोल्लसदरुणसरोजायितहृदि निष्प्रपंचमाशात् यद्वा रत्नांभोनिधिमध्यस्थानौकात्
ध्यांविचिंतयेदिति एतद्देदेस्थितिध्यानेतत्रांतरदर्शनात् २९ तान्वीयेति स्वार्थेणिञ्चो
दसष्टाप् तोरेकगटानीलसरस्वतीभेदेन त्रैविध्यात् क्रमनियमाभावेन सर्वासामपि
टनीयत्वात् यद्वा त्रिमुनिव्याकरणप्रसिद्धेर्मुनित्रयमध्ये तृतीयः कात्यायनः व्याकर
णवार्तिककारत्वात् ततः स्वार्थेण्प्रत्ययः सोस्यास्तीत्यर्थः तथा च वामनपुराणे
देवुत्पत्तौ तस्मैकतापर्वतकूटसन्निभं जगाम तेजः प्रवरामराणां कात्यायनेनाप्रति
मस्य तेन महर्षिणा तेन च उपाहृतं च तेनर्षिसृष्टेन च तेजसा ह ते ज्वलत्यर्कसह
स्रतुल्यं तस्माद्युजाता तरलाविशालनेत्राकात्यायनी योगविशुद्धदेहा कालिकापुराणे
प्युक्तं तत्र तेजोधृतवपुर्देवीकात्यायनेन वै संपूजिता पूजिता वतेन कात्यायनी स्मृ
ता ३० तुलसीति विरोधेमतवर्थलक्षणयातत्पूजननिषेधात् विल्वैर्मरुवकाद्यैश्च
तुलसीदलवर्जितैरितिमत्स्यसूक्तात् यद्वा तुलस्याः दुर्गापूजायां विहितनिषिद्धत्वा
त् तिलकं मालतीबाणं तुलसीं भृंगराजकं तमालं शिवदुर्गार्थे निषिद्धं विहितं भवे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri .

ना॰र॰
टी॰
८९

86

दितिभविष्यपुराणेद्दा २१ तुषेति तुष्यतिप्रीयतेसोपासकानामितितथा तुष्यतेरि
पुपपत्तात्कः २२ तुषारकरस्थेणस्येति तुषारस्यदर्शैरत्यंतमवदातैः करैः किरणैर्हा
सपेणभाद्द्यैः पूर्णमास्यंयस्याः २३ लसत्तारकरमडितेति यद्यपि अत्रोष्मपः सर्वभू
ष्ठैन्यासविसर्गिनोगह्रपषष्ठक इतिभावचूडामणिवचनात् मौलावद्रोष्मपमूर्षिनामिति
वचनेः द्रोष्मपदस्यअविनाशिचंद्रकलापरत्वव्याख्याने प्रामादिकमितिकल्पलता
यामुक्तं तथाप्येतन्मंत्रांतरध्याने चंद्रार्द्धांकितमस्तकांत्रिनयनामितितंत्रांतर
वचनादिदंबोध्यं एतेन पुनात्वकापिचित्कलापिशंगजन्टदसत्कलेतिश्रीमत्पितृच
रणैरप्युक्तिरपिव्याख्याता २४ तुहिनांशुसमानास्येति तुहिनांशुपदंतत्कलापरम्
तासांषोडशसंख्यानात् षोडशसंख्यासमानावर्षाणियस्याः हायनाद्दशरत्समाइत्य
मरः अविद्यमानमास्यंसंख्यावयस्याः तथाचाभिनवमस्याध्याने सदाषोडशवर्षीयां
पीनोन्नतपयोधरामिति षोडशाब्दैनयुवतीमितिहतीप्रस्तायोतरतंत्राद्दा २५
तुहिनांशुसमप्रभेति अंशुर्लेशेरवौरश्मौइतिविश्वः तुहिनाद्दीनांअंशुसमास्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

येतुल्याचप्रभायस्याः सदसतोंउपकारापकारजनकत्वात् ३६ तुषारकरतुल्यांगीति चं
द्रतुल्यंश्वेतवर्णमंगं हृदयशिरोदेवतारूपंयस्याः तथाचशारदायां तुषारस्फाटिक
श्यामनीलकृष्णारुणविधाः वरदाभयधारिण्यः प्रभानतनवस्त्रियः ध्यातव्याविडषा
तेचक्रमेणैवांगदेवताः ३७ तुषारकरसुंदरीति तुषारेहेमंतऋतौकेशारामनाजन्संह
खं शांतिंददतीतितादृश्याः सुंदर्योगोपकन्यायस्याः कोदसत्वान्समासांतभावः यद्वा
सुंदरीणांपूर्वंविशेषणेनसह कर्मधारयेकृतनातासाईलक्ष्मीः भगवत्याश्रितरूपेण्ट्दत्वात् इ
तिसुंदरीशाद्बोनरईकारप्रश्लेषोव्याख्येयः तथाचश्रीभागवतेदशमस्कंधे हेमंतेप्रथमेमा
सिनंदगोपकुमारिका चेरुर्हविष्यंभुंजानाः कात्यायन्यर्चनव्रतं कात्यायनिमहामाये
महायोगिन्यधीश्वरि नंदगोपसुतंदेविपतिंकुरुतेनमः इत्यादि ३८ तुषारश्यामतु
ल्यासेति तुवारशाद्वेनयामशाद्वेनचसांद्रतुल्यंसमानंश्वासंस्थानंयस्याः तामतुल्या
राशद्बस्ययामशाद्बाघ्यादरेणतुषाशोरद्बांत्यादरेणचतुल्यस्थानत्वात् तवर्गस्यदंत
स्थानत्वात्इत्यर्थः श्वासेभवमास्यमितिक्रुत्यत्वाच्छ्रास्यशाद्बस्य तात्वादिस्थानत्वानक

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ना॰र॰
टी॰
८

87

ते तुल्यास्यप्रयत्नमिति सूत्रे महाभाष्यादौ स्पष्टं ३८ तुषारोस्त्रसमालनेति तुषारस्तेन
प्रोक्षितं श्रेयस्तुः सूर्यं तुल्ये तेजस्तत्वं न मग्निस्यति खेडयति प्रसिद्धयमेयविन्यागेनेति तुषा
रोस्रुसा श्रोतकर्मणोत्स्त्लाकप्रत्ययः माटशीमाननामक्तिर्यस्याः वंद्यातिव वह्निः
प्रीत्यं करोत्येवस्तव स्यास्य प्रकीर्तनादिति ४० तुहिनाद्रिसुतेति तुहिनः प्रालेयः
खेदानप्राक्तिहीन अद्रिसुतः सूर्यपुत्रो यमो यस्याइति हेतपंचम्या वञ्च व्रीहिः या
पत्त्वयहेतुत्वात् सूर्यपुत्रः शनैश्चरो ग्राह्यः ग्रहपीडानिवारकत्वात् अर्द्धयोड्
मशैलाकाश्रूत्यमरः ४१ नार्दीनिमर्यभयवारकत्वात् तथा च ब्रह्मसंहितायां बालं दृष्ट्वा यदि भयं
सर्पदृष्टिर्जपेन्मन्त्रं बालेबाले समुच्चार्य गरुडाय नतः परं स्वाहास्वाहेति वक्त्रव्यं बालभीतिर्नजा
यते तुरुषेतन्ने देष्टके ४२ तालो गीति तालफलतुल्यमंगस्तनरूपं यस्याः यद्वा तालः खड्
गमुष्टिः तत्से पुरुकमंगे हस्तरूपं यस्याः तालः खड्गादिमुष्टिपुं द्रुमभेदे करवाल इति विश्वः ४३
तालवर्जितेति तथा च वह्निसमाहेश्वरतन्त्रे ब्राह्मणो मदिरां दत्वा ब्राह्मण्यादपि हीयते श्रीक्रमे
पि नदद्याद्ब्राह्मणो मद्यं महादेव्यै कथंचन वामकामो ब्राह्मणोपि मद्यमांसं न भक्षयेत्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तारस्वरेणसहितेति तारायाश्चयंमन्त्रस्तत्संबंधेनेति तारोहहस्रुतिः तद्वाचकःस्वरःशब्दः ते।
नसहिता हितसहिता हितेभक्तानिहेसाहितेयजनकतेनवोध्यं तथाचविद्यावतहृमगुणे।
मूलकहहृतिप्राहृप्रतिपाद्यतात्रूपभक्तहितजनिकेत्यर्थः वागीशाइवशास्त्रेषुकाव्येकाव्यस
मःस्मरतइतिभैरवीतंत्रे मेत्रतंत्रप्रक्रमाभिहितत्वात् ४५ तारस्वरविभूषितेति तारेशुद्धेहि
सा ऽसंकीर्णोस्वरःस्वर्गः तज्जनकोविमर्षोविलिरूपः तेनभूषितामीता अजाविकानांहयिरे
पंचविंशतिवार्षिकीत्वमिमाप्नोतिकालिकापुराणोक्तेः शुद्धपदेन वेदहिंसायाअपिपुरुष
दोषावहत्वमितिसांख्यमतनिरासः नहिंस्यात्सर्वभूतानीत्यस्यवैधान्यहिंसानिषेधएव
तात्पर्यात् ४६ तकारवज्ज्या थकारस्कूटतिलमेति यस्यकस्यप्रश्नेत्तिहंहः यदितत्राजाद्यदंत
मित्यनेनअकारस्पर्शवनिपातापत्तिरित्याशंक्यतेतदाङ्गोदसत्वात्तमाक्षेयंयद्वा थकारस्या
सहितोऽकारइतिमध्यमपदलोपोव्याख्येयः वस्तुतः सस्रौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीमि
त्यादिप्रयोगान्नदनित्यत्वमितिहंहएवनिर्दोषइतिध्येयं थकंवकारावेनपुंसकत्वेहंसेवथकंर
तिरूपं थकेश्यत्नीतिथकारः कर्मण्यण अकथकमेणवाक्येप्रकारैवैविसर्गांविसर्गेनकामे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

88

णोक्तिः तादृशहृत्कोटपल्लनिलयश्चक्राकारूपोयस्याः श्रीचक्रस्य हि त्रिकोणे अकाराद्याः षोडशस्वराः
ककाराद्यास्तकारान्तः थकाराद्याः सकारान्ताः क्रमेण मध्ये च हृदे ऽ णी ह्रयं तिष्ठन्तीति प्रसिद्धिः तथा
च ज्ञानार्णवे आदि कादिकादि किलयादिन्यासकं वर्णमंडलमखंडलसिद्धिदं अंतरान्तलसित
हृदन्तमन्तरं लदयन्ति पशवः कथं शिवे ४७ तथा रावत्रमालिनीति थवर्णस्य केशिरः आद्या
न्तरमिति यावत् तेन नकारलाभः आकारयोगेना इति सिद्धं तडन्तरं राकारः उत्तरमालाल्पस्याः
वाचकत्वसंबंधेनेति ग्रीष्मादिना दिनिः तारान्तरराशाहृवाच्येति यावत् यद्वा थकारान्तरस्य
मद्दतिसमासः पूर्ववदलितसंबंधः तथा च मध्येत्यस्य लाभः प्रयोगवलिमत्र समये इति प
दद्वयमुक्तत्वात् यद्वा वतः प्रथम यो विधाजपेद् द्वादशान्तरं प्रणवपूर्वमथ तमध्य गम
तथैव चेति ब्रह्मसंहितावचनात् ४८ यकारवत्या दयावतीति दया पूर्वे व्याख्याता नित्ययोगादौ
मत्वप् तत्र दयाना दात्म्य अत्र तत्र तमुक्तमितिभेदः ४९ दानरतेति दाने भक्तानामन्तः कर
णशुद्धौ रता तद्धेतुत्वात् तेषां नित्याभियुक्तानां मायातत्वमन्तःस्थितं नाशयामि ततः कृत्स्नं ज्ञान
दीपेन नो विद्यात् इति कूर्मपुराणे भगवदुक्तेः दाने गजमदे त्यागे पालने च्छेदशुद्धिषु इति विश्वः ५०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दुःखदारिद्र्यनाशिनीति दुःखप्रयोजकं दारिद्र्यं नाशयतीति तथा वैश्रवणो भवतीत्याथर्वण
श्रुतेः ५१ दौर्भाग्यपदुःखदलनीति दौर्भाग्यपदुःखहादृष्टं तत्तत्स्वकतादृशग्रहादिदशावर्तनं
जन्मदुःखं तं दलति पीडयति तादृशस्याभिचारादिविधानात् तदुक्तं कुलार्णवे अन्ये
पि यदि वा योगाः स्वरनिर्हस्यसूचकाः ज्योतिःशास्त्रतदाणत्वाप्रारभेन्मारणादिकं य
दि साध्यग्रहो दुष्टो मासः संवत्सरस्तथा तदा तस्याशुभं कर्म न कुर्यादिति निश्चितं दलिनी
ति पाठे णिनौ छांदसत्वाद्वृद्ध्यभावः ५२ दौर्भाग्यपापदनाशिनीति दौर्भाग्यं च आपच्च आपदौ दौर्भा
ग्यापदं दुःखदोषहा तासां समाहार इति समासांतोऽच् प्रत्ययः महापदि महाभयापे महाग्रह
निवारणे इत्याद्युक्ते स्मरणादेव नाशयेदिति कालीकुलार्णववचनात् ५३ दुहितेति
कुमारीरूपत्वात् कुमारिकाश्चैव नाथेन तथा वै च कुमारकेत्यादियामलोक्तेः यद्वा दु
ह प्रपूरणे भावे षष्ठ्यर्थे कः दुहः संजातोऽस्याः दुहिता पूर्णत्वात् पूर्वत्र दुहितृशब्दस्य
कारांतः अत्र तु आकारांत इति विशेषः ५४ दीनबंधुरिति दैन्यनिराकरणात् अथवा दी
नाः ब्रह्मतत्त्वानभिज्ञाः एतद्धितेन दत्तं मार्गं विदितायाः स्मात् लोकात् प्रेतिसहकुपाण इति श्रुते ॥

ता॰र॰
टी॰
८९

तेषांवेष्ठुरात्मवोधहेतुत्वात् ५५ दानवेंद्रविमर्दिनीति दानवेंद्रान्विक्रांतेन्द्र इतिविग्रहः
दानवेन्द्राणांविक्रांतानांवाश्रयेदानवः तस्येदमिति शैषिकोणप्रत्ययः तादृशमिंद्रं श्रेष्ठं
विशेषेणमर्दयति स्वनिष्ठोत्कर्षनिरूपिताकर्षाश्रयंकरोतितस्याःसर्वोत्कृष्टत्वात् ५६
दानदात्रीति दानस्यगजमदस्यदात्रीखिंडनहेतुः मत्तगजसंभहेतुत्वात् तदुक्तंब्रह्म
संहितायां पंचाननकेविंडकंगणेण्ड्रायनन्तःपरे पुनर्गजेस्थिरीकृत्य ॐ ॐ स्वाहेतिवह्नि
या गजवश्यकमंत्रोयंराजपुत्रप्रियंकरः ५७ दानवरेति दानेषुश्रुतराडदेयत्वात्
यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्रलोकोयंकर्मबंधनइति भगवद्गीतोक्तेः ५८ दानसंमानतोषिते
ति दानेस्वाद्वतेसंमानेसम्यक्मानेनताभ्यांतोषिता स्वल्पतुष्टस्वभावत्वात् ५९ दंत्यादिसेवि
तेति दंत्यःसकारोऽर्थसामर्थ्यात् तेनादौस्वपूर्वभागेसेवितइति दंत्यादिसेवीतकारोय
स्याः वधूबीजस्यसकारोत्तरतकारघटितत्वात् यद्वा दंतीतिशब्दस्यादिंसेवते इतिदंत्या
दिसेवीतकारोयस्याः रक्तदंतिकापदेतकारोत्तरंदंतीतिशब्दसत्त्वात् तदुक्तंमार्कंडेय
पुराणे पुनरप्यतिरौद्रेणरूपेणात्यारम्भः रक्तदंतोवाहरिष्यंतिमततेरक्तदंतिकां य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ह्रादेत्यः तकारः तेन आदौ सेविता तारा शब्दस्य तकारादित्वात् ८० दान्तेति दान्ता उपरतेन्द्रि
यव्यापाराः सेत्यस्याः स्वज्ञानाधिकृतत्वसेवयेन तथा श्रोतो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धा
वितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुतेः अथवा दान्ते दन्तघटितमाल्यं श्रस्यस्याः तडके
कुमारीतन्त्रे दन्तास्थिमालया वैवराजद्वं तेन मेरुणा विवासाः प्रजपेन्मन्त्रमयुतं सर्वदेवते ८१
दामोदरपरायणेति विष्णुपरायणमाश्रयो यस्याः संदरीत्वपेणयेचश्रेतामतनाद्द्वतात्
यद्वा उदरशब्दः परायणंपरवर्त्ति यत्रापश्चि स उदरपरायणः सर्प इति यावत् तत्पर्यायिका
कोदरपदे उदरपदस्योत्तरवर्त्तित्वात् दामकटिसूत्रभूतः स यस्याः सुमेखलायामयदेविवा
साकिरिसुपनिषद्दर्शनात् ८२ दधीचिवरदेति दधीचिर्मुनिविशेषः तस्य वरदा रुद्रः
तत्संबंधिनीत्यर्थः एवमाराध्य देवेशं दधीची मुनिसत्तमः प्राप्यावध्यत्वमथ्येवं वज्रास्थित्वं
प्रपन्नतः इति लिंगपुराणोक्तेः यद्वा दधिक्षेत्रवन्निश्रयेयावत् इति दध्यङ् तस्मिन्दधीचिपुरुषे
इति भिन्नपदे तत्र वरदेत्यर्थः श्रेवतेः किन्ते तस्य समस्येकत्वे रूपं तडके महकाहानं त्रवतो
केः डगखेन वापि दआवानकेण पयस्यापि वाहरमेदर्थे पात्राणि प्रशान्ते सर्वपूर्वन्तः ८३ ८४

दानवेंद्रविनाशिनीति दाशुद्धिः दापशोधने अस्मोभावे क्तियोत्पत्तेः डुहेदोषः
डुषवैकृत्ये भावेक्तप्रत्ययः अवतिगकतीत्यवः तेनानञसमासः ततश्चाविद्यारूपेण
दोषणाशुद्धिः निःप्रपंचत्वे नञवतिगकतिड ह्दानवः अविद्यासंवलितइंद्रोंतरात्मा
अवृत्त्वाणोगतोकोतावितिकल्पद्रुमः इंद्रः शचीपतोवेतरात्मन्यादित्ययोगयोरिति
विश्वः तंविशेषेणऽपुनरावृत्तिरूपेणनाशयति ब्रह्मतादात्म्यापत्तेकरोतितया
स्वेनरूपेणाभिसंपद्यतइतिश्रुतेः विशेषेणेतिसमभिव्याहृतिः तत्राविद्यासंवलि
ततयापुनर्जीवभावप्राप्तेः ६४ दीर्घनेत्रेति दीर्घंअतीतानागतव्यवहितादिविषय
केइंद्रियंनेत्रंयस्याः तनिहेतुपंचमीवहुव्रीहिः सर्वज्ञातहेतुरितियावत् कथंमोशा
नसर्वज्ञमलभेस्तेनतयोथना इतिप्रश्ने एतद्विशेषोपन्यासेनअस्याःसत्कारणत्वप्र
तीतेः हृदिवयोगीप्रतिवेत्तिवेत्तिसर्वमितिश्रुतेः ६५ दीर्घकचेति आयतकेशत्वा
त् यद्वामहादीप्तिमत्वात् कचदीप्तावित्यतो घञर्थेकविधानात् यद्वा कचोबृह
स्पतिपुत्रः कचः केशेगुरोः सुतेइतिविश्वः सोस्याम्निजनत्वसंबंधेनेतिबृहस

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तिग्रहणे दीर्घउत्कृष्टोहहस्यातिपास्याः इतिहेतुपेवमस्यावहुव्रीहिः यद्वाकचोस्यामि
भ्रातृत्वसंबंधेनेति कचपदंगोतमपरं उतथ्यबृहस्पत्योर्भ्रातृत्वेननत्पुत्रयोः कचगोत
मयोरपिभ्रातृत्वात् अन्यत्सर्वंवत् उक्तंचपेफल्कारीये यत्रप्रस्तावे इयंस्तात्पुराणबद्धासाताना।
र्थीगोतमादिभिरिति ८८ दीर्घनासेति स्पष्टार्थे दीर्घनासाःदीर्घजंघादीर्घांगीदीर्घ
जिह्विकामितिनवाक्तव्याख्यानेतारिणीकल्पदर्शनात् ८७ दीर्घकेतिस्वार्थेकप्रत्ययः स
र्वोत्तरमहिमशालित्वात् अतएव यद्ध्यमेयत्वेगतात्तदीयदेहसंगता तथापिदेविपर्व
तात्मजेत्ववास्तिखर्वत्वेनेतिश्रीमत्पितृचरणाः ८८ दारिद्र्यदुःखनाशिनीति दारिद्र्यप्रयो
जकंयत्दुःखंअवशीकृतंखंमनोरूपमिंद्रियंतत्नाशयतिवशीकरोतिभक्तानामित्य
र्थः श्रीमदिंद्रब्रह्मजित्तामायामक्षिकाविशेषणत्वात् ८९ दृष्टाम्बरनिषूदिनीति स्वगुरा
येतिवदंतिसुराः देशाहेत्र्अस्मात्कप्रत्ययः तद्विपरीतनाऽसुराः अतएवतत्रदृष्टोभदा
त्वयः तत्राशाहेतत्वात् तथाचकौषीतकिब्राह्मणोपनिषादे देवोदासिंप्रतर्दनेप्र
तिवाक्यं अरुन्मुखान्यतीशालावृकेभ्यःप्रायच्छमिति ब्रह्मप्रतिपादकशाक्यान्तरा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ता. र.
टी.
९१

रुक्तपरमर्मोपतापकवाक्याभिधायकान्वा यतीन् अशपपस्सम्भोऽहं दत्तवानितिस्पर्द्धः तत्रप्रा
णोऽस्मिप्रज्ञात्मेति तत्रत्यवाक्ये प्राणपदस्य ब्रह्मपरत्वात्स्वस्य ब्रह्माभेदज्ञानवतार्चेद्रेणाह
हं प्राणोऽस्मीत्युक्तेर्नविरोधइत्युत्तरमीमांसायांस्थितत्वात् तद्वाक्यस्य ब्रह्माभेदज्ञानवादद
वक्तृकत्वात् असद्वक्तृनाशादेर्ब्रह्मकर्तृकत्वात् ७० दंभिकेति दंभयतितुदतिअनिष्टार्था
नितिकर्त्तेरिणबुल् ७१ दंभदेति दंभोव्याजेनधर्मानुष्ठानं तद्यतिखंडयति तद्यानात्रेस्वियकण
स्वप्रणेतृत्वात् ७२ दांतेति सामर्थ्ययुक्तत्वात् तथाचभामत्यांवाचस्पतिमिश्रैरुक्तं दांतोह
षभःवहनसमर्थइतिगम्यतइति यतोऽस्य शक्तिर्विविधेतिश्रुतेः ७३ दनुजेंद्रविनाशिनीति
दनोर्जातादनुजाः पंचम्यांजनेर्डः अन्यत्राप्युक्तं ७४ दकारवर्ज्या धनधान्यप्रियेति धनपदव्या
तिरिक्तपदे तत्कामानांप्रियात्तत्संपन्निहेतुत्वात् ७५ धनेशेति धनेसायुर्धन्यात्तत्प्रदत्वात् यद्वा
धन्याः पुण्यवंतः संत्यस्याः स्वामित्वस्यसंबंधेन तथा सधन्यः सचविज्ञानी सकविः सचपंडि
तइतिकालीकुलार्णवोक्तेः यथदृष्टवशाल्लाभोमंत्रस्यास्यभवेत्प्रियेइतिफेत्कारिणीवचना
त् ७६ धनेश्वरधनप्रदेति कोशाधिपः कुवेरोपि इतिकवचप्रस्तावेभैरवीतंत्रोक्तेः ७७ धर्मि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

णीति आनंदादिधर्मवत्त्वात् तदुक्तं पंचपादिकायां आनंदविषयानुभवो नित्यत्वंचेति ते तु
ब्राह्मणोऽभिन्नत्वेपि पृथगिवावभासेत इति ७८ धार्मिकेति धर्मः पुण्ययमेन्यायेइतिवि
श्वः धर्मोऽयमोऽस्यस्याइति स्वार्थिकतद्धितांतत्वात् अतइनिठनाविति ठन् ७९ धर्म्येति ध
र्मादनपेतत्वात् धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति यत् चित्तशुद्धिस्वदिशपहृत्वात् यागादेस्त
द्वाराश्रवणमाननतत्वज्ञानमिति वाचस्पत्यादौ व्यवस्थितत्वात् ८० धर्माधर्मप्रवाह्वनी
ति विहितक्रियासाध्यं गुणो धर्मः निषिद्धक्रियासाध्यस्त्वधर्म इत्युदयनाचार्याः तथा
च श्रुतिः एषह्येवसाधुकर्मकारयति तंयमेभ्योलोकेभ्यउन्नीयते एषउएवाऽसाधुकर्म
कारयति तंयमधोनिनीषत इति नचैवं रागद्वेषप्रसंगइतिवाच्यं पुण्यःपुण्येन कर्मणाभ
वति पापःपापेनेति पूर्वकर्मसदसत्त्वस्यैवोत्तरकर्मसदसत्त्वनियामकत्वादिति स्थितमु
त्तरमीमांसायां द्वितीयाध्याये ८१ धनेश्वरीति तद्दानापहारदमनत्वात् ८२ धर्मद्राणीति
धर्मं यागादिक्रियां घ्नंति खंडयंतीति धर्मद्राः तेषांअश्रीभद्रिका धर्मशास्त्रोऽष्टतज्जनकक्रि
योऽधर्मद्राणीति धर्मं यागादिक्रियां घ्नंति खंडयंतीति धर्मद्राः तेषांअश्रीभद्रिका यथपरइति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ना॰ रा॰
टी॰
९२

92

मीमांसकाः अदभ्रत्वाणोऽल्पस्याल्पजेन्तस्य अत्रेभ्यो ङीषिति स्त्री प्रत्ययः ८३ धर्मानन्दप्रवर्द्धिनीति
धर्मजन्यानन्दं प्रवर्द्धयतीति तथा श्रुतिः ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो
ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्त इति श्रुतेः धर्मेण येषां देवत्वप्राप्तिर्भवति ते कर्मदेवा इति व्याख्ये
यं देवत्वममरेशत्वमिति प्राग् उक्तं ब्रह्मसंहितोक्तेः ८४ धनाध्यक्षेति धनपतिं नाथन्ते प्रार्थय
न्त इति धनाधिः धनाढ्यः पूर्वं व्याख्यातः नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीष्षु इति णिजन्तस्य रू
पं धनस्य अपुष्टिकामेष्वस्य मानत्वात् ८५ धनप्रीतेति धनैर्वा भक्तधनैर्वा प्रीता भवेन्मम पूजकेषु
त्युक्तेः ८६ धनाढ्येति नित्यपूर्णत्वात् आप्तकाम इति श्रुतेः ८७ धनतोषितेति धनपदस्य
निधिपदेन पृथिव्यादिवाचकद्रव्यपदेन वा समानार्थकत्वात् द्रव्यसंख्ययुक्त नवमीयदत्ते तत्र तो
षिता तथा च भविष्यपुराणे मासि मासि भूजे वीरशुक्लपक्षे त्रिशूलिनी नवम्यां पूजयेद्यस्तु
तस्य पुण्यफलं शृणु अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च तत्फलं लभते वीर दिवि देवग
णैर्वृतः ८८ धीरेति धियं बुद्धिविशिष्टज्ञानं राति ददाति भक्तानामिति तथा यद्वा धियं
ईरयति प्रवर्त्तयति परमात्मरूपत्वात् धियो यो नः प्रचोदयादिति श्रुतेः ८९ धैर्यवतीति धर्मा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्थकामसंयुक्ताशुभाशुभसमन्वितात् व्यवसायादचलनं स्थैर्यमित्यभिसंहितमिति भरतः १०
धृष्टेति जिघृक्षाप्रागल्भ्यं यद् तस्मात्कर्तरि भिक्षार्थे इत्यादिना कृतिगणे तायप्रत्ययः कर्मप्रवच-
नीयेति प्रयुञ्जानेन स्तवं कृतास्तस्यां कृतिगणे तज्ञापनात् स्पष्टं हृतं वेदवत्तर्षे तात्पर्यं शुद्धौ उदा-
यनाचार्यैः ११ धवलांभोजसन्निभेति कर्मविशेषप्रेतवर्णेन चिन्तनीयत्वात् १२ धारिणीति
पालकत्वाधारकत्वाभ्यां धारयतीति तथा १३ धरणीति भूरूपत्वात् धरिणीति पाठान्तरं
धरः पर्वतोस्त्यस्याः स्थापनस्थानत्वात् उज्जरे पर्वते वापि निर्जने वा वनेषु च इति तन्त्रान्तरात् १४
धात्रीति धातृ वियेधात्री तस्यद मित्यणं तात् ङीप्प्रत्ययः तथा च भविष्यपुराणे पूजयित्वा म-
हादेवीं नवम्यामत्र चण्डिकां महत्त्वं प्राप्नुवन् वीरब्रह्माविष्णुस्तथापराः तस्मादियं महापुण्या न-
वमी पापनाशिनी उपोष्या सा प्रयत्नेन सततं सर्वपार्थिवैः १५ धरीशेति धरावसुविशेषः सो-
ऽष्टानां समुदायघटकत्वेन नियतरिणो वसवः तेषामीशत्वं डमास्यत्वात् आदित्यैर्वसुभिः साध्यै-
रिति महाभारतात् [illegible]सेत्यस्मिन्नन्वयः १६ धवलास्पदेति धवलः सुंदरे सिते महादेवाख्यय-
वली गौरभेष्याम्बुदाहृतेति विश्वः वर्णादिभेदात् संज्ञाः स्युः शबलीधवलादयः इत्यमरः तयोरास्पदं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दानोदेश्यत्वेयस्याः तथाचहेमाद्रौ भविष्यपुराणे हृषंस्त्रलांकितं यश्च भगवत्यै निवेद-
येत् ग्रामसमं समकुले महादेवलयं व्रजेत् तथा यश्चाभयमुर्वीं गां तु भगवत्यै समर्पणे भ-
नां समद्वीपां धरां दत्वा यत्फलं तदवाप्नुयात् पूर्वोक्तं ददानीति शेषः ९७ धार्मिकेति धर्मा-
नुष्ठानप्रियत्वात् तथाच कूर्मपुराणे देवीवाक्यं वेदार्थवित्तमैर्यत्कार्यं संस्मृत्य कर्म वैदिकं
तत्प्रयत्नेन कुर्वन्ति मत्प्रियास्ते हि नेतरा ९८ धर्मसहितेति तदुक्तं कौर्मे पूर्वं पितामहेन ध-
र्मं मनुव्यासादयः परं स्थापयन्ति ममादेशात् यावदाहूतसंप्लवं ९९ धर्मनिन्दकवर्जितेति
तथाच भावचूडामणौ कुलशास्त्रं द्वेषपापं यो गरिष्ठं कुलनाशनं सकुलेमहतीनिंदापरयेभा
कुलेश्वर तस्मादपि महापापं पशुसंगात्प्रजायते इत्यादि कौर्मेपि श्रुतिस्मृत्युदितं सम्य-
क्कर्मवर्णाश्रमात्मकं अध्यात्मज्ञानसहितं मुक्तये सततं कुरु धर्मात्संजायते भक्तिर्भक्त्या
संजायते परं श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितो धर्मो यज्ञादिको मतः नान्यतो विद्यते धर्मो वेदार्था-
त्स हि वर्त्तते तस्मान्मुमुक्षुर्धर्मार्थी मद्रूपं वेदमाश्रयेत् ममैवैषा पुराशक्तिर्वेदसंज्ञा पुरात-
नी ऋग्यजुःसामरूपेण सर्गादौ संप्रवर्त्तते तेषामेव तु गुप्त्यर्थं वेदानां भगवानजः ब्राह्मणा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दीन्सर्जोथ्यस्वेस्वेकर्मण्यपयोजयेत् येनकुर्वंतितंधर्मंतदर्थंब्रह्मनिर्मितं तेषांमध्यस्तान्तर
कांस्तामिश्रादीनकल्पयत् ८०० वाकप्रमाणंयेदसागरपारगास्यलक्ष्मीधराभिधवुधस्यतन्
ज्ञवेन विश्वेश्वरेणविहितेगिरिजाभिधार्थेचिंतामणिमयमगात्तवमोमसूत्रः प्रणमदमर
मौलिप्रोतमाणिक्यदीपावलिसमुदितरोचीराजिनीराजनीयं सकलकमलेवशाम्रासमा
म्राज्यमंघ्रिद्वयमवलसंतायाः भावुकंनःप्रतायात् अथनवमश्लोकस्यव्याख्यानं नुवीतेति
नवशब्दात्स्वार्थेत्वप्रत्ययः नवत्वंचअनादित्वेपिपिकारानुदयात् तथाचपंडितवरेणोक्तम्
विरंचितास्त्रिरंतनीसतेगपीवरस्तनीत्यादि यद्वानवियते २ विधिहष्रभुर्नियामकोयस्या
इति नकारेणसमासः नवास्यकश्चिजनितानवाधियइतिप्रत्येतनाश्रुतराणंमंत्रवर्णात् १
त्नीरजेतिहृदमध्यसमन्वंनत्वात् यद्वारजोहीनत्वात् तमोवावीतमोऽदंतेतारसोवावीरज
स्नयेतिच्छिन्नपकोदादकारांतत्वं २ निंदेति निंदतिजाड्यंदेत्यान्वनकारानुवाहिनस्ती
तिनिंदा णिंदिचकुंत्सनेइतिकल्पद्रुमस्यवकारात् हिंसेवितिकामधेनौव्याख्यानात् ३
निम्ननाभिरिति निम्नंगभीरंगंभीरमित्यमरः इंदंचसामुद्रिकोक्तत्वात् यद्वानाभिंदष्ट्वा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

जपस्य विहितत्वात् तिलपुष्पसरोवरमिति मन्त्रस्य तत्कवचनात् सरोवरपदेन तत्र नाभि
विवक्षितत्वात् ४ नगेश्वरीति नगानां सुमेरुपर्वतादीनामधिष्ठातृत्वात् नगपदं स्तन
पर्यवा पर्वते हस्तमारोप्य निर्भयोऽखेडमानसः कवितां लभते सोपि अमृतत्वं गच्छती
ति गर्यवं तन्त्रे जपविधानात् ५ नूतनांभोजनयनेति नूतः प्रशस्तः नो नमस्कारो येन नता
दृशः अंभोजनयनो विष्णुर्यस्याः एतस्तुतौ दीर्घता कुटादिः अत एव परिएतां विलो
दय इति भागवते दीर्घ इति श्रीधरव्याख्यायाः प्रामादिकत्वं मनोरमायामुक्तं ६ नवीनांभो
जसुंदरीति सुकुमारत्वात् वर्णसाम्यविवक्षायां तु अंभोजं नीलं यथाह्न यद्वा नवीनं सृष्टे
प्राथमिकं अंभोजं लयस्याः नाटशास्य अजस्य ब्रह्मणः सुंदरी तदाराध्यत्वात् अप एव स
सर्जादौ ता स्ववीर्यमपासृजदिति स्मरणात् जलस्यादित्वं च खेनानरमाविमृजत सृष्टिरूपत्वे नैव
अन्यथा एतस्माद्वा आत्मन आकाशः संभूत इत्यादि विरोधादिति स्थितमुत्तरमीमांसा
यां ७ नागरीति वैदग्ध्ययुतत्वात् विशेषवैदग्ध्ययुताः सर्वा एव कुलांगना इत्युत्तरतंत्रा
त्तात् गणिकानर्तक्यादिवीरचूडामणिवचनाच्च तत्स्वरूपत्वात् ८ नागराजेष्टेति तथाच

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भारते सूज्यसे त्वं महाभागे पातालतलवासिभिः अनंतप्रमुखैर्नागैस्तथान्यैस्तक्षकादिभिः रा
ज्येति पाठे पिकलिंगः सूरइति वल्लदयातत्रस्थानामेव ग्रहणं सर्वेषां पूजकत्वप्रतीतिश्च तत्र यो
जनं यद्वाश्राज्यं भवतेनेन इत्यत्र पिछित्राज्यधाराविधानात् तथा च भविष्यपुराणे कृताभिषेकं
यः कुर्यादहोरात्रं नराधिपः सहस्रधारेणातामूरेण भगवत्याः विचक्षणः मासि चाश्वयुजे वीर
नवम्यां श्रद्धयान्वितः गीतनृत्यप्रदानैश्च शंखवादित्रनिस्वनैः कुर्याज्जागरणं चैव नानाशुभो
पशोभितं सर्वपापविनिर्मुक्तो दिव्यतेजोमयस्तथा मोदते दुर्गया सार्द्धं ब्रह्मलोके महीयते ५
नगराजसुतेति हिमवंतं वशैलानामिति राज्यप्रकारेणाहरिवंशात् यद्वा न विद्यते गरं विषं न
नूपः अजस्ततो ब्रह्मपुत्रो यस्या इति हेतुपंचम्या बहुव्रीहिः नेविषब्रह्मणः पुत्र इति वचनात्
विषविकारनाशिकेति यावत् विषहयकरी विषाश्च अमृतत्वप्रदायिनीति मत्स्यसूक्तात् १०
त्वगेति नगाश्चेति नगागमनस्य महत्वधर्मत्वात् तदभावे व्यापकत्वलाभात् ११ नागराजगतिरिति
नगपदस्य स्वार्थतद्धितांततया नागानां महत्तानां राजेति पारिजातग्रहणं तस्यैव गतिर्यस्याः वांछि
तार्थदत्वात् १२ नागराजमाल्यविभूषितेति महापद्माख्यनागरूपमालालंकृतत्वात् यद्वा नाग

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गाः शरीरसंबंधिनः अथयदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकमित्यादौ पुरशब्देन शरीरव्यवहारात्
प्रजाः जीवाः तेषामालंबमात्रं परंपरेति यावत् तत्र विभूषिता शुद्धब्रह्मरूपत्वात् १२ नगेश्वरी-
ति श्लेष्मातकेकरंजेत्यादीनां कुलवृक्षाणामपि श्लिष्टत्वात् १३ नगात्मजेति हिमवत्कैला-
सादाववस्थानात् यद्वा नगम्यते ज्ञायत इति नगा वक्ष्यमाणेना रूपादिहीना तद-
विषयत्वात् शुद्धब्रह्मणः शब्दशक्तिगम्यताभावात् शब्दजन्यवृत्त्युपहितत्वेन वृत्तेश्च मिथ्या-
त्वेन तदुपहितस्य शुद्धताभावात् अतएव श्रुतिः यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति १४
नगराजकुलेश्वरीति हिमवद्वंशप्रधानत्वात् यद्वा नगरो दोषहीनो ऽजो विधिर्यत्र गरपदं ला-
क्षणिकं तादृशस्य कुलस्य पित्रादेस्तस्य ईश्वरी स्वकुलेनापि भागपमात्राधिगम्येति यावत् तदुक्तं
रहस्यादावुक्ते कालीकुलार्णवे मंत्रस्य ज्ञानमात्रेण कुलकोटिं समुद्धरेत् नंदंति पितरः सर्वे
गाथां गायंति ते मुदा अपि नः स्वकुले कश्चित्कुलज्ञानी भविष्यति १५ नवीनेंदुकुलेति हूती
रूपेण कामशास्त्रप्रसिद्धार्द्धचंद्राख्यनखक्षतविशेषालंकृतस्तनत्वात् यद्वा नवो नेंदुवत्कोम-
लत्वात् विलासातिशयहर्षातिजनकत्वमेव येन स्वीकरोतीत्यर्थः १६ नंदीति मंगलहेतुत्वात् तथाचमरतः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्राशीर्वचनसंयुक्तानित्यंयस्मात्प्रयुज्यते देवद्विजनृपादीनांतस्मान्नांदीतिगीयते नंदस्यापत्यं
स्त्रीनांदीतिवाबोध्यं १८ नंदिकेश्वरवल्लभेति नंद्युः स्यान्नंदिकेश्वरइतिहलायुधः नंदिनाशि
वत्वल्पतेतिस्कंदपुराणे यामाराध्यप्राप्तेतिशेषः लिंगपुराणे सर्वलोकाधिपत्यंचगणेशगतां
तथैवच दातुमर्हसिदेवेशशैलादिस्तनयोममेतिदेशीवाक्याच्च १९ नीरजेति नितरांरज्या
वाणीयस्यसः नीरः प्रतिवादीतंजयतिअभिभवतिनीरजा तदपकर्षहेतुत्वात् इराभूवाक्सु
राप्स्वितिमेदिनी २० नीरजाक्षीति षष्ठ्यर्थे यद्वा रः पावकेवतीक्ष्णेचेतिविश्वः रादग्नेनिः
क्रांतोनीरः स्कंदः तत्रजातेनदासके अपत्याणीयस्याः पुत्रत्वेनस्नेहविषयत्वात् २१ नीरजद्वं
द्वलोचनेति रजोगुणकार्यांतत्रद्वंद्वात्सुखदुःखादेर्निः क्रांतेलोचनेज्ञानेयस्याइतिविषयत्वार्थ
कषष्ठ्यासमासः २२ नीरप्रसूनेति दशाहस्त्रीरजोगार्थः मातंगशुद्धः खादिकंप्रसूतइतिविश्व
तस्याभावोरप्रसूतातन्तोनिः क्रांतानिरादयः क्रांताद्यर्थेपंचम्येतिसमासः २३ नीरभवेति
नितरांरज्याणीयेभ्यस्तानिनीराणियानिनक्षत्राणितानिवातिप्राप्नोतितथातन्यासस्यप्रसु
स्तत्वात् तथाचहर्षचरितेतंत्रे रोहिण्यादिमहान्यासकृतात्तनरवरः स्वधीः रोहिणीस्तत

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तारा.
टी.
९८

वन्हष्वामप्रेण्योभवतिफवं गयपयमयीवाएणीसमार्यातसजायते अदृष्टाक्षतपणास्त्रा:
णोद्याख्याताभवतिफवं अकृतातारकाभ्यामंतारिएणीपूजयेद्यदिपातलद्वप्रजप्तोपिनमंत्रः
सिद्धिदायकः २४ नीरनिर्मलदेहिनीतिजलवत्स्वच्छशरीरत्वात् यद्वाजलेपूजाविधानात्
अश्वग्रीहृदयेसर्वेयेइतिपूणतातंत्रवचनात् जलस्थांवाशिलास्थांवापूजयेत्परमेश्वरीमिति
योगिनीतंत्रवचनात् २५ नागयज्ञोपवीताढ्येति नागानांयज्ञंवधहेतुंतंसंवयः उपवेति
प्राप्नोतियज्ञोपवीः सर्वसत्रसमाप्तिहेतुस्तक्षकइतियावत् तदागमसमयेआस्तीकेनतत्प्र
तिबंधकरणात् यद्वासर्पसत्रप्रवृत्तिहेतुत्वादेवतक्षकः तत्कृतपरिक्षित्वधादेवजनमेजयेनतत्
दारंभात् तस्यइतेप्राप्तेनतत्राप्त्या जटासनेनतःप्रविणावनतदाकइत्युपनिषद्दर्शनात् २६ ना
गयज्ञोपवीतिकेतिजकारोगणेशउत्पकाद्वरकोशः अतएवगंगणपतिंश्रवितपूर्णलमस्ये
ति गवीतिशाहृत्वंडे पदाधरमिश्रेव्याख्यातं तेयातिजनकत्वेनेति गयः शिवः तंजानातिग
यज्ञः तद्विपरीतोऽगयज्ञः वालरूपशिवान्मिश्रंइद्दइतियावत् नविद्यतेतान्निर्मितोउःशि
वः तत्रिष्ठापवेवेज्ञस्यइतिरूपद्विवोयस्याः तथाचभारतेपातरुद्धीये वालमेकगतंकृत्वास्वयंयं

९८

96

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वशिष्ठे पुनः उमां जिज्ञासमानो वै कोयमित्यब्रवीत्सुरान् अस्तूयत अथ शक्रस्य वज्रेण प्रहरि
ष्यतः बाहुं सवज्रं तेन तस्य स्कन्दस्य स्तंभयत् अश्वरित्यादितादेवानां ब्रह्मप्रसंस्तु निवात्का ततः प्र
सादयामासु हमामहेश्वरते ह्याः अभवत्पुनर्बाहुर्यथाप्रकृति वज्रिणः २७ नागकेसरसंतुष्टे
ति सुनिपुष्पं वकेसरमिति मत्स्यस्कनात् नगेभवो नागः सवासौ केसर केसरवान् श्रेतिनाग
केसरः सिंह इति यावत् तेन संतुष्टा तद्वाहननात् शूलिन्यां सिंहस्कंधाधिरूढेति अपवसारा
त् महिषमर्दिन्यां प्रागुक्तमत्स्यपुराणात् एतद्भेदे सिंहपृष्ठसमाश्रितामिति मुंडमालावचना
त् यद्वा केसरपदे वकुलं पुन्नागपरं वकुलैर्होममात्रेण सौभाग्यं लभते नरः मल्लिकाजातिपु
न्नागकदंबैः पुष्टिमाप्नुयादिति सिद्धसारस्वतात् सिंहच्छटायां पुन्नागकिंजल्कवकुलेष्वपि इति
केसरशब्दार्थेषु विश्वः २८ नागकेसरमालिनीति नागहस्तिनः कंशिरो य--सः नागकोग
णेशः तत्र स्मरति तदुपादानोद्भवेन विषयकायपरोदत्तान वर्तेनेति नागकेसरा हलदंतादृतिस
प्तम्या अलुक् मालिनीति व्रीह्यादित्वादिनिः द्वयोः कर्मधारयः यद्वा मालाकारस्य कन्या व
नवकन्याप्रकीर्तिता इति कुमारीतंत्रात् सप्तवर्षकुमारीरूपताद्वा सप्तभिर्मालिनी सा साद्वा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ना॰ टी॰ ५८

दितियामलोक्तेः वामनपुराणे मालिनीलक्ष्मीरुत्थाय स्थिपमुद्दर्शनेत्रुभे देवीमद्दर्शयामास करां
भ्रोकनकप्रभा इतिप्रक्रम्य तस्यां गतायां शैलेयी स्वमलावगजानने चतुर्भुजे पीनस्कंधे शुरुषल
क्षणान्विते कृत्वोत्ससर्ज भूम्यां वृष्टिनं मद्रासने शुनरित्यादि मालिनीहत्तभेदस्यान्मालाकार
स्त्रियामपीति विश्वः २९ नवीनकेतकीकुंदमकरंदप्रपूजितेति नवीनमननुभूतपूर्वकवत्स
इतेप्राप्तं यत्केतकं व केवलेति कांदोरेप नाविकितसप्तपशिभिः हमदेशगात् तत्रात्मन इत्व
तीति नवीकेतकीकं जनतात्विप्र नाटशेन भक्तेन कुंदैर्मकरंदैर्मधुमिश्रप्रपूजिता शृणु
शाक्रप्रवक्ष्यामि पुष्पाख्यायं समासतस्तत्प्रक्रम्य कुंदपुष्पे स्त्रिरीठकेरि निदेवीपुराणात्
मधुपायससंयुक्त इति वचनाद्दलितेन मकरंददानं यद्वा तर्पणविधानात् मधुना तर्प-
णं देव्याः सर्वकामफलप्रदं मंत्रसिद्धिकरं साक्षान्महापातकनाशनं इतिमत्स्यसूक्तात् ५४
नायिकेति नायकं यानि शाक्रस्तनायिकां तु सरस्वतीति भरतोक्ते नाटेयसरस्वतीरूपेणान
इत्वकत्वात् ३१ नायकप्रीतेति नायकः शिवः तद्विषयकप्रीत्याश्रयत्वात् ३२ नायकप्रीतितो
षितेति नायकनिष्ठप्रीतिविषय इत्यर्थः आदौवाबस्त्रियारागइत्यालंकारिकवचनात् अन

तरेणनायकानुरागकथने ३३ नायकानंदनिलयेति नायकोनेतरिश्रेष्ठेहारमध्यमणाव
पीतिविश्वः श्रेष्ठस्यआनंदस्यमोदस्यजनिकावाराणसीनिलयआश्रयोयस्याः वाराणस्यां
विष्णलादीतिमात्स्यात् सनत्कुमारसंहितायां येयेभिवांछंतिसमस्तभोगानिहापि
मुक्तिंपरत्रोप्यविप्र तेभ्यः समस्तंददतीभवानीवसत्यजस्रंशुहिणीमृडस्य ३४ नायका
नंदकारिणीति नविद्यतेआयोयस्य नायकः स्वाभाविकइतियावत् तादृशआनंदः
मोदः विसृतकेठचामीकरवदप्राप्तेनरास्यमानस्यस्वात्मरूपानंदस्यप्राप्तिजानेनत
तस्यवस्तुतः प्राप्तिर्ब्रह्मणोनित्यसिद्धत्वादितिवेदांतिनः ३५ नायकप्रेमसहितेति न
विद्यतेआयोभागंपक्षत्वंचयस्यकारणव्यतिरेकेकार्यानुदयात् तद्विषयकप्रेमयुक्ता
दीनानुग्राहिकेतियावत् अयःशुभावहोविधिरितीत्यमरः ३६ नायकप्रेमतोषितेति
नयतिसेवंप्रापयतिनायकं प्रेमभक्त्याख्योभावविशेषः तेनतोषिता रतिर्देवादिवि
षयेत्यनेनकाव्यप्रकाशादौरतेरेवभावत्वव्यवस्थापनात् ३७ नायकानंदनिलयेति
नायानीतिः श्रीतीर्थवोरूपसर्गइतियज्ञ् तेकापतिवंदतीतिनायकाः मुक्तिवेत्तारः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ना॰
टी॰
९८

प्राप्तवन्ता इति यावत् यत्तेषां आनंदस्य भीतेर्निर्लज्जत्वं गहनत्वं याति तथा भक्तानां विद्
त्वीतिजनकपांडित्यहेतुत्वात् तदुक्तं तस्य पांडित्यकलनाद्धि विचित्रपदकल्पनात्
देवा अपि विलज्जंते किं पुनर्मानवा भुवि ३० तापकानंदकारिणीति नयति भक्ति
विषयत्वं प्रापयतीति नायकाः तेषां अंदस्य वंधनस्याभावं आनंदकरोतीति तथा तदुक्तं ॥
काशीखंडे असौ वंदी महादेवी नित्यं त्रैलोक्यवंदिता निगडस्थानपि नतान्याश्र
न्मोचयति स्मृता ३१ नर्मकर्मरतेति नर्मणा लोकार्थलीलया कर्मणि रता उ
क्तासेव येन प्रयोजनवतः एव कर्तृत्वादीश्वरस्य प्रयोजनेच्छाविरहात् कथं कर्तृ
त्वमित्याशंक्य द्वितीये शारीरकमीमांसासूत्रे लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति प्र
योजनेच्छाव्यतिरेकेपि राजादीनां लीलारूपचेष्टा स्यात् तथा जगत्सृष्ट्यादेरी
श्वरकर्तृकलीलाकैवल्यमित्यर्थः ३२ नित्येति तथा वक्ष्यमाणे आनंद एव महा
विद्या महात्रिपुरसुंदरी नित्येति कथ्यते देवि चित्कला परदेवता ३३ नर्मकर्मपराय
णेति नर्मणा लीलया कारणमानपेक्ष्यैवेति यावत् कर्मणां यागादीनां परायणा

९८

98

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यागस्वर्गादीनांकार्यकारणभावविषयसाक्षात्काराश्रयतेनईश्वरसिद्धिरितिनास्तिकि-
काः तदुक्तंकुसुमांजलौ प्रमायाःपरतंत्रत्वात्सर्गप्रलयसंभवात् तदन्यस्मिन्ननाश्वा
सान्नविधान्तरसंभवः ७२ नर्मकर्मप्रियेति नर्मणाफलानभिसंधिनाकृतंकर्मप्रियंयस्याः
स्तानेनकर्मयोगेनभक्तियोगेनवाद्युतः सर्वसंसारमुक्त्यर्थमीश्वरंशरणंव्रजेतिकौर्मदे
वुक्तेः ७३ नामीति त्वंपदंजीवात्मपरं तद्विषयिकामाभासाक्षात्कारविज्ञाने तस्यादयंत्रा
श्रयतयेति श्रणप्रत्ययेहद्धादौवत्तयं जीवानांश्रन्यजीवसाक्षात्काराभावादीश्वरात्म
संलभ्यते ७४ नर्मकर्मपरायणेति नर्मैवश्र साधारणंकर्मभासांतास्त्रियःपरायणंइष्टा
यस्याः श्राश्रयेतत्पराभीष्टपरायणपदंविदुरितिशाश्वतः तद्धस्तावर्वितद्ध्यंतद्धस्तावर्व
तेजलं तद्धस्तावावर्तंभोज्यंदेवताभ्योनिवेदयेत् इतिवचनात् ७५ नर्मप्रीतेति विपरीत
रतानत्रकालिकांहृदयोपरि इतिवीरचूडामणिवचनात् क्रीडासक्तत्वात् ७६ नर्मप्री
रतेति शिवेनसमंपरिहासविधानात् तथाचतत्प्रसंगेयस्मपुराणेशिवोक्तिः हिमाचल
स्यशृङ्गेऽस्मिन्मेघमालाकुलेमनः तथाऽवगाहेभ्योगाहनेभ्यस्तदाशयः तत्रैवदेव्याउक्तिः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नाट॰
टी॰
९९

बालेभ्योनेकजिह्वत्वेभस्मनःस्नेहत्वंयता हृत्कालुष्यंशशांकात्वेइन्द्रेर्वीर्यतेहृषादपि ४७
नर्मधर्मपरायणेति नाट्यगुणस्वैकैशिकीहसंगविशेषस्सनर्मसंज्ञातदाहभरतः इ
र्ष्याक्रोधप्रायंसोपालंभकरणानुबद्धंचआत्मोपक्षेपकृतेविप्रलंभकृतेकर्म तदेवयुर्मी
गुणोयस्यास्तिनाट्येपलभ्यते श्रृंगारगुणस्यापिपरंपरयाप्रधानगुणत्वात् तत्रासक्तेतिनटी
रूपत्वलक्षं इदंचनटिनीयद्विणीरूपेणबोध्यं त्रैलोक्यमोहिनीगौरीविचित्राम्बरधारि॰
णी विचित्रालंकृतांगरम्यानर्तकीवेशधारिणी इतिभूतडामरवचनात् नटीकायालि
कावेशेपतिदृत्यासुरतंत्राद्धा ४८ नर्मकर्मैकसहितेति नर्मकर्मक्रीडार्थकर्म भोगास
क्त्यादिरूपंएकंमुख्यंतयास्यतिपरित्यजतीति स्यतेःकप्रत्ययः तस्मैहिता भक्त्यासनत्यया
तानमद्भावेपरमाश्रितः सर्वयज्ञतपोदानैस्मद्देवार्चयसर्वदेति कौर्मेदेवुक्तेः ४९ नर्म
कर्मैकपालिकेति नर्मकर्मणामेकामुख्याद्यालिकाञ्चालिःसखीयस्याः पातेःकः प्र
त्ययः विवाहकालेमालिन्यागौरीसख्यातथाविधानात् तडक्तंवामनपुराणे ततोहरो॰
ग्निर्मालिन्यागृहीतोदायकारणात् किंयाचसेमदीयांघ्रियावस्वेतिहरोऽब्रवीत् इत्यादि ५० ९९

99

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नरनारीगुणप्रीतेति नराणां नारीविषयेये गुणाः अक्रोधादयस्तैः प्रीता कुलस्त्रीवीररति
दोषवनद्रव्यस्यापहारणे स्त्रीषु रोषं प्रहारं चैव वर्जयेत्साधकः सदेति यामलात् ५१ नरनारीवरप्र
देति नराणां नारीरूपवरप्रदातदिष्टस्त्रीदानात् यद्वा नरस्य देवताविशेषस्य जननी नारी
धर्मस्त्री तद्रूपवरस्य दत्तात्रेयदानात् धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट इति भागवतात् दत्तकन्यानां
देवेशाजन्यस्य प्रागुक्तत्वात् ५२ नारायणप्रियेति मंत्रभेदेषु पंचादशीमुक्ता प्रधाना नारायणो
पास्याविद्या सर्वसमृद्धिदेति तंत्रान्तरात् ५३ णादेति णादस्तुवने तुंवनपदं चात्र संयोग
मात्रपरं निदाने सर्वद्रव्याणिपवादित्वादव् एतेन व्यापकत्वं लभ्यते ५४ भिक्षावर्णेति ति
क्षावद्दोलं करणे मयात्रेहेयपलेपिवेति निक्षशाद्धार्येषु विभ्वः यद्वा लेभे स्वर्णेनिभांसमदे
दिति तंत्रान्तरात् ५५ नकारहेति नकारः स्वागते वंधेस्तुतौ हदेवकीर्तितः इति एकाक्षरको
शः नमस्कारस्य कारः करणे यत्र तं तेहं निति तथा नमस्कारादेः प्रपवर्धहेतुत्वात् यं न मंति महा
देविषोद्धा प्रुटिनि विग्रहाः अल्पायुः स मवेत्स योदेवताकं पत्तेभियेति नीलतंत्रात् ५६ न
कारव्रज्या पुष्पप्रियेति पुष्पं विकासवत्प्रियं यस्याः इति पंचम्या वहुव्रीहिः आत्मद्रूपपद

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तारा॰
टी॰
१००

100

ण्यासभेदेनधनादिषुप्रियत्वंनानाविधंसमुद्भमति आत्मनस्तु कामायसर्वंप्रियंभवती
तिश्रुतेः ५७ पुष्परतेति पुष्परताः भ्रमराः मधुपानप्रसंगात्तेसंत्यस्याः तदघटितश्री
चीरत्वात् तदुक्तं मार्कंडेयपुराणे यदारुणाख्यस्त्रैलोक्येत्यारभ्य बाधिष्यामिमहासुरं॥
असंख्येयाः बहवः षट्पदाःपदेति तद्धाख्यातारः तथाचवामनपुराणे यदारुणाख्यो
भवितामहासुरस्तदाभविष्यामिहितायदेवताः महालिरूपेणविनष्टजीवितं कृत्वास
मेष्यामिपुनस्त्रिविष्टपं ५८ पौष्पीति भीमादिवत्पुष्पपदंपुष्परागरत्नपरं तत्संयंतन्म
यप्रतिमाविधानात् रत्नयात्वमयीमिवेतिदेवीपुराणात् ५९ पापपरायणेति पवतेयःस
माख्यातइत्येकाक्षरकोशः आपमयंआपोवरुणः तदाश्रयत्वात् परायणपदेभावप्राधान्यमा
श्रित्यबहुव्रीहिः वरुणेनजलैश्वर्यंवायवंवायुनापदमितिस्कादात् यदाराधनात्प्राप्तमित्यन्वय : ६०
पौष्पीप्रियेति पुष्परागरत्नमयमालायाप्रियायस्या सर्वमणिमयंत्वावदापुरारोगपसिद्धि
दमितिजयमालायांनारदपंचरात्रोक्तेः हृद्धिनिमित्तस्यवतद्धितस्यारक्तविकारे इतिपुंवद्भा
वनिषेधाद्रूपसिद्धिः ६१ सपुष्पेत्येति सुशब्दोत्रप्रणमात्रार्थकः पकारादिनामक्रमात्

१००

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पूजनेहरार्थेकृत्यः यद्वा पुष्पंभृंगेगच्छतीतिभ्रमरश्चहः तन्मयीज्यामौर्वीयस्याः पाशंको
दंडमिक्षूद्भवमिलिगुणमप्यंकुशंपंचबाणानिति प्राणप्रतिष्ठाख्यानेप्रपंचसारात् दे.२.
पुष्पदामविभूषणोमिति तथाचदेवीपुराणे अग्निहोत्रपरेविप्रेवेदवेदांगपारगे सुवर्णा
नांसुवर्णानांशतेदत्तेतुयत्फलं तत्फलंलभतेराजन्पूजयित्वातुचंडिकां मालयाबिल्वप
त्राणांनवम्यांगुग्गुलेनच मालाबद्धेनसंपूज्यदुर्गांदेवींनराधिप मालाबद्धेनगुग्गुलेनेत्य
न्वय इतिविष्णुधर्माह्निके बिल्वपत्रस्यपत्राणांराजसूयफलंलभेत् करवीरस्रजाभिस्तु
पूजयेद्यस्तुचंडिकां सोग्निष्टोमफलंप्राप्यदुर्गालोकेमहीयते वकपुष्पस्रजाभिस्तुपूजयेद्य
स्तुचंडिकांराजसूयफलंप्राप्यशक्रलोकेमहीयते कुशपुष्पस्रजाभिस्तुपूजयेद्यस्तुचंडि
कां सोग्निष्टोमफलंप्राप्यमारुतलोकेमहीयते शमीपुष्पस्रजाभिस्तुआर्यांसंपूज्यश्रद्धया
गोसहस्रफलंप्राप्यविष्णुलोकेमहीयते नीलोत्पलस्रजाभिस्तुपूजयेद्यस्तुचंडिकां वा
जपेयशतंप्राप्यरुद्रलोकेमहीयते सर्वेषामेवपुष्पाणांप्रवरंनीलमुत्पलं नीलोत्पलस
हस्रेणयस्तुमालांप्रयच्छति दुर्गायैविधिवद्भक्त्यातस्यपुण्यफलंशृणु इत्यादि दे.२. पुराणपदे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

101

ति पुण्यंप्रयनिर्वेदयति दीर्यंते वासनाकर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति श्रुतिः ९४ पूर्णि
मेति चैत्रप्रभृतिमासानां पूर्णिमास्वां महाशिवां अर्चयेद्वक्ष्यमाणेन विधिना साधको
त्तम इति त्रिपुराक्रिरत्नवचनात् पौषेतु पूर्णिमादेवीतिमन्त्रप्रस्तके पर्वतेनोक्तत्वाच्च ९५
पुण्येति पुण्यमस्याः तदर्पणे द्धेयत्वात् मदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचरेति
यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्र लोकोयं कर्मबन्धन इति भगवद्गीतोक्तेः ९६ पुण्यकोटिफल
प्रदेति स्वपूजयैवानेककर्मफलदत्वात् तेनाश्वमेधप्रमुखैर्यागैरिष्टं महात्मना द
त्तं दानं तपस्तप्तं मम्रपालेयस्य तारिणीमितिवचनात् ९७ पुराणागमविधेति पूजायां वै
दिकतांत्रिकेइतिकर्तव्यताविधानात् वैदिकस्तांत्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखइति भाग
वतात् ९८ पुराणागमतोषितेति पुराणमीहृयर्दैः प्रीतत्वात् पुराणाणं पठनाद्दाना
न्मातरः फलदातृणामिति देवीपुराणात् ९९ पुराणागमगोप्येति, तेषामीश्वरपरत्वेपि
प्रकारभेदेन तत्पातियादनात् तथाचन्यायकुसुमांजलौ कृत्स्न एव हि वेदोयं परमेश्वरगो
चरः स्पष्टेन पुरुषस्तक्तेषु विभक्तार्थं हदेषु शब्दब्रह्मत्वेन मंडलब्राह्मणेषु प्रपंचपुरस्कृत्यनिः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रपंचनयोपनिषत्सु यत्रपुरुषत्वेनमंत्रविधिषुदेहाविर्भावैरुपाख्यानेषुउपास्यत्वेनचसर्वत्रेति
पुराणागमगोपितेति गुप्ताकुलवधूरिवेतिप्रागुक्तवचनात् सर्गश्चप्रतिसर्गश्चवंशोमन्वंतराणि च
वंशानुचरितंचेतिपुराणंपंचलक्षणं ७१ पुराणगोचरा तत्रकुलाचारक्रमेणप्रजाचनमिथा
नात् गोचरपदेनभावप्राधान्येबहुव्रीहिः ७२ पूर्वेतिपूर्वाषाढायाः कुलनक्षत्रत्वात् अ
न्ययोस्तुविषमत्वेनकुलताभावात् ७३ पूर्वेति पूः स्त्रीपुरीनगर्योर्बृहत्यमरः तांवातिवा
सस्थानत्वेनप्राप्नोति पूर्वाम्बर्यः पुरम्भिष्विति शाकिनीप्रस्तावेपूर्वममिधानात् ७४
प्रौढाविनाशिनीति प्रौढाचासावविनाशिनीतिकर्मधारयः अनेनप्रागभावाप्रतियोगित्व
मप्युक्तं यद्वा प्रौढः बालवृद्धत्वरहितः पुंस्त्वयुक्तश्चयोऽ विशेषः तेनाशयतिबलित्वेनतथा
बालवृद्धेनुपंजेत रोगिणंवगलत्कुष्ठिनं क्लीवंहीनांगमथवा वृद्धलिंगंगलत्कुष्ठिनमिति निषिद्ध
बलिप्रसंगेसमर्पणीयोदाहृतवचनात् ७५ प्रल्हादहृदयाल्हादगेहिनीति नारसिंहीप्रा
त्युत्पत्तिहेतुत्वात् तथाचवामनपुराणे पिदितिपंत्तीसदापातिग्रहनक्षत्रतारकाः नाविनीहृ
दयाज्जातानारसिंहीसुदारुणा ७६ गुणपवारिणीति नमपवरणेहेतुत्वात् ७७ पकारवज्रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

फाल्गुनीति तन्मासैकादशीनिमित्तकपूजाविधानात् फाल्गुनेकादशीकृत्येति मत्स्यसूक्ता
त् ७८ फाल्गुनप्रियेति फाल्गुनेयोऽर्च्यते देवी मौनवर्णैः राजतैरपि इत्यादि त्रिशक्तिरत्नोक्तेः
फाल्गुनप्रेमधारिणीति तथा चानेनतज्जीयाव्रते मासपूजायां मान्त्रस्य सिद्धवारेण जातत्वा
फाल्गुनेप्यर्च्यते इमा ८० फल्गुरिति तद्वदवश्यंफलदत्वात् वायुपुराणे यस्मिन्फलति
फल्गुर्गौः कामधेनुर्जलं मही दृष्टिरन्तर्गतं यस्मात्फल्गुतीर्थं न निःफलं फल्गुनदीरू
गौः जलं च कामधेनुः मही च दृष्टिः सकृत्सम्भूतागौरिदंत्रयंयत्रान्तर्गतं मनसि स्थितिर्यस्मात्फल
तिअतः फल्गुतीर्थं न निष्फलं इति त्रिस्थलीसेतौ ८२ फलप्रदेति गुटिकासिद्धिवेतालपा
तालीवटयक्षिणी परपुरप्रवेशाद्यष्टांगसिद्धिप्रजायन्ते इति मत्स्यसूक्तात् ८३ फणिराजा
विभूषितेति फणिपदं पश्चादपरं भूषणपदं तदुत्तरपरं पद्मः यदनुत्तरपि पदस्य यनिबद्ध
र्शनात् ८४ फणाकारेति फणेव मोचयितुमशक्याकारा संसाररूपा वेदी यस्याः ८५ फणि
प्रीतेति फणिपदं पतंजलिपरं सहस्रशिरसो कद्रुः सहस्रं शापसम्भवता प्रधानात्सेत विख्याता
षड्विंशति वरिंदमे इति प्रक्रम्य कपिलोऽथ व्यासश्चापि पतंजलिरिति स्मृत इति मात्स्योक्तेः अतएव

102

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वर्गो नदीयस्त्वाह । उभयथा गोणिकाश्वत्रइत्यादिना महाभाष्ये च स्वमतोपन्यासः फणिभाष्ये
ति च तस्य सिद्धिः तद्व्यासिन्नत्वात् तथा चैतच्छ्रन्दःसु विशत्यन्तरमेतत्प्रख्यातं तेऽतरे ऋषिः पतंजलिः
प्रोक्तइत्यादि ८६ फणिहारविभूषितेति फणिनः सर्पान्हरतीति कर्मण्यण् सवाहो विः
पक्षी चेति गरुडग्रहणं तेन भूषिता विनतायाः देवप्रजनत्वस्य प्राशक्तत्वात् गरुडस्य च तत्त्व
त्वात् ८७ फणीशाकृतसर्वांगभूषणेति सामान्यरूपेण प्रवृत्तिः सर्वपदं तत्र्यंतरेण क्वापि
विशेषपरं सर्वत्र माथिकारिकमिति न्यायेन पूर्णं कृत्स्नमवान्कामानिति वत्सर्वपदस्य प्रकृतत्व
रत्वात् ८८ फणिवाहिनीति गंगायास्त्रिपथगात्वात् फणिनो वाहिनी नदीत्यर्थः गंगागौर्योरभे
दत्वोक्तत्वात् ८९ फणिप्रीतेति फणानि ज्ञानानि फणए फणगतौ विजेतः स्तत्रा तरीति यावत्
फणीति समसेनेपृथक् श्रलुक् समासो वा ९० फणिरतेति फणिपदं तेदेवनपंचमी तिष्ठिप
रे मार्गेकृत्स्नानुपंचमीतिमत्स्यस्तके पर्वतेनन तद्वके: ९१ फणिकंकणभूषितेति सर्पोऽखपा
लः किलकंकणोमत इत्युपनिषद्दर्शनात् स्वर्णमनागोक्षसत्कंकणे नेतिब्रह्मसंहितायां
फलदात्रीति फंफा वा न फकारः स्यादित्येकाक्षरकोषः तेला तिस्त्रादते फलः वीत्याजन्यायसर्ग

९२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वान् नंदयतिखंडयति सविशेषणेहीतिन्यायेन शिखीनष्ट इत्यादिवद्विशेषणमात्रेखंडना
न्वयः आपूर्णितोवापानेनेत्यादि मार्कंडेयपुराणात् ९२ फलासक्तेति फलेषुसक्तानमेक
र्मफलेसक्तेहेतिवचनात् अनकाक्रम्योऽभिवाकर्षणीतिपरमात्मनः कर्मफलभोगनिषेधः क्र
नेश्च ९४ फलाभरणभूषितेति फलपदमर्थाद्गुंजापरं गुंजाफलगुणितभूषणाहारिणतामि
त्यादिश्वरितात्यानेप्रपंचसारात् यद्वाफलस्यआभायत्रतेनफलवाप्येनरणेनपुंड्रेनेत्यर्थः
यद्वानाटेप्राणेनैवरणेनशाहेनसदाहहासैर्जगतामभीतिदामिति उपनिषदुक्तेः ९५ फकार
कूटसर्वांगीति फकारैककवतेशाह्यायतेइतिफकारकूटः कूट्रशाहेक्विवंतः फकारोटका
रइतियावत् तेनसर्वंअर्थाज्जाड्यस्यनाशकअंगमेत्रहूपंययस्याः एवंहिंसायांपचादित्वा
दच् तथाच वासनाप्रकरणेरहस्योदाहृतेवचने फट्कारंसर्वजाड्यानोनाशकंनत्यका.
शकम् ९६ फाल्गुनानंदवर्द्धिनीति अर्जुनः फाल्गुनोजिष्णुरित्यर्जुनपर्यायेषु विराट
पर्वणिमहाभारते तस्यानंदंशत्रुजयेनवर्द्धयतितथा भीष्मपर्वणितदर्थस्यस्फुटत्वात्
यद्वा कालिकसंबंधेन फाल्गुन्यांभवः नाटशेविवाहजन्यंआनंदंशिवस्यवर्धयतितथा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मैत्रेमुहूर्तेशशलांछनेन योगंगतासूत्तरफाल्गुनीषु इतिकुमारसंभवात् फाल्गुनीन-
क्षत्रेगौरीविवाहस्यहृतत्वात् तथाचवामनपुराणे ततःसप्तर्षयःप्रोचुःशैलराजनिशाम
य यामित्रगुणोपेतपंचत्रीतिथिंगुणोपात्तमंगलं उत्तराफाल्गुनीयोगंगतेतीयेद्विहिमांशुवत्
गमिष्यतिहितत्रार्कोमुहूर्तोमैत्रनायकः यस्यांतिथौहरः पाणिंग्रहीष्यतिसमंत्रकं १७
फकारवर्ज्या पवर्गीयवकारादिनाम्नामत्राप्युपक्रमः समाख्यानामतोवाख्याकृतात
दनुरोधतः वसुदेवरतेति वशाद्वडपमायां स्याद्धावरुणेननव्ययमितिपवर्गीयवकार
प्रक्रमेविश्वः नत्विहवसुदेवयाशाश्लेषेनरतंभक्तिर्यस्याः इतिविषयेपतंषष्ठ्यर्थः वरुणेन
जलैश्वर्यमितिस्कांदात् १८ विज्ञाविज्ञेति विज्ञ्यातीतनानार्थेतिविश्वः विविधताना
जानेतिविज्ञाःप्रपंचद्वयोर्द्वैताभिमानिनः तेष्वविज्ञायस्याः अविज्ञातंविजानतां विज्ञात
मविजानतामितिश्रुतेः १९ विज्ञानकारिणीति विविधंज्ञानंकरोतिभक्तानांतथाकविना
जायतेतस्यास्तुयारसपरंपरेत्यादिवचनात् २० वाक्यप्रमाणपदसागरपारगस्यलक्ष्मीधरा
भिधबुधस्यतनूद्भवेन विश्वेश्वरेणविहितेगिरिजाभिधार्थ्यविनाममणावयमगाद्द्रामीमयूर

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ताभा॰
टी॰
९५

वः श्रीः वाचोक्ते शिरसितन्नदर्वान्तरार्थ तात्पर्यपर्यटनपर्यवसानसीम्नि मिथ्यावबोधवि
निहन्तिनिदानमृते कुशापिवल्लनिमग्नमात्मनस्त्वरीये अथ च प्रमशांतवाख्याने वीणवतीति
यद्यपि शास्त्रात्सासमम्पूणा वीणाक्षपत्र वीणत्वादावित्यस्य विनिपातनमाश्रित्य वीणाशब्दोंत:
स्थादिप्रसिद्धः अतएव वीणाविपाणिवेणबहुनितत्तत्त्वावु विश्वः तथापि वणशब्दस्य
निपातमाश्रित्य पवर्गीयादिः साध्यः अतएव विश्वः ओष्ठादंत्योष्ठ्ययोरत्रयात्पर्यादि विशेष
नः यदि स्यादंत्ययोरत्र कादाचित्कोव्यतिक्रमः वीणाविद्युदल्पसाः तारपप्रतियोगितेने
त्यर्थः वीणवल्लकि विद्युतोरिति विश्वः नडिक्तोदिसमाभासमिति नीलतंत्रे १ वलाकी
रीति वलतेर्वेधार्थस्य रूपं कुमार्यादिसैन्यमध्यहस्तितात् अथवा अस्मांवतीन्द्रपेवायस
ध्वजत्वात् काकध्वजरथ्यादृदेति फेत्कारिणीवचनात् २ वालपीयूषरोरिकेति वलते
प्राणितिवालः वाहुश्रात्सात्प्य अस्माद्धेतितीरस्वामी उभयथापि पवर्गीयादिते द्वयोर
पिकल्पद्रुमादौतत्प्रकरणेपाठात् पीयूषपदं तन्मयतयावेदपरं तदुद्रावनइतितथा ३
वालावत्समनीति वालास्त्रियस्तद्रूपेव तत्र अल्पसाः अतिप्रियतेसाधर्म्ये तडके तासांप्र

१०४

९५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हारं निंदां च कौटिल्यं वाप्रियं तथा सर्वथा नैव कर्तव्यमन्यथा सिद्धिरोधकृत् ४ विद्याविद्याहार
विवर्जितेति विद्या ज्ञानमार्गः अविद्या कर्ममार्गः तत्र हारस्त्यागस्तेन हीना ब्रह्मवेदनोभय
रूपतयाउभयत्रापि सेव्यत्वात् यद्वा विद्याकामेभ्यः शिष्येभ्यः विद्यायाः आहरणं आहारो दानं
तेन हीना विद्याहृत्स्याभावार्थत्वात् तथा च हेमाद्रौ देवीपुराणे यस्तु देव्या गृहे नित्यं विद्यादानं
प्रवर्तयेत् स भवेत्सर्वलोकानां पूज्यःपूदेज्यपदं व्रजेत् ५ विद्यावतीति सरस्वतीरूपेण तद्दा
यकत्वात् तथा च महाभाष्ये सोयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्च
न्द्रतारकवत्प्रतीतो वेदितव्यो ब्रह्मराशिरिति ब्रह्मरूपमेव शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थः इति
कैयटः ६ वेद्यप्रदप्रीता वैवस्वती रतिरिति विद्यादिरूपं ददातीति वा लिखितेन विदः स एव वेद्यः स्वा
र्थे तद्धिताश्रयणेन स एव प्रदः प्रकृष्टदाता वलिदानस्य दानांतरेभ्य उत्कर्षात् तत्र प्रीता परि
तुष्टा कर्तव्यत्वत्र प्रीशब्दोत्तरं भावप्रत्ययात् वैवस्वतो दक्षिणस्यां रतिर्यस्याः दक्षिणेन वा
भिचारके इति चामुंडाकल्पवचनात् प्रीता पुरुकावासौ वैवस्वती रतिश्चेति मध्यमपदलोपी
समासः ७ वाणीविलासकारिणीति ब्राह्मसतादिभिः हृद्यभावा वा वाणशब्दस्य तो वा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तारा॰
टी॰
१५

एणीशाब्दः पवर्गीयादि तस्याविलं छिद्रं तस्य आसस्त्यागः तद्रहितत्वात् ८ वरोगस्यावरानने
ति पवर्गीयबकारोपेतयारशब्दे नाग्निवाचिनान्तृतीयः अंगपदेन त्वषष्ठो ग्राह्यः तेनस्याय
आकारः मकारलकारोत्तरस्थाकारः तेनमालेति सिद्धं तयावरेरम्यमाननेयस्याः नी
लोत्पललसन्मालावद्धजूटाभयकरीमिति तंत्रचूडामणिवचनात् ९ विसोर्वंदास्थल
स्थेति स्तुपदं विस्तुपदांतर्वर्ति दन्तशब्दानुकरणे विशिष्टः स्तुशब्दो नामांते यस्य सः विस्तुः
अन्यथा विषुल्तृ व्याप्तौ पिश प्रवेशने इत्येतावाकुत्यत्र स्य विस्तुशब्दस्यानस्यादित्वात्
तस्यहृदयस्था श्रीनृपतातात् यद्वा हृदयोः पंचप्रेताह्रृच्छवात् वस्तुतोनेनसतीजन्म
स्थवनद्वारा सौभाग्यमयपतंटप्यते तथाच मत्स्यपुराणे पुरादग्धेषु लोकेषु भूर्भुवः स्वर्महादि
षु सौभाग्यं सर्वभूतानामेकस्थमभवत्तदा वैकुंठं सर्वमासाद्य विसोर्वंदस्थलस्थितम्
ततः कालेन महता पुनः स्वर्गविधौ सृजत् अहंकारावृते लोके प्रधानपुरुषान्विते स्पर्द्धायां
च प्रवृत्तायां कमलासनकृष्णयोः लिंगाकारासमुद्भूता वन्हेर्ज्वाला तिभीषणा तयाभि
तप्तस्य हरेर्वंदस्थलाद्धि निस्सृतं वदस्थलं सम्माश्रित्य विस्तोः सौभाग्यमास्थितं रसरूपेणतत्सा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नः प्राप्नोति वसुधातले उत्तिष्ठमंतरितं तद्रुद्रस्त्रपुत्रेण धीमता दक्षेण पीतमात्रं तद्रूपलावण्य

कारकं वलं तेजो महज्जातं दक्षस्य परमेष्ठिनः शेषं यदपतद्भूमावष्टधा समजायत ततो जनानां

संजाताः शस्तसौभाग्यदायकाः इक्षवस्तुम्बुरुराजजीरनिष्पावाः जाजिधान्यकं विकारवच्च गोक्षीरं

कुंकुमं सप्तमं तथा लवणं चाष्टमं तद्वत्सौभाग्याष्टकमुच्यते पीतं पक्षस्त्रपुत्रेण योगज्ञानविदा पु

नः दुहिता साभवत्तस्य यासतीत्यभिधीयते लोकानतीत्य ललनाल्लालिता तेन चोच्यते त्रैलोक्य

सुंदरी मेना सुरूपं येन पिनाकधृक् या देवी सौभाग्यमयी भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी तामाराध्य पुमा

न्मत्या नारी वा किं न विंदतीति ९ वाग्वती विंध्यवासिनीति वंवहणं जलं ग्रगयति वक्रं करोति यमु

नाकर्षणादिति वलदेवः नदती भगिनी वलदेवस्येति हरिवंशात् यद्वा वाग्वीजाद्यायदा विद्या

वागीशत्वप्रदायिनीति तंत्रात् वाग्वाद्यं कमलाद्यं वा तारिणी मेना यो विध्यात्वागीशो भवति सर्वैश्च

वणो भवतीत्याथर्ववणश्रुतेः विंध्यं वायति शोषयति विंध्यवो गस्त्यः वैशेषणेकप्रत्ययः तेंस्रा

सयति दीपयतीति विंध्यवासिनी पुलस्त्यागस्त्यपुलहेरिति महाभारतात् श्रसतेर्दीप्त्यार्थात्

णेपता त्वणिनिः ततः पूर्वेण कर्मधारयः छांदसत्वात् पूर्ववद्भावः यद्वा वाग्वती शाहृस्य भाव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ताराः
टीः
१०८

प्राधान्यात्तडङ्के निमध्यमपदलोपः ११ वानीरत्नरुम्मंस्येति वशब्देन जलपरेण समुद्रग्रह
णे आसमन्तादुत्पन्नो स्थितौ च हेतुभूते नीरे यस्य तादृशस्तरुर्जनको यस्य तत्कमलं समुद्रोपरि
गतरक्तपद्मोपरि विवर्तित्वात् तडङ्कमाप्यर्वणे तत्रवापकतीरार्थोऽयाः कारं चिन्तयेत् ततः तत्स
त्वगुणयोगेन रक्तपद्मं विचिन्तयेत् १२ वानीरकुसुमोत्तंसेकेति पद्यापि वनं तं खु वानीर इति र
सामीप्याख्यानात् वनं संभक्ताविलस्य वो तस्यादित्वादस्य तथात्वमेवायाति तथापि वनं तेर्या
चनाद्यर्थात् पवर्गीयादित्वमपि प्रामाणिके अतएव तन्त्रकरणे वानीरं वान रंवं वामिति वि
ष्णुः दूर्वाहोमेन दीर्घायुर्वेतसैर्वृष्टिदो भवेदिति वीरचूडामणिवचनात् १३ इति विकारत्रज्या
भीति हेति भानां नक्षत्राणामियं भीभ शब्दादणे ईतिमुपद्रवं हन्तीति तिथा ग्रहपीडानिवा
रकत्वात् वृष्टिनिमित्तस्यातिनपुंवद्भावः महाग्रहे महोत्पाते इति वचनात् १४ भयदेति
भयपदे तद्धेतुपरे सामर्थ्यविशेषं भक्तायददाति दुर्वासाः वरुणयादो इति भैरवीतन्त्रो
क्तेः १५ भानोरंशुजालसमप्रभेति अंशुपदस्य भानुपदसापेक्षत्वेपि देवदत्तस्य गुरुपुत्र
इत्यादिवत्समासः तडङ्के मर्त्यहरिणा सर्वेपि शब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वे प्रयुज्यते वाक्यव

106

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्साव्यपेक्षाहिहन्तावपिनहीयते ७६ भार्गवेऽस्येति तथाचकवचप्रस्तावे गार्थर्वतंत्रे यत्तात
भार्गवोरामः क्षत्रेयाननुपद्रुणे वरोऽर्जितोनामहातेजाकालिकोवाततर्पयत् पितॄन्नतिः तत्र
देहोत्थैः रुधिरैः सगणोप्रभुः ७७ भृगोः भृत्येति भृग्वङ्गिरोवशिष्ठाद्यैरिति भारतात् य
द्वा भृगुयदसकेरपरेहेतोपंवमी वक्ष्यवीजेनयोगेनशापोद्धारात् तथाकेत्कारिण्यां वशि
ष्ठशापितादेवीनचशीघ्रफलायतः अत्रान्तेवापिमुनिनाशापोदतः सुदारुणः ततःप्रभृ
तिविधेयंफलंदात्रीनकस्यचित् शक्तिवीजेत्रयांतस्यवीजोपरिनियोजिते ततःप्रभृति
विधेयं। फलदात्रीनकस्यचित् शक्तिवीजेत्रयांतस्यवीजो। वक्ष्यविवयशासिनी ८० भारद्वा
जनमस्कृतेति दानधर्मे भरेक्षुद्रान्भरेशिष्यान्भरेदेवान्भरेद्विजान् भरेभार्यांभरेद्वाजंभर
द्वाजोस्मिशोभने द्वाभ्यांवाद्वाजनत्वाभ्यांप्रभोगंकृतीतिद्वाजोभृत्यः अजगताविन्यस्य
धातोःप्रयोगइतिविमलावोधः तस्यापत्यंभारद्वाजःऋष्यंधकेत्यण् ८१ भीतिहेति भ्रमरे
मःप्रकीर्तितदलेकान्तरकोश्रः ततःपुंयोगेङीप्प्रत्ययः तस्याईतिसाम्यंयत्रशपामत्वात्
हइतिहरिणार्ध्यंकृतेसेत्यस्याः वलितेनेत्यशीग्रादित्वादय् हार्विदेहरिणहोरेहस्यस्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लिङ्गनिगमतन्त्रेष्वेकान्तरकोषः ज्योतिश्चासौहाचेतिकर्मधारयः मृगाङ्गाविषान्दिवानपी
तिस्तुषाणैवेमहाकालसंहितोक्तेः २० भयसंपत्त्रेति भयाद्धेतनतारकावक्त्रापादाने तेयानिविवा
रयंतिभयाः तैःसम्यक्पत्राज्ञाता पदगताविर्त्यस्यकप्रत्ययः कालिकायाश्चतारायाश्चारा
वकेस्तुभंभवेदितियामलोक्तेः २१ भीमाकारोग्रसुंदरीति भीमाकारेत्यस्य विशेषणं देवता
विशेषणेनैककर्मधारयेवा यद्वा भीमाकारोभयहेतुरूपोमेयस्येतिहंसग्रहणं वर्षासुत
दपगमवर्णनस्यकाव्यसंप्रदायसिद्धत्वात् कपोतटिट्टिभंहंसमितिमहाकालसंहितोक्तेः २२
भकारवर्ज्या मायापरीति मायायदस्यविपर्यार्थकतयाविद्यापरग्रहणं तेषामियंपूज्य
तयेमेत्यर्थः विद्याधरत्वमतलंविज्ञानेपौरुषेमतिः विद्याधराणांपुमीयंभवान्याभक्ति
रेववेति वामनपुराणात् यद्वा मायाधरःशंवरस्तदभिन्नत्वात् तेस्यपंतदुपास्यत्वात्
तथाचहरिवंशप्रद्युम्नंप्रतिनारदवाक्यं अस्यदेवरिपोर्ज्ञात्वमनुरूपानित्यमर्जितः पार्व
त्यापरितुष्टायाः दत्तःशत्रुनिबर्हणः अमोघश्चैवसंग्रामेदेवदानवमानवैः २३ मानदेतेति
ज्ञानमात्रविषयत्वात् अहमस्मीत्यात्मोल्लेखस्यसर्वेषामुदयात् अनेनआत्मनोप्रत्यावे

107

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पतेस्तु चित्ते २४ मानसंमाननतत्परेति मानाम्नदर्हाः तेषां संमाने आदरे तत्परा अन्यथा दो
षश्रवणात् तदुक्तं कादिमते पूजामध्ये गुरौ प्राप्ते तस्यैवापि समागते कृतमित्येव संभा
षेन्मौनेनैतैर्न समाचरेत् यद्वा गुरुमानीय संस्थाप्य देववत्पूजनं विभो वस्त्रालंकारहेमाद्यैः
संतोष्य गुरुमात्मन इति पुरश्चरणोक्तेः २५ माधवानंददेति मः शिवश्चंद्रमा वेधा उक्ते
कादिवकोशः मधवः धवः मधवः स्वार्थे तद्धिते माधवमाधवः अथवा तद्विवाहकरणे
त्त्ववेदनात् तथा च हयशीर्षपंचरात्रे गौरीविवाहमभिधाय एवं कृते तु यत्पुण्यं तत्त्रि
वीधपितामह अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च फलं कोटिगुणं लब्ध्वा रुद्रलोके वसे
च्चिरं यद्वा वैष्णवं स्वस्य दमनकपूजायां विधानात् तथा च दक्षिणामूर्तिसंहितायां चैत्रादष्ट
यो मासाः पक्षौ सितासितेतरौ २६ मान्येति माश्रद्धो निषेधार्थः नमन्यो यस्याः ब्रह्मरू
पतया सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यत्वात् एकमेवाद्वितीयमित्यत्र तथा च व्या
ख्यानात् २७ मदिरेति मत्तज्ञाने मत्तज्ञाने इत्यतो भावे क्विप् इः कामः तौ रातिददा
ति मदिरा छांदसः पूर्वनिपातः मध्यमपदलोपो वा ज्ञानस्य हरा भूमिवीश्रयताम् २८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मदिरोल्लसनेति मदिरारुणमाणिक्यलक्षणानि यस्याः इषिमदिमदीर्घीणादिकइरय इ
त्पर्द्धल्लक्षणं दर्शनं यस्या इति षा २९ महोत्साहगुणेयेनेति महानुत्साहगुणो येषां तैः आश्रा
अन्येषां विषयावस्थैव विद्येयात् माहेश्वर्यं यथनित्वं च पुनर्दारादिसंपदः अथमाः सिद्धयः
प्रोक्ता मंत्रिणां प्रथमभूमिकाः सिद्धमंत्रस्तया साक्षात्स शिवो नात्र संशयः इति वचनात् ३·
महतीति सर्वातिशयित्वात् ३१ महदद्भुतेति महतामप्यद्भुतेति समासः अन्यथा
आत्मप्रसंगात् अद्भुतमाश्चर्यहेतुरिति कैयटे विशेष्यलिंगत्वे नलः सम्यग्जानिरमद्भु
ण्डुत इत्यादिदर्शनात् ३२ मदिरामोदवासितेति मदः कस्तूरी अस्यास्तीति मदी रोचः
ह्निः अर्थात्कस्तूरी हो मद्ग्न्येन आमोदेन प्रीत्या युक्ता कर्पूरागरुकाश्मीरकस्तूरी हो
मतः पुनरिति वचनात् ३३ मदिरामज्जनेरतेति तडके सुरयाचार्यदाने तथा गीनीनां
भवेत्प्रियः ३४ मकारवर्ज्या यशोपतीति तत्सोमत्वर्थं इति समंज्ञायामपि ब्रोदसता
त्सदकार्यहंत्व ३५ यशोवियेति तत्कारणत्वात् यद्वा कीर्तीश्वरीरूपत्वात् तथाव
मंत्रभेदं द्वात्रिंशदक्षरं उक्ता आवरणप्रस्तावे तंत्रांतरे कीर्तीश्वरीं यजेद्देवीमित्यादि ३६ १९८

108

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यशोदानंदवर्द्धिनीति यशोदा नंदगोपभार्या तस्याः कन्यात्वेनानंदहेतुत्वात् यद्वा यशोदा च
नंदश्चेति द्वंद्वः तौ वर्द्धयतीति सा त्यादकत्वेनोत्कृष्टो करातीत्यर्थः भविष्यपुराणे सैव काली
महादेवी यशोदागर्भसंभवा कंसासुरस्यात्ममागेपदकृत्वा गगनतापियत् ततः प्रभृति दे
व्यद्वीय यशोदानंदिनी मया विंध्यावले प्रजयित्वा पुनः प्रजाप्रवर्तिता ३७ यशःकर्पूर
यवलेति अत्र कविप्रसिद्ध्या यशसोपि श्वैत्यहेतुत्वात् यश एव कर्पूरमिति रूपकं
यशःकर्पूरमिवेत्युपमेति वेत्यन्यतरनिर्णयहेतुत्वाभावात् संदेहसंकरः ३८ यशोदा
मविभूषितेति अत्र रूपकमेव विभूषणस्य स्योपमावाचकस्य सत्त्वात् ३९ यमराज
स्वसेति शमनो यमराट् यमइत्यमरः यमेन राजत इति स्वामी यमुनारूपेण वेद यद्वा
यमवतां स्वसेव हितहेतुत्वात् तथा च योगिनीप्रस्तावे भूतडामरे तुष्टुता सायकश्रेष्ठो
भावयेन्मनसा धिया मातरं भगिनीं वापि भार्यां वा प्रीतिभावतः ४० योगमार्गानंद
प्रवर्द्धिनीति योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति पातंजलसूत्रे तत्राप्यात्मन एव प्राप्यत्वात् य
द्वा प्रयोगरीत्या नानाफलहेतुत्वात् ४१ यादवानंदकारिणीति तथा च हरिवंशे ए

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नारा॰
टी॰
१०१

109

कांनेप्रीतिर्यामाङ्गरुत्मत्त्वंगोमानवामवि योगकन्यांडरार्थंषीरवत्वार्थं केशवस्यात्र नोवेस्व
मनसः सर्वे पूजयंतिस्मयादवाः देववद्दिव्यवपुष्याह्नस्य सेवादिनो यया ७२ यादवाने
दवद्भिनीति यातेन पृष्यंते प्रवर्तिरत्नानियादवा फलितार्थकथनं चैतत् प्रवर्तेप वायवृ
यानोप्रवर्तिषष्ठीसमासः सावासावानंदवद्भिनीव शरणागतदीनार्त्तपरित्राणपराय
णे इतिमंत्रलिंगात् यद्वा शरणागतवत्सलकस्यस्वहेतुत्वात् अभयं सर्वदेवत्यमिति
स्मृतेः ७३ यशप्रीतेति भावचूडामणौ पशुभावं प्रवक्ष्यामिष्ट एवंतस्समाहितइ
तिप्रक्रम्य पुराणश्रवणे श्रद्धावेदवेदार्थतत्परइत्यादि ७४ यज्ञमयीति वेदयज्ञा
र्थमभिप्रहृत्ता इति यज्ञपदंवेदपरं ममैवेषा पुराणाक्ति वेदसंज्ञा पुरातनीति कौर्मोत् ७५
यज्ञकर्मविभूषणेति यज्ञेदत्तमविकृणोतिहि नास्ति यज्ञकः लोके वेर्विचू गुणः लो
पोव्योर्विति धातवयववकारलोपविमितितेपिविचू प्रत्ययस्य नधातलोपआर्द्धधातुक
इतिगुणनिषेधाभावः वलहेनैवनिमित्तत्वात् इतिकैयटकौस्तुभादौस्पष्टं तादृशाश्वा
सोमश्चयज्ञकर्मसप्तवविभूषणं अनुरागविषयोयस्याः यद्वातस्यविभूषणत्वं यस्याः तया

१०१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वशिवपुराणे नवित्ताभस्मवादाय स्वशरीरे विलेपिते शंकरेण जगद्धात्र्यादिवियोगेनातिपा·
तिना ४६ यकारवज्या रामप्रियेति रामः पशुविशेषस्ताजामदग्न्यहलायुधेष्विति विश्वः विहा
यकसमारंवत्त्रियामेदेवेद्वलिरितिस्तषार्णवो यन्यस्तमहाकालसंहतायां त्वत्रिया·
दौक्तसमारसेवमृगेणपशुदासात् ४७ रामरतेति रामे दाशरथौ रत्ता वाल्मीकिः तत्स
वेयितात् सरस्वतीव वाल्मीकेरिति हरिवंशात् ४८ राममेतावणातस्मेति रावणवधस्त
दुद्भूतत्वात् तदुक्तं कालिकापुराणे रामस्यानुग्रहार्थाय रावणस्य वधाय च रात्रावेव म·
हादेवी ब्रह्मणा बोधिता पुरा ततस्तु त्यक्तनिद्रा सा नंदायामाश्विने सिते रामरावणयोर्युद्धे
सततं सा व्यमोजयत् ....

४९ राज्ञीति सर्वदिव्योत्कृष्टत्वात् अपि चेतत्समाना नारी मत्समः पुरुषो यदि अपि·
नीलसरस्वत्याः समो मे धोऽस्ति नैवेतदेति भैरवीतंत्रात् ५० राजकुलेश्वरीति राज्ञश्चंद्रस्य
कुलमूत्पात दधिष्ठातृदेवतात्वात् उमा त्वं शशिनः स्याप्येति मत्स्यपुराणात् यद्वा राज्ञः
कुले धरीरेषु नेवाहस्त्यादि तत्प्रयेनं दगेवाप्रज्ञा प्रायेण हस्त्यश्वादि राज्ञसंपदसंभवात् क

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ना॰भा॰
टी॰
११०

सवस्त्रेनतथाउष्णंराजानेराजपुत्रकं हस्त्यश्वरथवस्त्रादिफलकालीवश्रूरूषान् इतिकुलचू
डामणिवचनात् एतानदृष्टादेवताचुछौप्रणमेदित्यर्थः ५१ राजराजेश्वरीति राजराजोधने
श्वरस्तुत्यमरः धनाधिपःकुबेरोपीतिभैरवीतंत्रात् इदंकवचमशाम्नाराजराजेश्वरीशिवा यो
चैयेयोगिनीहृदेः सम्भवोनात्रसंशयः इतिकुलानंदसंहितायां संदयांश्चपितथाव्यवहारः
यथा राजराजेन्द्रपश्चैरायामतात् दयरलापुरावश्चात्तानाथैर्गोतमादिभिकीर्त्यर्थ्यो पार्थि
वैश्चान्यैः संग्रामेजयकादिभिरितिफेत्कारीयात् ५२ रमेति श्रीवीजाद्यायदाविद्यानदा
श्रीःसर्वतोभद्रीतिमन्त्रसत्त्वात् कमलात्मावायोविद्यान्तेवेश्रवणोभवतीत्याद्यर्थेणाथ
रागिणीति रागिण्यः संगीतशास्त्रप्रसिद्धाःसन्त्यूयता यथा रक्तांगीरक्तनेत्राचरक्तांबरवि
भूषिता रागिणीनामविख्याता ज्येष्ठामेनास्तुतामुने इतिवामनपुराणात् ५३ रमणी
ति रोवाहिसत्तत्वमणीरत्नंस्फटिकंसूर्यसंबंधेनवह्निजनकत्वात् मणिशास्त्रस्यसीतेडोप्रत्य
यःअतएव नृपनीलमणीरहितिषामिति नैषधे स्फाटिकंसर्वसिद्धिदं इतियत्रप्रस्तावे स्व
च्छंदभैरवोक्तेः महाशंखप्पशकेश्चस्फाटिकीमपियोजयेदितितन्मालाविधानाच्च ५५ ११०

110

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रम्येति रमः कांतेरमालस्त्वां रक्ताशोकद्रुमे स्मरे इति विश्वः शंवरयुद्धे मद्धरात्प्रद्युम्नस्मरदि
तत्वात् अशोकपुष्पप्रियत्वाद्वा अतएवाशोकवकुलेष्वतेरक्तस्यापराजिते इति मेदमालोक्तेः
रामानंदप्रदायिनीति स्त्रीणां सुखदत्वात् तथाच सौभाग्यप्रायनव्रतेमत्स्यपुराणे नारीवा
कुरुतेवापिकुमारीवानरेश्वर सापितत्फलमाप्नोतिदेव्यनुग्रहलालिता तथाचस्वयाणे
वे कुलस्त्रलावतारे मातंगीस्तुयत्नाच्च कालिकाप्रणामलात्तथैत्यपक्रमस्य पुरस्त्रीणा
विशेषतदस्तुकं यास्त्रीभर्तृविमुक्ताचशुभासावारस्त्रयता सापिमितात्र्मग्रहणात्तसंभः
त्रीतिदेवजयेति ब्रह्मपुराणात् ५७ रजनीकरपूर्णास्येति रस्यवन्हेर्जनीभार्या जनी
सीमंतिनीवधूरितिकोशात् तास्वाहाशब्दं करोतिहोमादावितितेनपूरणेस्यात्प्रसत्वा
त् होमतर्पणयोःस्वाहीनेकुलार्णवात् ५८ रक्तोत्पलविलोचनेति स्पष्टार्थं यद्वा
रक्तेरुधिरे उत्कृष्टपलंमांसंताभ्यांवलितात्ताभ्यांहोमेनवाविशिष्टेलोचनेप्रीति
र्यस्याः तथाचकालीतंत्रे ऊनेदाज्येनभक्तेनमांसेनरुधिरेणच कुलपुष्पेणसाज्येनर
क्तेनवविशेषतः आमिषादिभिरप्येवंश्मशानेजुहुयात्सुधीः यद्वारक्तोरागवान्तत्प

५९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लोदैत्यविशेषः तेविद्विषलोवयन्तिजातीत्यर्थः तन्मायांज्ञातपातस्यहन्तनात् त
प्यावकाप्तीत्विडेपंचंचाष्टितमेध्याये मृडानीकिलत्विलंनीदृढशोजगर्जोदेवका श्वेत
दिनवराभ्यांवदितिजाभ्यांमनोहरा कठादितनाभ्यामिव येसमन्वितमृत्तुना वि
दलोत्पलसन्नाभ्यानेमभ्यांवरनोविषेः तृणीकृतत्रिजगती पुष्कराभ्यास्वदोर्वेलात्
देवीपरिजिहीर्षतौविषमेषुप्रपीडितौ दिवौवृनेरतः द्विसमायास्वीकृत्यशाव:
री इतिप्रक्रम्य विज्ञायतेत्रसंज्ञातत्सर्वेस्याङ्कुशारीरिणी तेनैवकंडकेनाथपुगपा
त्रिजग्धाननौ महावलौमहादेवाकंडकेनसमाहितौ परिभ्रम्यपरिभ्रम्यतौडष्टौ
विनियेतन्तुः ५५ रकारवर्ज्या लांगलीप्रेमसंतुष्टेति नालिकेलस्तुलांगलीत्यमरः
हलाकारयत्रशाखितात् इतिदीरस्वामी ब्रह्महत्यादिपापानितथाविश्वासघातकं
दृष्ट्वापात्रेनारिकेलंसर्वाण्येयप्रणाशयतीति भैरवतंत्रा मार्गशीर्षेजपेन्मंत्रमाया
स्येयैर्मनोहरैः नारिकेलांवुसंमिश्रंकर्पूरंविनिवेदयेदिति त्रिशक्तिरत्नाज्ञा ८० लांगली
प्रणायप्रीनेति नारिकेलोदकेमिश्रेस्नायैः सर्वार्थसिद्धये इतिनर्पणप्रसंगेववचनात्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नारिकेलोदकं कांस्येनाम्रेवाविसृजेन्मधु गव्यंचताम्रपात्रस्थंसीसेतुतल्यंहुतंविनेति
कुलार्णवात् आम्रंचनारिकेलंचखर्जूरंबीजपूरकं यः प्रयच्छतिदुर्गायैसगच्छेत्प
रमंपदमितिभविष्यपुराणाद्वा तेनहोमविधानाद्वातदुक्तंवीरचूडामणौ अखण्डना
रिकेलंतुहोमंकुर्यात्तुसाधकः गृहेतस्यस्थिरालक्ष्मीराजानोऽवशाइव यद्वालांग
लीप्रोषनागः नदायुधत्वात् तत्प्रतिजेठायान्द्वारणात् जटास्वनेतदुक्तमुपनिषद्दर्श
नात् ८१ लाक्षारुणेति षष्ठ्युपचारमध्येअथस्वरवर्णयोर्यावकदानविधानात् तृ
तीयान्तकृतार्थेनगुणवचनेनेतिसमासः यद्वालाक्षावदरुणवर्णा उपमानानिसामा
न्यवचनैरितिसमासः रक्ताध्यायेदिमांवश्येदतितन्त्रान्तरात् ८२ ललनेति ललनावा
नितेविनीत्यमरः लडतिलाल्यतेवाललना लडविलासे ललईप्सायामितिस्वामी वस्तुत
सर्वाकर्षेणललतिविलसतिललना तथाचप्रागुक्तमात्तंस्य लोकानतीत्यललनात्वंलि
तानेनवोच्यतेइति ८३ लीलेति लीलयावाक्प्रदाचेतितेननीलसरस्वतीतिफेत्कारिणी
वचनात् ८४ लीलावतीति तदुक्तंभरते वागंगालंकारैःश्लिष्टैःप्रीतियोजितैर्मधु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रैः इष्टजनस्यानुकृतिलीलाशेयाप्रयोगजेः यद्वालावः पक्षिभेदः तस्यभावोलावता
लावतामात्मनइच्छतीतिक्यजंतात्क्विप्प्रत्ययेलावनीः लावएवेतियावत् लीयतेहन्यतेइ
ति लीलावर्तीर्यस्यैसालीलावतीः ततश्चाख्यानएपंतादच्प्रत्ययः ततः कृदिकारादि
तिङीप्रत्ययेसलोपः लावस्यवलित्वेनविधानात् चक्रवाकंचलावकमितिस्मृत्यर्णवेम
हाकल ८५ लयेति लीयतेजीवरूपमपहायशुद्धस्वरूपाभवतीतितथा स्वेनरूपे
णाभिसंपद्यतइतिश्रुतेः ८६ लंकेश्वरगणप्रीतेति लंकाराक्षसः पुरीपणाखाशाकि
नीकुलटाश्चेतिविश्वद्वालंकाकुलटातस्याईश्वरः पूजकः गणिकानदीत्यादि वीरचू
डामणिवचनात् यद्वा शाकिनीश्वरःस्कंद ८७ लंकेशावरदायिनीति लंकाशाखा अत्र
तएव लंकालक्षणएवजनपइतिगाथ्याकोषेणस्वार्थेकतमादाय पलाशशाखासंयाल्ले
षस्तद्वरणेस्पष्टः साचीर्थादत्रविल्वादिसंवेधिनी साईशायस्पष्टज्यपतात् नवरात्रे
विल्वशाखायामवनविधानात् तथावगौडनिबंधे वदरीदाडिमेयात्यहरितामानसेक
त्वः विल्वोशोकोजयंतीचविज्ञेयानवपत्रिकाः ८८ लवंगीकुसुमप्रीतेति उक्तंचत्रिशाकि

112

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रते आषाढमासि संपूज्या चंदनैः कुसुमान्वितैः एलालवंगकंकोलैरन्यैर्वापि महाशिवा
लवंगीकुसुमस्रजेति भागुरिमतेटाप्रत्ययः ७० लकारवर्ज्या वालेति वलतेवर्त्मनीर्णा
भवतिवाला वलस्तनावितिदंत्योष्ठ्यादिप्रकरणेकल्पद्रुमपाठात् ७१ विवस्वद्गृहिणीति
असौवाआदित्योविवस्वानेषह्यहोरात्रेविवस्तइतिमंडलब्राह्मणे चंद्रसूर्यौयविस्थितामि
तितंत्रांतरे कालिकाभेदध्यानात् कर्मधारयोनरेब्जोदसोमत्वर्थीयः ७२ विवस्वत्प्रमथा
रिणीति नडकंनेदिकेश्वरसंहितायां यावन्नदीयतेवार्घ्यंभास्करायनिवेदिने तावन्नपू
जयेद्विष्णुंशंकरंवासुरेश्वरीं नमोनुदतमर्कोणोतस्कंदपुराणाद्वा ७३ वकारवर्ज्या शार
णेतिशृणातिहिनस्तिडष्णानिति शृहिंसायांपुंवत् यद्वाशंकल्याणंतङ्कत्वरणः शाङ्गायस्या
मंगलकीर्तनतात् ७४ शरलेति शरंवाणंलाति धारयतितया शक्तिंचेषुंवदंतीणइति
महिषमर्दिनीध्यानेपंचरात्रोक्तेः ७५ शल्यपति शल्यंशंकौशरेवंशेकविकायांवतोमरे
इतिविश्वः कौमारीरूपेणशक्तिहस्तत्वं ७६ शरण्येति तत्रसाधुरितियत्प्रत्ययः नामाश्रि
तानांनविपत्रराणेंनामाश्रितानांशरण्यताप्रयोनितिइतिमार्कंडेयात् ७७ श्रीरिति श्रिक

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

च प्रश्रीत्यादिना श्रयतेः क्विप् दीर्घश्च श्रयंते एनामिति केचित् श्रयतीति हरदत्त मिश्र
भट्टोजिदीक्षिताः ७८ शरण्येति शरणदत्तं प्रियत्वात् पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्था
नेपुरे पुरे इति नवरात्रप्रक्रमे भविष्यपुराणात् शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षि
की मार्कंडेयपुराणे वर्षे वर्षे भवतीति वीप्सया वसंते वसंते ज्योतिषेति नित्यत्वं वाध्यत
इति तिवेयकारैर्व्याख्यानात् शरत्काले च तत्र्यादिनवम्यंते विशेषतः इति तत्र पुरश्च
रणे के श्च ७९ आकारव्रज्या षट्कोणचक्रमध्यस्थेति पूज्यास्थानमस्याः अंते नष
ट्कोणमष्टदलनलिनमित्याथर्वणात् षट्कोणांतर्गतं पद्मं भूविंवहितं यंत्रतः
तन्मध्ये पूजयेद्देवीं वाहने भावमेव चेति गंधर्वतंत्राच्च ८० संपदेति आपं चैव बहले
तानामिति टाप् समंतात्पदं यस्याः इति वा सर्वदा सर्वभूतेषु दृष्टवा सर्वतोमुखी मा
त्स्यदेवमुक्तेः ८१ ह्रीं विष्णोमितेति लज्जावह्न्यवस्थानात् तथा च श्रीवाक्यं परस्य
वेश्माभिरतामलज्जामेव विषां त्रीय परिवर्जयामि कल्पतरौ दत्तः दयालज्जा धृति
श्रद्धा प्रभान्यागाः कृतदत्तना पत्तेयस्या गुणाः ऽ संति गृहस्योमहत्खडवाते ८२ देमेति

नारा॰
टी॰
११३

113

११३

लक्ष्मयालनंदेमः भक्तानांनंदावहत्वात् योगक्षेमंसदाकुर्याद्भवानीकाशिवासिनां
तस्माद्भवानींसेवेयामनंतंकाशिवासिभिरितिकाशीखंडोक्तेः एतत्संज्ञशक्तियुक्त
त्वाद्वा यद्वा लकोरईलक्ष्मीमातिदेमा सरस्वतीरूपेण अकारादिक्षकारांतत्वात्
अर्थाकारादिक्रमेणषोडशनामान्युच्यंते अधेति अदभक्षणे अस्माद्भावेक्विप् अद
भक्षणंमारणंयातिप्राप्नोति कर्मविशेषेणतद्धेतुत्वात् मारणोच्चाटनेतयेतिकौली
तंत्रात् ८४ आज्ञेति एतत्संज्ञभ्रूमध्यचक्रास्थितत्वात् यद्वा अविद्यमानाअज्ञायस्याः
अकारेणनिषेधार्थेनसमासः यद्वा भक्तानामवाहृतादेशत्वकरणात् आज्ञासिद्धिः
प्रज्ञायतइतिमंत्रस्वरूपत्वात् ८५ इज्येति इः कामोज्याभूमिर्यस्याः ज्यामौर्वीज्यावसु
धरेतिशाश्वतः रत्यासक्तमनोभवोपविष्टपीठाध्यायजवासन्निभामितिक्लिन्नमस्त्याख्या
नदर्शनात् ८६ ईश्वरवल्लभेति स्पष्टार्थं शुनःसारमेयात् रातिसंरक्षतिवटुकः श्व
पृष्ठवेष्टितेरम्येइतिदर्शनात् ईलक्ष्मीमत्वर्थलक्षणयाजहाअस्मात्सोऽस्यास्तीतिसमासः
यावन्मवटुकेदद्यादितिवचनात् ८७ उग्रेति तीक्ष्णस्वभावात् उग्रामीमाचभैरवी

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तिष्क्रान्तत्वक्रयोगिनीरूपत्वाद्वा उग्राः शिवोऽस्यास्त्विदंगार्द्धीसक्तत्वाद्वा यद्वा उक्तवचने
वचेर्क्विपि वचिस्वपीति संप्रसारणे उर्वेराति ददातीत्यथा सारस्वतत्वात् ८८ ऊर्णेति अ
त्यन्तशुद्धहेतुत्वात् ऊर्णेवानेनशुद्ध्यतीत्युक्तेः यद्वा भ्रूमध्यावर्त्तवत्त्वसर्वेषितोमहा
भागपहेतुत्वात् ऊर्णमेषादिलोम्नित्यस्यादावर्त्ते वान्तराभ्रुवाविन्यमरः यद्वा ऊर्णेत्यत्राच्छा
दने सार्थेण्यन्ताज्ञावेक्विपि ततस्तत्करोतीति णिविणोविह्वदिति टिलोपे ततः पवा
यविहृते टाविति सिद्ध्ये सत्त्वादिनास्वयमेण परत्वसर्वप्रतीतिविषयत्वात् ८९ ऋ
कारेति ऋकारो देवमातास्यादित्येकाक्षरकोषः तस्याः कारः करणं यस्याः अदितेर्भ
गवत्संपाजन्यत्वस्यसर्वैरभिधानात् ९० ऋस्वरोद्भवेति स्वरेष्वेवासेत्ता ऋकारोदितिरुच्य
ते इत्येकाक्षरकोषः अर्थः प्राग्वत् ९१ लृकारवर्णकूटस्थेति लृकारोपलक्षितोवर्ण
कूटः यवर्गः तदुपलक्षितस्थानंवाराणसी पीठन्यासेल्लृकारद्वयप्रोक्त पवर्गेणभ्रू
मध्ये वाराणसीन्यासविधानात् तद्रक्षकत्वेनतत्स्थत्वात् तदुक्तं काशीखंडे साऽगौ
णाक्तिभिः सार्द्धं काशीं रक्षति सर्वतः ताः प्रपत्येन संपूज्याः कालरात्रिमुखानरैः रक्षे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तिदेत्रमेतद्द्वैत तथान्यानवशाक्तयः उपसर्गसहस्रेभ्यस्तावैदिदेवताः क्रमात् ९२ लृकारस्य
रम्हषिनेति असाधारणेपनतस्यमंत्रशास्त्रएवस्वीकारात् अतएवदीर्घलृकारोमंत्रशास्त्रएव
न्यासादौगृहीतोऽन्यत्रतास्येवेतिवैयाकरणाः ९३ एषेति इष्क्रतेर्भावेघञ् एष इच्छास्त
स्याः स्मरणीयत्वेनतथारूपदातृत्वात् अथवा इषआभीक्ष्ण्येक्र्यादिः हासादौएषयोनः
पुनःस्येयस्याः यद्वा एतदितिसर्वनाम्नोरूपं व्यापकत्वाङ्कानांसमीपरतत्वात् समीपय
र्तिचैतदोरूपमितिस्मरणात् ९४ ऐषेति ईषदानेऽस्मात् घञिसम्हार्थेअणि एषदानः
समूहः सर्वप्रदेयभेदात् सोऽस्त्यस्याः यद्वा इषआश्विनः तत्रभवं पूजाकर्मास्त्यस्याः आश्वि
नेमासिदर्शादिपूर्णमास्यन्तिकेसर्वोरितिशाक्तिरत्वात् यद्वाऽरुट् अत्र इषेताजेंतेस्यत्रतथा
ख्यानात् तस्यदंभेषत्रस्यस्याः अत्रपूर्णस्वरूपत्वात् ९५ औषेति उषतिदहतिकालाग्नि
रूपेणतथाउषदाहे अस्मात्पचादच् यद्वा आसमंताडुषावाणकन्यायस्याः परिवारकत्वा
द्वरदानाद्व इदंवहविशेषस्यहे यद्वा तस्येनृत्यशिक्षणात् तथावशणाङेःदेवः पार्वतीत्वग
णास्तिस्मलास्यवाणान्मंजीसुषा तयाद्वारवतीगोप्यस्ताभिःसौराष्ट्रयोषितः ताभिःस्व

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शिलिना नार्योजानाजनपदोद्भवाः एवंपरंपराक्रमेणैतल्लोकेप्रतिष्ठितं १६ ओकारादत्रचारि
णीति पीठमंत्रस्यओकारघटितत्वात् विहङ्गसमस्वार्थमनुविंदकलान्वितमिति वीरचू
डामणि चूडामणिवचनात् यद्वा अवतिरक्षतीत्योः तादृशो हंः आशाहयोगेपत्येयत्सूत्रमि
तिहद्भिः कारासंसारहृपावेयः तत्रतताः सर्वजीवात्मानः द्वाविमौपुरुषौलोके क्षरश्चाक्षरएव
चेति भगवद्गीतादर्शनात् तान्वारयतिस्वाभिन्नत्वेनेत्यर्थः १७ ऐसेति पशत्वंकथयत्वात्
प्राशस्त्यवकौमारीजन्महेतुत्वात् स्कंधाङ्कोवह्निकौमारीतिप्रागुक्तवामनपुराणात् अथवा
अइत्यनुस्वारःसशाहेनसकारः तदुक्तंमंत्रत्वात् वमवीजेतडभयप्रवेशात् अनुस्वारस्य
ववीजांतरेष्वपिप्रवेशात् १८ अःकारवलितेति अइतिविसर्जनीयः चंद्रःसर्गीततः पंचा
वाणगयंवीजपंचकमित्यादि मंत्रांतरोद्धारेतंत्रांतरे विसर्गस्यापिमंत्रांतर्भावोक्तेः अथ
वा आःकारस्यापिविसर्गघटितत्वात् तथाचाथर्वणेश्रूयते तत्रव्यापकत्वेनाराङ्घ्रो आःका
रविंत्येत्रतः इतिप्रक्रम्य तस्योपरिमहाविद्यामित्यादि १९ सर्वागमस्तुगोपितेति आ
गमपदव्युत्पत्तिः समयाचारे आगतःशिववक्त्राद्गतश्चगिरिजामुखे मतंचवासुदेवस्यतं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्मादागमउच्यते इयं तु श्रीभवानीविद्या गुप्ताकुलवधूरिवेति श्रीगुरूक्तवचनात् यद्वा सर्वे त्रय
त्रविदागमेन गमनाभावेन गोपिता अप्रदेयत्वेनोक्तत्वात् तथा च फेत्कारिण्यां कृत
स्वकृतसहस्रानेकजन्मप्रभावैर्यदि भवति मनुष्यो गुर्वधीनश्रिणाय कथमपि मनुमे
नेष्टाप्यशिष्यायतस्मै निजकुलकायज्येष्ठपुत्रयद्यात् मनुर्विमृष्य दातव्यो ज्येष्ठय
हितकारिणे पुत्राय किमुतान्यस्मै विगोत्राय स्वपौरुषं तथा यद्यहं पूर्वश्रीशाम्भवीमं
त्रस्यास्य भवति प्रिये स्वगोत्रं पौरुषं नैतदन्यगोत्रं नयेत्सुधीः ॥ १॥ वाक्यप्रमाणपदसाग
रपारगस्य लक्ष्मीवराभिधबुधस्य तनूद्भवेन विश्वेश्वरेण विहिते गिरिजाभिधार्थेविं
नामगणानुपदपूर्णायमगान्मयूखः श्रीः एवमात्मविषण्णां परिणामप्राप्तिरूप्यते इदं स
निरूप्य श्रीनिधानमभिधानसहस्रेण तत्फलान्यपि यतिविचरीते श्रीः ईश्वर उवाचेति म
येकत्रे — दानभिधानेन पूर्वं प्रक्रान्तस्य ईश्वरस्य वक्तृत्वादुहतावपि नामसहस्रसमा
प्यप्रकरणेन तद्वरेमस्तुवनाय पुनस्तदुक्तं यद्भूति प्रत्यहमिति वीप्सायामव्ययीभावः
भक्त्यादेवताविषयक इति रूपया भाविनो व्यामः तदतिशयायुक्तं इति यावत् दिवेति स

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तारा॰
टी॰
११६

116

समस्यार्थेऽव्ययं रात्राविव्ययाथ्यंसमस्यंतो रात्रिशब्दो वा संख्याप्रसिद्धा यद्यपि संख्यापि रात्रिरेव
एतद्दीपावच्छेदेन निरन्तरविकककालस्यैव रात्रिरूपतया संख्याया अपि तदंतर्भावस्य द्वेधा
पायादौ व्यवस्थापितत्वात् तथापि गोबलीवर्दन्यायात् पृथगुपादाने तदवच्छिन्नका
लस्य फलविषयार्थंपृथग्विधानं वा नवरात्रिपदं संख्यापरं स्यादुपसंहारन्यायादिति वा
ऽये एकवाक्ये सामान्यविषयोरुपसंहारानभ्युपगमात् सामान्यवाक्यस्यैव पर्य्यायत्वेः
स्त्वेति मात्रपदमस्मानेपक्षतत्परं राजशब्दः क्षत्रियमात्रपरस्तत्वेष्ट्याधिकरणसिद्ध
त्वेपि अत्र भूयपएव ग्राह्यः अन्येषां वर्णीभावप्रकर्षविरहात् सर्वागमेषु सर्वेषु शास्त्रेषु
पूज्यः सर्वोत्कृष्टज्ञानशालीस्यात् सर्वेषु तन्त्रतंत्रेवेति समासः स्वयमिति परवेदपद्यस्तः
चनं हर इति साहश्यलक्षणया प्रयोगः पूर्वत्र शास्त्रपदं तंत्रातिरिक्तपरं उत्तरार्द्धफा
लेस्तवपाठकस्यैव ज्ञेयं पूर्वार्द्धे राज्ञः कर्त्तृत्वप्रक्रमेपि सामानाधिकरण्येन कार्यकारण
भाव इति तथालाभात् शिवस्थान इति आर्षं ह्ययं प्रसिद्धं अन्ययोर्लक्षणे त्रिशक्तिरत्ने
काकादिनीडसंपृक्तं कृमिखत्रादिसंयुते नागरैर्दूरनिर्मुक्तं साधसोत्पत्तिकारणं सो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वार्थान्कृतवत्साद्यपवेकूर्वेरितिफलेनार्थः लेखनः लिखेइतिचार्थैकः तमावष्टे
णाचू दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादन्यत्राप्याउगित्यात्रेयादयः लिखेस्यश्वायः प्राप्तिः लंकारो
तीति समाधानेभाष्येष्वाकारप्रत्याख्यानात् इतिभट्टोजिदीक्षिताः वस्तुतः प्रकृतेक
मीतरानत्वयादिप्रसंगात् छांदसेरूपे सोढव्यमयीत्यत्रप्राग्रुर्येमयट् सव्यपदंववामपदं
स्त्रीणांतथादर्शनात् सव्यंदक्षिणवामयोरितिकोषः एवमिति प्रागइतिवाहल्पार्थेके
समापेठितसमाजः व्यसनेविपत्तिःविवादोव्यवहारः शत्रुसंकटेतेषामुपरोधः हल्पश्च
रथ्यपादातेसेनांगस्याद्वतुष्टयमित्यमरः सदलयंथातीदमत्रउः वेस्यप्रतियोगित्वेनान्वयः
प्रसंगादाह पूजनीयेति प्रयत्नेनफलानिप्राप्यार्थे अन्यथानित्यतहानिप्रसंगात् शून्या
गारेव्याख्याते शिवालयःशिवस्य शिवायावादेवं बिल्वहृदन्तलेशसिद्धं सूक्ष्माणेवेत्त
द्वितीयचरणेनेवत्तः पद्येइतिपठिता शिवालयेबिल्वमूलेइतितृतीयचरणंपठितेकु
लमंडलेताहशस्थानेकुलहृदन्तलेवा एकलिंगेश्मशानेत्तुयकस्य कुलपादपमूलके
इतिरुद्रयामलात् कुलहृदाश्रपितंत्रैवोक्ताः श्लेष्मातकेकरंजेचनिवाम्बस्यकदंबके वि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ल्वंवटेष्वलतालेम्यान्वोढव्वर्ज्जरेतया कुलहृताः स्मृदिष्टाइति विल्वस्यपृथगुपादानंप्रा
धान्यस्तवनार्थं सूकरेति सूकरपदे तन्मांसपरं दंत्यादिमपि सूकरपदं सौकर्यसमा॰
सादितयरणे मंडल इति वासवहृरदं नाश्लेषात् तालव्याश्रयिदंत्याश्रशंकं सूकरपाशव
इति कोषणन् मैरेयमासवः सीधुरित्यमरः भिस्सास्त्री भक्तमंधोऽन्नमिति व सतंडुलैर्डमगे
रितिप्रत्येकमिश्रितैर्वा यद्वा पायसं कृशरं दध्याद्र्कंशगुसंयुतमिति मत्स्यसूक्ता युक्ता
नामिति संग्रहः निवेदितमिति देवतोद्देशेन समर्पितं द्रव्यं अवधानतोऽवश्यं भोक्तव्य
म्राशय पादोदकं देविनिर्माल्यं विभजेत्प्रिये तद्भक्तेभ्यः स्वयं भुक्त्वा तन्मयो विहरेत्सुखमिति
कुलमूलावतारोक्तेः निर्माल्यं चण्डचोदेशे नैवेद्यं भक्षयेत्सुधीरिति भैरवीतंत्राच्च अत
एवात्र देवतोद्देनोऽत्यकस्य भोजने दोषानवतारः शिवहृदादिवद्भावनिक प्रतिपत्तौ तत
दग्रहतेः अतएव समयेतेहृदिरूपेण शिवेनामनैवेद्यमद्यदेहरेः पादोदकं च निर्माल्यं मस्तके
यस्य सोऽच्युत इति प्रकरणेनिंदार्थवादमाह तत्रवेदिति भोक्तुं साधकमित्यर्थः ब्रह्मपुराणे
वचनेन देवीनैवेद्यस्य सर्वाश्रप्रतिपत्तिरुक्ता विप्रेभ्यस्तपनदेयं ब्रह्मणायन्निवेदितं वैस॰

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वेंसात्वतेभ्यश्चभस्मांगेभ्यश्चशूंगभवे सौरेभक्तेभ्यश्चशाक्तेभ्यस्तापिनेयत्रिवेदितं स्त्रीभ्यःप्रदेयमा
त्वेभ्योयत्त्वाकिंविन्निवेदितं तथाभक्तेभ्यस्त्रीभ्योवादानेश्चयंवाभक्षणमितित्रिविधाप्रतिपत्तिः
स्पष्टमन्यत् शार्दूलविक्रीडितेनोपसंहरति यस्तोत्रमिति फलितार्थितार्कमेणइतिषष्ठा
यिकरणन्यायात् मानवइति चातुर्वर्ण्यपरे वित्तवचैयैदिति तत्तज्जातीयनानाद्रव्यग्रहणम्
एकद्रव्यवाहुल्येपिकुवेरसामान्यानायतेः तथापिश्रीसरस्वत्योःप्रायशोविरोधात् पांडित्येन
स्यादतआह विधेति विद्यायाज्ञवल्क्येनोक्ताः पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांगमिश्रिताः
वेदाःस्थानानिविद्यानांधर्मस्यचचतुर्दश इदैःसर्वोत्कर्षपरानमिभावकतादिभिः बृहस्पतिरे
वस्यात् मूर्तिमान् चन्द्रगौरोमनसिजःकामः तथापिजनप्रियत्वंनस्यादतआह कांत्येति
चंद्रवत्सर्वाह्लादकइत्यर्थः शत्रुपाटवोपायेनकार्यसामर्थ्येनशंकरः शिवएव सर्वत्रतस्यैवा
नम्यर्हिततमित्यतआह शौर्येति तथापितोभयविषमपिसामर्थ्यंतस्यभवतीतिभावः
अत्रयथेश्वरस्तथेत्युपमालंकारः वाक्पतिरित्यादौरूपकं मूर्तिमानित्यत्रव्यतिरेकः उप
मानाद्यदस्यव्यतिरेकः सएवसइतिकाव्यप्रकाशे अभेदेनतत्सादृश्यादेपे मूर्तिमानित्यने

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

120

नउपमानेवैलक्षण्यएवस्योपमेयेमिहितत्वात् तत्रश्चैतेषांपरस्परमनपेक्षैकवाक्येविद्यमानत्वात्सं
सृष्टिरलंकारः शंकरइत्येतावतैवतैवत्तादात्म्यलाभेसंभवत्यपिएवकारः आरोपदृढीकरणा
र्थः नविषंविषमित्याहुर्ब्रह्मस्वंविषमुच्यतइत्यादावलंकारसर्वस्वविवरणादृसंगंगाधरकारादि
भिस्तथाभ्युपगतत्वात् अप्पदीक्षितोक्त नायंस्वयोग्यः किंतर्हिस्वयोग्यः प्रेयसीमुखमित्या·
दौपर्यस्तापह्नुतिमस्तकुवलयानंदेस्वीचक्रुः तद्दीत्यातुशंकरएवभवतीत्येवकारेणस्वस्मि
न्नवतादात्म्यंनिषिध्यपिणाकरनादौतम्यारोपस्यगम्यमानत्वात् प्रह्लादेपितथैवेत्यवधेयं पल्लव·
स्तुअलंकारकौस्तुभेदृष्टव्यइतिसर्वंशिवं वाक्यप्रमाणपदसागरपारगस्यलक्ष्मीधराभिध
बुधस्यतनूजवेन विश्वेश्वरेणविहितेगिरिजाभिधार्थचिंतामणौरविमितोयमगात्मयूखः
श्रीः समस्तावनिमिद्रिपुलितिपतीद्रमौलिस्यलीनतुन्नमकुटसंकटीकृतनतटांतसिंहास
नः यशेणविशदचंद्रिकाप्रतिहृदित्तसमुल्लासनप्रकाशितजगत्रयोजयतिवाजवंद्रान्नृपः १
तस्मिन्महीशृणसतिधर्मसूर्ववनामोसहस्रंजगदेविकायाः विश्वेश्वरेणात्मधियानुरूपं
वक्षायिभूयोविशदीकृतार्थम् २ अस्तीहं यद्यपिनकोपिविशेषलेशः प्राज्ञास्तथापिनक

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नारा॰
टी॰
२१

दाविदमेतत्यजंतु रत्नाकरोजगतिसन्त्रपिवांदिराशिर्थमेनकोटिमपिकिंनुवराटकानाम् २

संवत् १९ ५२ चैत्रकृष्णपक्षेचतुर्दश्यां रविवारः ॥ श्रीपरमदेवतानीप्रीतामवंतु ॥ शुभं ॥

१२१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तारासहस्रनाम्नाः व्याख्या विश्वेश्वराख्यस्य। निर्मितिरपगतदोषा तारामन्त्राब्जभानुरस्तीयं

तारासहस्रनामदी टीका॥ मंत्रशास्त्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri